Рајна Драгићевић

ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ КРОЗ СРПСКИ ЈЕЗИК И КУЛТУРУ

БИБЛИОТЕКА
КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
КЊИГА 33

Издавач
Друштво за српски језик и књижевност Србије

За издавача
Вељко Брборић,
председник Друштва за српски језик и књижевност Србије

Уредници
Зона Мркаљ
Босиљка Милић
Вељко Брборић

Рецензенти
Проф. др Даринка Гортан-Премк
Акад. др Предраг Пипер

Лектор и коректор
Александар Гордић

Тираж
1000

Припрема и штампа
Чигоја
ШТАМПА
e-mail: office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-84885-38-0

Рајна Драгићевић

ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ КРОЗ СРПСКИ ЈЕЗИК И КУЛТУРУ

Београд
2010.

СУМАРНИ САДРЖАЈ

1. УВОДНА ТЕОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА 7
1.1. Лингвокултурологија 7
1.2. Лингвокултурологија као научна дисциплина 9
1.3. Језичка слика света 11
1.4. Језичка личност 13
1.5. Лингвокултурологија и лексикографија 14
1.6. Прецедентни текст 15
1.7. Културолошки елементи у српским једнојезичким речницима 17
1.8. Лексикограф као објективни посматрач стварности 18
1.9. Примери лингвокултуролошких истраживања 20
1.10. Приступ лингвокултурологији у овој књизи 23
Прилог: *Слика Русије споља и изнутра* (осврт) 29

2. ПРИКУПЉАЊЕ И ОПИС ВЕРБАЛНИХ АСОЦИЈАЦИЈА 39
2.1. Израда асоцијативних речника као нова тенденција у лексикографији словенских земаља 39
2.2. Асоцијативни тестови 44
2.3. Кратак преглед истраживања вербалних асоцијација у лингвистици и сродним дисциплинама 47

3. ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ У ИСТРАЖИВАЊУ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА 55
3.1. Вербалне асоцијације и конотација 55
3.2. Вербалне асоцијације и антонимија 60
3.3. Вербалне асоцијације и полисемија 63
3.4. Деривати у менталном лексикону 67
3.5. Лексички односи посматрани кроз везе међу асоцијацијама ... 76

4. ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ, ЈЕЗИК И КУЛТУРА 99
4.1. О културално стереотипним појмовима у српском језику 99
4.2. О једној методи за испитивање утицаја културалних и друштвених промена на значење речи 105
4.3. Речи са позитивном и негативном конотацијом у српском језику из угла националне културе 115

4.4. Придеви *стар*, *глуп* и *леп* у асоцијативним речницима српског, руског и бугарског језика 124
4.5. Језгро језичког сазнања у словенским језицима..... 130
4.6. Учење И. А. Стернина о комуникационом понашању..... 132
4.7. Српски комуникациони идеал у поређењу с руским (Експериментално истраживање комуникационог понашања)..... 142
4.8. И аутомобили су људи (о једној метафори) 147

5. ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ И КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЕМОЦИЈА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ ... 151
5.1. Истраживања концептуализације емоција 151
5.2. Концептуализација љутње у српском језику..... 159
5.3. Концептуализација туге у српском језику 175
5.4. Концептуализација страха у српском језику 188
5.5. Творба речи и концептуализација емоција..... 199
5.6. Прототипични носиоци емоција као заједнички проблем лингвокултурологије, когнитивистике, лексикологије и лексикографије..... 204

Библиографија 213

Индекс 227

Библиографска белешка 237

Резиме..... 241

Summary 242

Детаљни садржај 243

1. УВОДНА ТЕОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА

У лингвистици се, као и у другим наукама, мењају владајуће парадигме, тј. системи погледа на језик и начини испитивања и верификације резултатâ. У лингвистици су се у последњих стотину година промениле три парадигме: *компаративно-историјска (младограматичарска)*, *системско-структурна (структуралистичка)* и *антропоцентричка*. На смену парадими, по мишљењу Ј. И. Зиновјеве и Ј. Ј. Јуркова (2006: 8), нису утицала само научна достигнућа у лингвистици, већ и екстралингвистички фактори, као што су политичке и друштвене промене, па чак и моћ знаменитих лингвиста да као појединци мењају владајућу парадигму. Промена парадигме не значи потпуно напуштање старијих приступа. Компаративно-историјска парадигма доминирала је у 19. веку, а структуралистичка у првој половини 20. века, међутим, неки лингвисти се и данас придржавају њихових теоријских и методолошких начела. Добро је што је тако, јер избор научног оквира мора зависити од теме истраживања и од научне дисциплине, пошто не може једна научна парадигма подједнако одговарати сваком истраживању.

Крајем 20. века у лингвистици влада *антропоцентричка парадигма*. Интересовања се, по речима В. А. Маслове (2007: 6), премештају са објекта на субјекат, тј. са језичких јединица на човека – анализира се човек у језику и језик у човеку. Ова парадигма је у лингвистику унела нове циљеве истраживања, нове методе и кључне појмове. У оквирима ове парадигме развија се *когнитивна лингвистика*, која проучава језик као један од когнитивних механизама и *лингвокултурологија*, која изучава језик као феномен културе. Између ових наука има много додирних тачака у пољима интересовања. Ј. И. Зиновјева и Ј. Ј. Јурков (2006: 11) запажају да савремена лингвистика има неколико важних обележја: *експанзионизам* – залажење у друге науке (као што су психологија, културологија, социологија); *антропоцентризам* – проучавање језика с циљем да се упозна човек, *функционализам* – откривање и проучавање многобројних функција језика; *експланаторност* – тежња за објашњавањем језичких појава.

1.1. Лингвокултурологија се, према нашој оцени, развија и као одговор на генеративизам, чији је циљ био проналажење онога што је у дубинској структури заједничко за све језике. Проучавали су се језик као феномен, граматички и семантички механизми заједнички за све језике и различите врсте универзалија. Сада је дошло на ред испитивање онога

што је у језицима специфично, а велики број посебности може се уочити анализом утицаја различитих националних култура на светске језике.

Лингвистичке дисциплине се често прилагођавају владајућој парадигми избором предмета истраживања. То се догодило и у лексикологији. Све до деведесетих година 20. века лексиколози су се углавном интересовали за значења именица, и то именицâ са конкретним значењем, јер је важећа структуралистичка парадигма својим развијеним структуралистичким методолошким апаратом подржавала успешно обављање оваквих анализа. Семантички садржај се разлагао на основне елементе своје структуре, а то су сéме, да би се оне затим међусобно поредиле, хијерархијски распоређивале и анализирале.

Када се крајем двадесетог века променила парадигма и када је структурализам замењен антропоцентризмом, долазе на ред теме које се до тада нису обрађивале. У жижу интересовања поставља се лексика са апстрактним значењем (као што су именице које означавају емоције, стања, особине), оне врсте пунозначних речи међу чијим значењима често не постоји оштра граница или су им нека значења неодређена (као што су придеви и глаголи) и непроменљиве врсте речи, по правилу апстрактне и слојевите семантике (као што су предлози). Семантичка анализа наведених категорија лексема захтева напуштање дотадашњих приступа и излажење из граница лексикологије, па и лингвистике, а антропоцентричка парадигма то допушта деловањем снажног експанзионистичког принципа.

На пример, тешко је, а можда и немогуће, открити шта значи лексема *бес* у српском језику, тј. које јој је основно значење и која су секундарна, а не испитати како говорници српског језика концептуализују БЕС. Немогуће је открити како концептуализујемо БЕС а не проучити појмовне метафоре у вези са бесом. До њих се, опет, не може доћи без анализе фразеологизама, изрека, пословица и вербалних асоцијација говорника српског језика. У ствари – данас је немогуће бавити се лексикологијом а не изаћи из ње. Лексиколог се, пре или касније, мора наћи у пољу лингвокултурологије. Данас мора, а и раније је то било неизбежно у мањој или у већој мери. Када, на пример, Д. Гортан-Премк (2004) пише о *семама колективне експресије*, она се, у ствари, бави утицајем националне културе на значење лексема.

И да проширимо. Не односи се ова напомена о утицају антропоцентричке парадигме само на лексикологију. Она се односи и на многе друге дисциплине. Довољно је, на пример, само прегледати новије радове Милке Ивић и видети у којој је мери савремена синтакса окренута ка истраживању антропоцентризма у језику.[1] Треба само обратити пажњу на термине М. Ивић као што су *ментално стајалиште* и *менталне очи*

[1] Детаљније о овоме исп. у прегледном чланку о лингвистици Милке Ивић (Драгићевић 2008).

или на *антропоцентрични категоријални комплекс* П. Пипера па уочити значај антропоцентризма у избору предмета истраживања савремених синтаксичара.

Дакле, савремени лингвисти су у мањој или у већој мери и културолози. Ова књига је производ културолошког приступа лексикологији. Због тога ћемо укратко осветлити теоријске основе лингвокултурологије, пре свега на основу књига руских лингвокултуролога В. А. Маслове (2007) и Ј. И. Зиновјеве и Ј. Ј. Јуркова (2006).

1.2. Лингвокултурологија као научна дисциплина осамосталила се деведесетих година 20. века. Према В. А. Масловој (2007: 9), термин *лингвокултурологија* осмислили су руски фразеолози – В. Н. Телија, Ј. С. Степанов, А. Д. Арутјунова и други. Лингвокултурологија је у вези са социолингвистиком, психолингвистиком, лексикологијом, синтаксом и другим наукама, али је у најтешњем односу са *етнолингвистиком*. Према В. Н. Телији, лингвокултурологија је део етнолингвистике. Етнолингвистика је дијахронијска дисциплина, док је лингвокултурологија синхронијска дисциплина. Циљ етнолингвистике је историјска ретроспектива односа између језика и културе, истраживање развоја фолклорне слике света. В. Н. Телија сматра да лингвокултурологија истражује само синхронијску везу између језика и културе: она се бави живим комуникационим процесима и везом између језика и менталитета народа у овом тренутку.[2]

---

[2] У литератури се појам етнолингвистике тумачи разнолико. Тако, Р. Бугарски (2005: 26) констатује да се на америчком тлу под именом етнолингвистике често одвијају антрополошка и етнографска проучавања домородачких заједница, у доменима као што су народне таксономије биљака или болести, терминологија сродства, називи за боје и језички табу. У словенском свету, наглашава Р. Бугарски, под ту етикету се подводе сви аспекти веза између језика и традиционалне културе, нарочито духовне, те народног стваралаштва, што обухвата митологију и религију, веровања, обичаје, фолклор и уметност. Тако се етнолингвистика преплиће са низом научних области, од етнологије и етнопсихологије до дијалектологије, етимологије и историје језика. П. Пипер (2008: 311–312) уводи у српску лингвистику појам и термин *урбане етнолингвистике,* те каже да „концепција етнолингвистике као комплексне дисциплине која има за предмет традиционалну духовну културу и начин на који се она одражава у језику, убедљиво потврђена у великом броју радова врло активне и плодне етнолингвистичке научне школе Н. И. Толстоја и С. М. Толстој, не искључује могућност да се, уз пуно поштовање интегритета те концепције као основне, односно као етнолингвистике у ужем и строжем смислу, у појединим случајевима узима у обзир и потреба ширег схватања етнолингвистике, у којем се њен предмет изразитије преплиће с њој сродним дисциплинама, пре свега, са социолингвистиком, психолингвистиком, урбаном дијалектологијом, проучавањем комуникативног понашања и др“. Урбана етнолингвистика има своје извориште у преплитању наведених дисциплина. Према М. Илић (2002: 213), још се не може говорити о српској етнолингвистичкој школи. Ауторка наглашава да руске етнолингвистичке методе у потпуности примењује само Биљана Сикимић, а да је, у комбинацији са другим лингвистичким методама, етнолингвистички приступ заступљен у радовима етимолога Александра Ломе, Марте Бјелетић, Јасне Влајић-Поповић, као и у истраживањима Љубинка Раденковића и Мирјане Детелић.

В. А. Маслова (2007: 34) наглашава да се у лингвокултурологији користе лингвистичке, културолошке и социолошке методе истраживања: метода анализе садржаја, фрејм-анализа, наративна анализа, различите традиционалне методе које се користе у етнографији, модерне методе експериментално-когнитивне лингвистике, анализа појмовних метафора, лингвокултуролошка анализа текстова итд.

Објект истраживања лингвокултурологије чини веза између језика и културе, а предмет истраживања су, према Масловој (2007): 1) *безеквивалентна лексика* у једном језику и *лексичке празнине* (тј. речи које недостају у једном језику а постоје у другима); 2) митологизоване језичке јединице: *архетипи*, *митологеме*, *обреди*, *ритуали*, *обичаји*; 3) *паремиолошки слој језика* (јер се у пословицама налазе стереотипи народног сазнања); 4) *фразеолошки фонд језика*; 5) *еталони, стереотипи, симболи*; 6) *појмовне метафоре*; 7) *стилска раслојавања у језику*; 8) *језичко понашање*; 9) *етикеција*.

Објаснићемо неке, можда, мање познате појмове. *Митологему* представља најважнија ситуација у миту или главни јунак, који понекад може бити јунак у више различитих митова. У основи мита, по правилу, лежи *архетип*. Људи поседују урођену способност образовања неких општих симбола – архетипа, који се јављају у сновима, митовима, бајкама, легендама. У архетипима се, према К. Јунгу, изражава „колективно несвесно“, тј. онај део несвесног који није резултат личног искуства, већ је наслеђен од предака. К. Јунг је открио тесну везу између архетипâ и митологије, јер је митологија складиште и извориште архетипâ. Према Масловој (2007: 38), архетип је „психички орган“ који се развија у човеку. Човек се, по њеном мишљењу, налази под влашћу архетипâ до тог степена који он себи не може чак ни представити, тј. савремени човек чак и не разуме у којој је мери под влашћу ирационалнôг. Примере за *еталоне* представљају: *јак као бик*, *вредан као пчела*. Еталонима се мере својства и особине предмета и појава. Могу се разликовати од културе до културе. Тако, на пример, према киргиском еталону лепоте, неко може имати лепе очи као крава (из чега се може назрети национални менталитет Киргизâ, као традиционално сточарског, а уједно мухамеданског народа, у којем су говеда одвајкада била највеће богатство).

Лингвокултурологија полако развија свој појмовни и терминолошки научни апарат. Тако су настали следећи термини: *културална сема*, *културални концепт*, *културална традиција*, *културални процес*, *културалне категорије*, *културална конотација*, *лингвокултурема*, *културална универзалија*.

Задатак лингвокултурологије је, према В. А. Масловој (2007: 57), да одговори на неколико важних питања: 1) како култура учествује у òбразовању језичких концепата; 2) у којој се значењској компоненти језичког знака чувају

културални наноси; 3) да ли говорник и саговорник уносе те културалне наносе у своју комуникацију и како то утиче на комуникациону стратегију; 4) постоји ли културално-језичка компетенција говорника.

В. А. Маслова (2007) нуди могућ и вероватан одговор на друго питање, које је врло важно и за лексикологију. Наиме, експонент културе у значењу лексема налази се у конотацији. Конотација се схвата као вишеслојна семантичка компонента, чији један слој представља *културална конотација*. Задатак лингвокултуролога, али и лексиколога, чине откривање, анализа и опис културалне конотације као сегмента значења. Ми бисмо додали још и то да култура не утиче само на конотацију, већ и на остале сегменте лексичког значења. Као пример навешћемо један семантички проблем који је у српској лингвистици често био предмет интересовања Милке Ивић, а то је утицај људских перцептивних способности на значење лексема. Ово питање је такође културолошки обојено.

Наиме, М. Ивић је (1995: 214) неколико пута у својим радовима цитирала јапанског лингвисту Ш. Хаторија у вези с околношћу да људи који живе у две културе и онда када гледају исто – не виде исто: „Често нисмо у стању да уочимо карактеристичну значењску нијансу стране нам глаголске речи, мада су говорни представници датога језика изводили пред нама радњу њоме означену, зато што нама западају за око једне особине приказане радње, а њима друге.“ Два различита језика на разнолике начине рашчлањавају ванјезичко искуство. Према томе, неке лексеме су само делимично преводиве на друге језике – постоји преводни еквивалент, али се денотација парњакâ не подудара у потпуности у оба језика. Много већи изазов за семантичаре представља испитивање нејасних граница денотације него самог денотативног центра, који се обично подудара у различитим језицима.[3] Према томе, не слажемо се са В. А. Масловом да култура утиче само на конотацију, већ сматрамо да она утиче и на остале сегменте лексичког значења. У неким истраживањима у овој књизи покушаћемо да то и покажемо.

1.3. Језичка слика света. Према Р. Бугарском (2005: 17), „култура је у суштини систем за организовање и усмеравање људског искуства, при чему поједине културе на различите начине упрошћавају – па тиме, унеколико, и искривљено представљају – укупни свет стварности. Тако свака култура образује специфичан оквир унутар којег се интерпретирају одабрани спољни знаци „реалности“. А основни механизам за ову интерпретацију јесте језик – који, међутим, има и битну додатну улогу каква из тога израста. Језиком човек одвајкада тумачи природу и уобличава културу као свој сопствени, људски свет, при чему између језика и културе постоји стална интеракција.“

[3] О овом аспекту истраживања М. Ивић исп. Р. Драгићевић (2008).

Из овог односа између језика и културе произлази један од кључних појмова у лингвокултурологији и когнитивистици, а то је *језичка слика света*. Као што је већ напоменуто, сваки језик на свој начин рашчлањава свет, тј. поседује сопствени модел концептуализације стварности. Због тога говорници сваког језика имају сопствену слику света, а језичка личност има задатак да организује садржај свога исказа у сагласју са колективном сликом света. Треба правити разлику између *концептуалне слике света* и *језичке слике света*. Њихов однос је врло сложен. Концептуална слика света је богатија од језичке слике света. Она се састоји од елемената општечовечанскôг, националнôг и индивидуалнôг. Испитивати концептуалну слику света значи испитивати појмове, а истраживати језичку слику света значи истраживати језичке јединице, пре свих лексеме. Језик, према Ј. И. Зиновјевој и Ј. Ј. Јуркову (2006: 53), непосредно учествује у два процеса у вези са сликом света. Прво: утиче на формирање језичке слике света и друго: сâм језик изражава и експлицира друге човекове слике света. Језичка слика света је израз човекове способности да моделује и структурише слику стварности у одређеној лингвокултуралној заједници.

Треба разликовати *научну слику света* од *наивне слике света*. Наивна слика света заједничка је за све представнике једне заједнице, а научна слика света се може мењати у зависности од степена образовања и искуства појединца у одређеној заједници. Одраз света који је фиксиран у језику у многим елементима се разликује од научне слике света. Кажемо, на пример, како се Сунце у подне високо попело, иако та тврдња није у сагласности с нашим знањима о кретању Земље око Сунца. У наивној слици света која је изражена у језику могуће је запазити наивну геометрију, наивну физику, наивну етику, наивну психологију итд. Научна слика света се брзо мења и језик често не може да је сустигне, јер су промене у њему знатно спорије. То је једно од објашњења чињенице да језик у себи фиксира наивну, а не научну слику света. Језички израз слике света носи, дакле, преднаучни карактер. У језику је лако запазити мноштво примера за архетипско, митско мишљење. Ј. И. Зиновјева и Ј. Ј. Јурков (2006: 55) наводе примере као што су: *подножје планине* (према: *нога*), *ушће реке* (према: *уста*), *рукавац реке* (према: *рука*, *рукав*) и констатују да се простор у језику очовечује, да се описује помоћу „антропоморфног кôда“.

О. А. Корнилов разликује *националну слику света* и *националну језичку слику света*. Национална слика света је збир прототипа који постоје у националном колективном сазнању, а национална језичка слика света представља скуп лексичких еквивалената за те прототипе. Да би се разумела и правилно описала национална језичка слика света, важно је познавати целокупан комплекс елемената националне културе: историју, фолклор, књижевност, па чак и географију те земље.

У блиској вези са сликом света су и *менталитет* и *менталност*. Проучавати националну слику света значи испитивати и менталитет одређеног народа. Како је запазио А. Т. Хроленко, речју *менталитет* назива се оно што није политика, нису социјално-економски односи, обичаји, закони. Њоме се именује оно што нам се у култури и историји других народа чини необичним или непознатим. Ни сами носиоци одређеног менталитета не знају шта се под њим подразумева, па је питање: „Какав је Ваш менталитет?“ лишено смисла, јер на њега нико не би могао да одговори. В. А. Маслова (2007: 49) дефинише *менталност* као невидљиви минимум духовне везе међу људима, без којег је немогућа организација једне друштвене заједнице. *Менталитет* је категорија која изражава унутарњу организацију и диференцијацију менталности, и како наглашава Маслова, „склад ума, склад душе народа“. Особености националних менталитета појављују се само на равни језичке, наивне, али не и на нивоу концептуалне слике света. Разграничење између менталитета и националне слике света готово је немогуће, јер се и менталитет, као и слика света, идентификује и описује кроз језик, књижевност, фолклор и све манифестације духовног живота нације.

1.4. Језичка личност. Појам *језичка личност* није нов у науци. Њиме су се бавили немачки научник Ј. Вајсгербер, руски лингвисти В. В. Виноградов, А. А. Леонтјев, Г. И. Богин, али се разрадом овог појма највише бавио Ј. Н. Караулов. Језичка личност, по њему, има три структурна нивоа. Прво ниво је *вербално-семантички* (њиме се исказује степен владања неким језиком). Други ниво је *когнитивни* (на овом нивоу се актуализују и идентификују релевантна знања и представе, и формира колективно и индивидуално сазнајно пространство; на овој равни се може говорити о поседовању језичког модела слике стварности језичке личности). Трећи, највиши ниво јесте *прагматички* (он у себе укључује и мотиве и циљеве, као одраз развоја језичке личности).

Језичка личност се састоји из много компонената. Међу њима је, на пример, компонента садржаја васпитања, система вредности и животних циљева. Према Караулову, језик садржи дубински поглед на свет, а у њему је садржана и хијерархијски раслојена слика духовних вредности. Значајна је и културолошка компонента, коју језичка личност усваја живећи у одређеној култури, али и индивидуална компонента, тј. оно што је својствено одређеној личности и по чему се она разликује од других појединаца.

Појмом језичке личности све се више оперише у савременој руској лингвистици, па тако постоје *етносемантичка личност*, *елитна језичка личност*, *семиолошка личност*, *језичка и говорна личност*, *руска језичка личност*, *језичка личност западне и источне културе*, *емоционална језичка личност*. Ово наводи В. А. Маслова (2007: 120) и додаје да постоји и *лингвокултурална личност*. Дефинише је као: базични национално-културални

прототип носиоца одређеног језика, који је очуван у језику (пре свега у лексици и синтакси) и који сачињава ванвременски и инваријантни део структуре личности. Један од најважнијих циљева лингвокултурологије јесте да опише овако схваћену лингвокултуралну личност.

1.5. Лингвокултурологија и лексикографија. У српској лексикографији још не постоје лингвокултуролошки речници, али их у руској лексикографији има неколико. Као и све земље у којима се говоре светски језици (Енглеска, Америка, Француска, Немачка, Шпанија), тако се и у Русији негује и стално развија методика учења руског језика за странце. Руси се труде да приближе странцима не само свој језик, већ и културу, обичаје, друштвену организацију итд. С тим циљем настајали су први лингвокултуролошки речници у Русији. Према Ј. И. Зиновјевој и Ј. Ј. Јуркову (2006: 235), један од првих лингвокултуролошких речника објављен је 1970. године и садржи руске пословице и крилатице. Ауторке су В. П. Фељицина и Ј. Ј. Прохорова. Десетак година касније, 1978, објављен је лингвокултуролошки речник (прецизније: *лингвострановедческий словарь*) М. Л. Денисове под називом *Народно образовање у СССР-у*. Речник је објављен 1978. године. Састоји се од 160 речничких чланака о предшколском образовању, школском образовању, пионирској организацији итд. Године 1984. објављен је речник посвећен уметности у Русији.

Речници су се касније објављивали све чешће. Јасно је да су они врло разнородни, па их је И. Г. Ољшански поделио у четири групе: 1) културолошки речници са филозофском оријентацијом (нпр. речник Ј. С. Степанова посвећен руској култури); 2) речници образовног карактера посвећени посебним земљама и културама (нпр. речник В. В. Ошћепкове и И. И. Шустиловоје, у којем се упоредно обрађују енглеска и руска култура); 3) речници који се могу поделити према сферама делатности (нпр. о руском образовању, руској уметности итд); 4) описни и енциклопедијски речници који обухватају и лингвокултуролошке информације.

У последње време се у Русији објављују лингвокултуролошки речници који представљају практичан резултат заснован на теоријским лингвокултуролошким истраживањима, која се развијају последњих десет до петнаест година. Као пример навешћемо речник под називом *Русское культурное пространство: лингвокультурологический словарь*. Речник је објављен 2004. године, а његови аутори су: И. С. Брињова, Н. П. Вољска, Д. Б. Гутков, И. В. Захаренко и В. В. Красних. При састављању овог речника аутори су се држали следећих концепцијских начела: 1) у речнику се не описује оно што би требало знати, већ оно реално зна (скоро) сваки представник руске национално-лингвокултуралне заједнице. Речник нема нормативну, социјално-регулативну улогу, већ оријентациону и фиксирајућу функцију. 2) Тежило се максималној објективности у избору материјала. Бирани су текстови који заиста представљају одраз руског

језичког сазнања. 3) У речнику се дају и лингвистичке и екстралингвистичке (енциклопедијске) информације. Понекад се јасно ставља до знања утицај екстралингвистичких појава на семантику неких лексема. 4) Јединице које су обрађене у речнику не дају се изоловано, већ се потенцира њихова узајамна повезаност, ако је има.

У речнику су обрађене четири врсте феномена: прецедентна имена, зооними, прецедентни текстови и прецедентни искази. Према ауторима речника (2004: 15–16), *прецедентни феномен* јесте онај који је добро познат свим представницима национално-лингвокултуралне заједнице и који је актуелан на когнитивном плану говорника. Аутори су се одлучили да део речника посвете именима, зато што су она, по њиховом мишљењу, вероватно, најзасићенија културалном информацијом. *Прецедентна имена* су општепозната лична имена, везана за широко познати текст или ситуацију. Та имена се везују за особе које имају комплекс одређених, свима познатих, физичких или духовних особина. За та имена заједничко је постојање општенационалне, инваријантне представе која се за њих везује. У речнику су међу прецедентним именима обрађена, на пример, ова: *Баба Јага*, *Буратино*, *Василиса Премудра*, *Деда Мраз*, *Жар-птица*, *Иван-царевић*, *Карабас Барабас*, *Русалка* итд.

У речнику су обрађени они *зооними* који се у руском језику употребљавају да би се представиле зооморфне особине човека. О овом типу зоонима често ће у овој књизи бити речи. У речнику су се у виду посебних одредница нашле ове јединице: *бик*, *во*, *вук*, *жаба*, *жирафа*, *змија*, *риба*, *слон*, *сова*, *јастреб* итд.

1.6. Прецедентни текст је добро познат сваком социјализованом представнику национално-лингво-културалне заједнице. То могу бити текстови из књижевности (нпр. *Евгеније Оњегин*), популарне песме (нпр. *Подмосковске вечери*), рекламе, политички текстови итд. Корпус ових текстова се може мењати. Неки од њих могу изгубити статус прецедентних текстова, а неки тај статус могу добити. Ти текстови су обрасци националне културе. Они одражавају, али и формирају скалу националних вредности. Без знања тих текстова немогуће је разумети одређену културу. Међу текстовима обрађеним у речнику нашли су се и ови: *Вук и седморо јарића*, *Златни кључић*, *Лиса и вук*, *Маша и медвед*, *Руслан и Људмила*, *Снежна краљица*, *Три медведа* итд.

Прецедентни искази су јединице добијене као резултат редукције текста. Општепознати текст се скраћује до нивоа једне речи, синтагме или реченице (фразе), која успева да акумулира прецедентност тог текста и постаје његов симбол или се одваја на основу универзалности свога садржаја. Прецедентни исказ може имати *површинско значење*, које је равно суми значења компонената исказа; *дубинско значење*, које се не не своди само на просту суму значења компонената, већ представља се-

мантички резултат повезивања компонената исказа; *системско значење*, које представља збир дубинског значења, знања прецедентног феномена (текста или ситуације) и конотације која се везује за тај феномен. Међу руским прецедентним исказима који су обрађени у речнику налазе се и ови: *Бог с тобой, золотоя рыбка*, *Кабы я была царица*, *Туда мы будем кидать кости* итд.[4]

Сваки речнички чланак почиње кратком информацијом у којој се даје општа представа о јединици обрађеној у чланку; затим се наводе сажети енциклопедијски подаци о датом феномену у руској култури; следи опис стереотипâ у вези са појмом који се дефинише; потом се описују услови употребе јединице у дискурсу и наводе се примери.

Као пример навешћемо обраду зоонима *жаба*. Речнички чланак се налази на стр. 75–76. На почетку се наводи да жаба не спада у типичне руске митолошке ликове (*1*). За њу се везује одређени стереотип (*2*). Може се употребити за карактерисање човека (*3*).

Затим се разрађују тврдње наведене под датим бројевима: „**1.** Жаба се практично не појављује у руским народним бајкама. Користи се у ритуалима црне магије, везује се за чаролије. // **2.** Жаба је крупно, хладно, клизаво, врло непријатно биће, мрке боје, са брадавицама (понекад се верује да се брадавице могу пренети са жабе на човека). // **3.** Руси могу назвати *жабом* човека који има следеће карактеристике: // – за човека с непријатном спољашњошћу која одбија: испупчене очи, с великим устима (могуће је да то буде дебео човек, ниског раста с неравном кожом лица или нездравом бојом лица); може се претпоставити и врло непријатан карактер.“

Затим се наводи неколико примера из различитих руских текстова у којима се потврђује слика какву наводе аутори, нпр: „Одвратна си као жаба, сигурно не мање.“ Уз овај и остале примере обавезно се наводи и извор.

„– за човека којег говорник доживљава као крајње непријатно, мрско биће.“

Опет се наводе примери из руских текстова и извори.

---

[4] Неке од ових јединица могу постојати и у другим културама, а поједине су специфичне само за руску национално-културалну заједницу. Универзалност извесних прецедентних јединица може довести до опуштања представника једне културалне заједнице у комуникацији са представником друге културалне заједнице, а као последица тога може доћи до употребе неке прецедентне јединице коју саговорник не разуме. То може изазвати шум у комуникацији. Тако, на пример, Милутин Миланковић пише писмо својој немачкој пријатељици у којем јој описује изглед Месеца, па каже: „У Месечеве загонетке спадају и џиновске бразде које подсећају на *орање Краљевића Марка*.“ (М. Миланковић, *Кроз Васиону и векове*, Београд, 2008: Завод за уџбенике, стр. 322.) Ова синтагма је добро позната само представницима српске национално-лингвокултуралне заједнице и странцу се мора посебно објашњавати.

1.7. Културолошки елементи у српским једнојезичким речницима. Ако се изузме *Асоцијативни речник српскога језика* (који сматрамо одређеним типом лингвокултуролошког речника), у српској лексикографији за сада нема лингвокултуролошких речника у ужем смислу, али у постојећим описним, једнојезичким речницима (као што су *Речник САНУ*, *Речник МС*, *Речник српскога језика*),[5] па и у неким специјалним речницима (као што је Клајнов и Шипкин *Речник страних речи*, различити речници омладинског жаргона итд), има и културолошких информација. Лексикографи се морају ухватити укоштац са културолошким проблемима већ у самом избору одредница, а касније и у дефиницијама и у навођењу одговарајућих примера.

Културолошки елементи понекад представљају део колективне експресије, а то се одражава на значење лексема. Тада културолошки сегмент представља семантичку компоненту или сему у примарном значењу лексеме. Та сема може бити активна у формирању једног или већег броја секундарних семантичких реализација. Тако се, на пример, у колективној експресији Срба верује да је ћурка глупа животиња. Као продукт тог колективног веровања лексема *ћурка* може у српском језику означавати *глупу женску особу*. Постојање овог секундарног значења сведочи о томе да је глупост као замишљена особина које се приписује ћурки и једна од сéма њеног примарног значења. Дакле, уверење културолошког порекла утицало је на настајање једног секундарног значења лексеме *ћурка*. Екстралингвистичка компонента постала је тако лингвистичка – прецизније, семантичка. Због тога Д. Гортан-Премк (2004: 66) препоручује лексикографима да у овом случају након уобичајене дефиниције за именицу *гуска* допишу и додатак: *за коју се верује да је глупа*. Дефиниција би, дакле, требало овако да гласи: *домаћа припитомљена птица пловуша издуженог врата* Anser Domesticus *карактеристичног гласа, која се гаји ради перја, меса и јаја; женка те птице (за коју се верује да је глупа)*.

И у другим случајевима када културолошки сегмент постане део семантике лексеме лексикограф би у обради значења то морао да региструје. Ипак, и у томе треба водити рачуна, јер би претеривање са навођењем екстралингвистичких података могло упропастити концепцију описних речника и угрозити дистинкцију између речника и енциклопедије као два типа лексикографских остварења. Уопштено правило би требало да буде ово: ако се међу секундарним значењима лексеме појави и оно које је изазвано колективном експресијом, онда то треба регистровати у речнику, а ако тога нема, онда је погодније занемарити екстралингвистичке податке.

---

[5] *Речник српскога језика* Матице српске из 2007. у даљем тексту називаћемо *Једнотомник*.

Наравно, препорука се односи искључиво на описне и друге речнике, који не спадају у лингвокултуролошке.

Постоји још један ниво уплитања екстралингвистичких података у дефиниције и примере описних речника. Наиме, понекад се из дефиниције или примера у речнику наслућује став лексикографа о појму који обрађује. То је, често, став и шире заједнице о тој појави. Што је став о неком појму раширенији у друштву, то је лексикограф мање опрезан у обради и нехотице га износи. Лексикограф би, међутим, морао бити објективан посматрач стварности и не би смео износити сопствену експресију о предмету дефинисања.

1.8. Лексикограф као објективни посматрач стварности. Лексикограф је дужан да износи дефиниције без личних ставова и опредељења. То је, међутим, понекад изузетно тешко остварив. Дешава се да кроз речничке дефиниције провејавају предрасуде лексикографа или већег дела друштвене/културалне/социјалне заједнице којој он припада. Некада се те предрасуде не виде у дефиницијама (оне се састављају коректно), али се огледају у избору примера којима се потврђује неко значење.

Овим проблемом се бавио словеначки лингвиста В. Горјанц (2005), који је у постојећим речницима словеначког језика и у корпусу словеначког језика FIDA анализирао дефиниције неких речи које се односе на мањинске групе.

Тако се, на пример, у речнику словеначког књижевног језика (*Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1970–1991) могу прочитати овакве дефиниције:

хомосексуалан = *истополан*, *полни нагон усмерен на исти пол (тј. ненормалан), ненормално сексуалан*;
хомосексуалност = *полна склоност према истом полу, ненормална сексуалност*;
лезбијска љубав = *неприродна љубав међу женама*.

У овим дефиницијама се запажа експлицитан ауторов став о појави коју дефинише. Друштвено утицајне групе испољавају и кроз лексикографију однос према друштвено инфериорним групама.

У *Речнику Матице српске* наведене речи су дефинисане неутрално, а то је, свакако, боље:

хомосексуалан = *који има особину хомосексуалаца*;
хомосексуалац = *човек сексуално наклоњен особи истог пола*;
хомосексуалност = *особина хомосексуалца*.

У *Речнику САНУ* именица *лезбијка* је дефинисана врло дискриминаторски, а слично је и у *Речнику МС*: *жена ненормалних сексуалних склоности, усмерених према другим женама, хомосексуалка (према грчком острву Лезбосу, где је живела песникиња Сапфо, коју су неправедно окривили за хомосексуалност)*.

Лексикограф не би смео у дефиницијама да оцењује неко понашање, без обзира на сопствени став о тој појави. В. Горјанц и кроз примере у наведеном речнику словеначког књижевног језика запажа исказивање ставова и предрасуда друштвено супериорних група. Као пример за глагол *неглати* наводи се реченица: *Домаћица пере и негла*, за *неговати*: *Неговала га је док је био болестан*, за *претући*: *Претући ће је толико да ће помодрети*.

Кроз све ове примере исказује се ниподаштавајући однос према жени. У истом речнику (као и у многим другима) не дефинише се равноправно носилац неке особине или вршилац радње женског и мушког пола: *грађанка* је *женски облик од грађанин*, *асистенткиња* је *женски облик од асистент* итд.

В. Горјанц још констатује да је из лексикографске праксе страних језика на располагању низ примера како се из прикупљених одредница на један или други начин искључивао табуизовани фонд речи. Такво је искључивање фонда речи познавала, на пример, лексикографска пракса у Сједињеним Америчким Државама шездесетих и седамдесетих година прошлог века, кад су се из прикупљених одредница искључивали пејоративни изрази за припаднике етничких и верских мањина, различитих раса итсл, што се данас приписује колективном осећању кривице америчког друштва у вези с њиховим односом према друштвено инфериорним групама. *American Heritage of the English Language* за државу Тексас и даље има посебно издање без табуизованих речи; наиме, да би речници у САД добили препоруку за куповину из јавних средстава, морају прво добити државну потврду.

Лексикограф понекад треба да дефинише лексему којом се означава културолошки феномен који је далек његовом личном искуству. Такве дефиниције или неки њихови делови могу бити недовољно прецизни или се у њима може посебно нагласити оно што за појаву уопште није релевантно. Ово се нарочито односи на појаве из савременог живота које нису дефинисане у ранијим лексикографским остварењима. Тако се, рецимо, у Клајновом и Шипкином *Речнику страних речи* лексема ***рӗп*** помало невешто дефинише као *стил у популарној музици који су крајем 70-их година 20. века развили диск-џокеји и урбано црно становништво у САД (наглашена употреба ритмичног и римованог говора,* ***уз агресивно лупкање)***, а *рејв-журка* као ***врло дуга забава, и до 24 сата****, већег броја младих* ***од 18 до 25 година****,* ***у некој празној згради или на отвореном****, где*

се слушају одређене врсте музике и плеше, ***често уз уживање дрога*** *ради постизања пуног задовољства*.[6]

1.9. Примери лингвокултуролошких истраживања. Лингвокултурологија се развија од деведесетих година 20. века, а толико је већ узнапредовала да се у Москви и у Санкт Петербургу већ изучава као посебан предмет на постдипломским филолошким студијама. Чак и студенти Групе за српски језик на београдском Филолошком факултету могу изабрати лингвокултурологију као изборни предмет, који предаје проф. др Драгана Мршевић-Радовић. Због толиког интересовања, написани су и први универзитетски уџбеници за овај предмет. В. А. Маслова је у Москви још 2001. године написала уџбеник под називом *Лингвокултурологија*, а ми се, за потребе овог текста, користимо трећим издањем те књиге, из 2007. године. Ј. И. Зиновјева и Ј. Ј. Јурков написали су 2006. године у Санкт Петербургу уџбеник под истим насловом. У овим књигама се наводе и бројни примери лингвокултуролошких истраживања, од којих ћемо неке представити, и то само у најопштијим цртама, с циљем да представимо теме, примењену методологију испитивања и да наведемо неке од изнесених закључака. Полазимо од претпоставке да су примери из уџбеникâ репрезентативни и да могу послужити као образац лингвокултуролошких истраживања и могућа инспирација за њихово проширивање грађом из српског језика.

У истраживању „Синонимски ред руских придева с доминантом ‘млад’ на фону кинеског језика“ (Ј. И. Зиновјева и Ј. Ј. Јурков 2006: 66–69) анализира се синонимски ред придева који означавају млад узраст човека у руском и кинеском језику. Констатује се да руском придеву *молодой*, који представља доминанту тог синонимског реда, одговарају два придева у кинеском језику, који би се дословно могли превести као *зелени узраст* и *лаки узраст*. Након поређења два синонимска реда анализира се и њихова дистрибуција у тексту. Констатује се да се руски придеви најчешће везују за именице које означавају лица, док у кинеском језику постоје конструкције које би се овако могле превести дословно: *човек зеленог узраста* (= *млад човек*), али и *литература зеленог узраста* (= *литература за омладину*), *празник зеленог узраста* (= *празник младих*), *покрет зеленог узраста* (= *покрет младих*) итд. Наводе се и други примери различите лексичке спојивости у ова два језика. Закључује се да руски придеви који означавају млад узраст углавном имају еквиваленте у кинеском, али да одговарајући еквиваленти не ступају у исте врсте синтагматских и парадигматских веза.

Ово истраживање, које је представљено само укратко, указује на неколико важних особина могућег лингвокултуролошког истраживања.

[6] Делове дефиниција подвукла Р. Д.

Прво: да би се дошло до резултата, важно је (али не и обавезно) поредити грађу која се испитује у два несродна језика или у једном језику дијахронијски и синхронијски или на неки други начин. Повлачењем паралела лакше је уочити лингвокултуролошке особености оба језика. Друго: ово истраживање показује како лингвокултуролошко истраживање може бити засновано на лексиколошким темељима. Управо прожимање лексикологије и лингвокултурологије представља предмет ове књиге. Није, међутим, ово истраживање морало бити тако постављено. Осим лексичког поља, постоји и поље у граматици (нпр. функционално-семантичка категорија А. В. Бондарка), поље у творби речи (деривационо гнездо), у лингвистици текста итд. На свим овим линијама укрштања могуће је извршити лингвокултуролошко истраживање. Треће: анализа синонимског реда у два језика јасно показује како се у њима рашчлањава један сегмент стварности, а, пошто испарцелисаност стварности у језику може бити показатељ испарцелисаности стварности и у мишљењу и култури, овакво истраживање нас упућује у поглед на свет говорникâ испитиваних језика.

Компаративна метода примењена је и у истраживању „Лексичко-семантичко поље с општим значењем ‘страх’ у руском и корејском језику“ (Ю. И. Зиновјева и Ј. Ј. Јурков 2006: 69–77). Пореде се лексеме за страх у два језика. Запажа се да се у оба језика за именовање страха користе именице, глаголи и придеви. У оба језика се страх метафорички доводи у везу са течношћу, хладноћом, ледом. У руском језику страх се концептуализује као болест (нпр. *заразити се страхом*), што не важи за корејски, а специфичност овог језика је метафоризација страха као предмета који има дубину, обим, форму, мирис (нпр. *мирис страха*, *проваљивати у страх*) итд. У оба језика страх се може персонификовати: *страх је овладао њиме*, *страх га мучи*, *паника побеђује*, а у корејском: *чувати страх*, *страх га је окупирао* итд.[7] Наводе се табеле са именицама, придевима и глаголима којима се означава страх. У табели у којој су представљене именице наводе се и разлике међу њима у вези са: уопштеним описом узрока, оцена интензивности и контроле, слагање/неслагање с другим именицама и глаголима, поседовање/непоседовање множине, могућност метафоризације и персонификације. У табели у којој се наводе глаголи такође се уопштено описује узрок и одређује постојање или непостојање интензивности, интелектуалне оцене, могућности контроле, спољашње манифестације и експресивности. За придеве се одређује узрок, оцењује се да ли се датим придевом именује својство личности и утврђује постојање или непостојање интензивности, спољашње манифестације, контроле и негативне експресивности.

[7] О концептуализацији страха у српском језику исп. део књиге посвећен том проблему у поглављу о емоцијама.

Ово истраживање показује како се лингвокултуролошко истраживање може служити и когнитивистичким методама. Наиме, емоције сачињавају чест предмет изучавања когнитивне лингвистике, а појмовне метафоре једну од најчешћих методолошких категорија. Ово истраживање отвара питање на које ћемо касније покушати да дамо прецизнији одговор, а то је граница између лингвокултуролошког и когнитивистичког истраживања, јер рад који је приказан представља и једно и друго.

Ј. И. Зиновјева и Ј. Ј. Јурков (2006) као примере лингвокултуролошких истраживања наводе и: *Лексичко-семантичко поље којим се означава смех у руском језику*, *Лингвокултуролошка анализа руских фразеологизама са зоонимом као компонентом на фону јапанског језика*, *Концепт „дело“ у руској језичкој слици света*, *Лингвокултуролошко истраживање концепта „живот“* итд. Већ сами наслови ових радова показују да се у лингвокултурологији проучавају семантичка поља, фразеологизми, концепти са циљем да се истраже сегменти језичке слике света. Запажа се и то да се лингвокултурологија по избору тема и грађе коју проучава укршта са лексикологијом.

Лингвисти се често служе асоцијативном методом у испитивању језичке слике света. В. А. Маслова (2007: 152–192) истраживала је еталоне у руском и белоруском језику и за ту анализу је осмислила асоцијативни експеримент који се састојао из два дела. Циљ првог дела експеримента био је испитивање еталонâ Русâ и Белорусâ у вези са физичким изгледом човека, физичким особинама и социјалним статусом, а циљ другог дела био је у вези са човековим духовним особинама, емоцијама, другим људима и друштвом. Осмишљен је једноставан асоцијативни експеримент. Руским и белоруским студентима задата је анкета у којој се очекује да првом језичком јединицом (лексемом, синтагмом, реченицом) која им падне на памет допуне следеће конструкције: *лице лепо као...*, *очи плаве као...*, *коса дуга као...*, *лице бледо као...*, *он је јак као...*, *он је богат као...*, *он је висок као...*, *руке јаке као...* итд. Било је око 30 стимулуса. Еталони у вези са духовним особинама и емоцијама испитивани су тако што су студенти попуњавали следеће конструкције првом асоцијацијом: *глуп као...*, *тужан као...*, *самољубив као...*, *добар као...*, *паметан као...*, *храбар као...*, *весео као...*, *патриота као...* итд. Било је 40 стимулуса.

Прикупљени резултати су обрађени, а запажања и закључци детаљно разрађени. Навешћемо само неке од њих. Запажено је, на пример, да постоји веза између физичког изгледа и духовних особина која се заснива на стереотипима о томе да су одређене физичке особине показатељ духовног својства, нпр: *уста танка као код злог човека* или *као код лукавог човека*, *усте напуњене као код страствене жене*, *руке велике као код похлепног човека* итд. Све добро и нежно у оба језика се пореди са дететом, мајком, девојчицом: *глас нежан као код девојчице*, *руке*

нежне као код мајке итд. За Русе је неко леп *као лутка* или *као слика*, а за Белорусе – *као јагода*.

Један од закључака гласи да у руском језику има много више стереотипних израза него у белоруском. В. А. Маслова (2007: 191) даје инспиративно објашњење за ову појаву. Руски психолингвисти су, каже Маслова, закључили да што је нека култура старија, она је стереотипизованија. Пошто је белоруска култура знатно млађа него руска, она је сиромашнија и мање је стереотипизована. Ово размишљање В. А. Маслова илуструје једном анегдотом. Када су Пушкинови пријатељи приметили да је он једне вечери дуго разговарао с неком дамом, питали су га да ли је она паметна. Он им је одговорио да не зна, јер су разговарали на француском. Ова Пушкинова шала је антиципирала културолошко откриће о којем се овде говори: француска култура је врло стара и богата стереотипима и клишеима, који условљавају немогућност разоткривања (са)говорникове (у овом случају дамине) личности. В. А. Маслова примећује да стереотипи упрошћавају социјалне контакте.

1.10. Приступ лингвокултурологији у овој књизи. Оно што повезује све делове ове књиге јесте *асоцијативна метода* као истраживачки поступак који се примењује у анализи различитих лексиколошких, лингвокултуролошких, когнитивистичких и психолингвистичких проблема. Анализа вербалних асоцијација се већ деценијама сматра лингвистичком методом. Њену предност у односу на неке друге методе видимо управо у интердисциплинарности њених резултата, јер свеобухватно испитивање вербалних асоцијација на задати стимулус, односно анализа асоцијативних поља, заиста пружа могућности за доношење закључака из различитих области лингвистике.

Ипак, ова метода има и својих слабости. И поред тога што се у свом важном сегменту заснива на статистици (јер се предност даје најфреквентнијим асоцијацијама), ова метода није довољно објективна, пошто се интерпретација асоцијација често своди на субјективни суд истраживача. Читајући литературу, имали смо прилике да се упознамо и са априористички заснованим истраживањима, у којима аутор, свесно или несвесно, „учитава“ у грађу жељене информације којима потврђује раније постављену хипотезу. Због тог субјективног сегмента који поседује ова метода, као и због тога што ниједна метода није у потпуности поуздана, па ни асоцијативна, важно је асоцијативну методу укрштати са другим лингвистичким методама. У истраживањима приказаним у овој књизи покушали смо, где год је то било могуће, да тако поступимо. Дакле, и поред тога што се овде бавимо анализом вербалних асоцијација у истраживању српског језика и културе, тј. језичке слике света говорника српског језика, овој методи приступамо имајући у виду њене добре и лоше стране, тј. објективне могућности и ограничења.

1.10.1. О овој књизи. Изабрана метода, али и проблеми који су истраживани у овој књизи, условили су интердисциплинарност закључака. Због тога није било једноставно повезати радове у поглавља. Питање конотације као сегмента лексичког значења, антонимије, полисемије и семантике дериватâ уврстили смо у поглавље посвећено лексикологији („Вербалне асоцијације у истраживању лексичког значења“). Анализа културално стереотипних појмова, промена значења лексема због друштвених промена, утицај културе на конотацију лексема и сродна питања нашли су своје место у поглављу о лингвокултурологији (тј. „Вербалне асоцијације, језик и култура“), док су проучавања концептуализације емоција повезана у поглавље о когнитивнолингвистичким питањима („Вербалне асоцијације и концептуализација емоција у српском језику“). Међутим, овај распоред истраживања у посебним деловима књиге често је само механичке природе, јер су многи радови могли да добију и другачије место у садржају. Тако је, на пример, испитивање утицаја културе на конотацију лексема истовремено лингвокултуролошки и лексиколошки проблем, анализа дериватâ у менталном лексикону представља важно лексиколошко и психолингвистичко питање, за концептуализацију емоција заинтересоване су и когнитивна лингвистика и лингвокултурологија. Већина истражених проблема могла би да се подведе под истраживања језичке слике света, а она је, пак, проблем лингвокултурологије и когнитивне лингвистике.

Очигледно је да није било лако саставити садржај ове књиге, али за антропоцентрички засновану савремену лингвистику много је већи проблем како уопште поставити јасне границе између когнитивне лингвистике и лингвокултурологије или, рецимо, између когнитивне лингвистике и психолингвистике. Нека питања није тешко подвести под једну или другу дисциплину, али је превише оних која клизе по нејасној граници.

Лингвокултуролози, као што је већ речено, наглашавају да је језичка слика света главни проблем њиховог интересовања. Љ. Поповић (2008) је, међутим, написала когнитивнолингвистичку студију чији је наслов: *Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе*. Ево како ауторка разликује изучавања језичке слике света из угла когнитивне лингвистике и из угла лингвокултурологије: „Разлика између когнитивног и лингвокултуролошког приступа појму језичке слике стварности састоји се у томе да когнитивнолингвистички аспект проучавања обухвата и индивидуалну когнитивну делатност говорног лица, процену удела индивидуалног искуства у колективној категоризацији и структурирању стварности. Сле́дећи такву логику, можемо да одредимо смер истраживања когнитивиста као вектор који иде од свести (колективне свести, преломљене кроз призму индивидуалне) према језичким кодовима културе, док лингвокултуролози полазе од културе, чију целовиту слику растављају на појединачне представе, на концепте.“ (Љ. Поповић 2008: 51–52)

Међутим, према лингвокултуролошким уџбеницима који су овде много пута цитирани, и лингвокултурологија је заинтересована за језичку делатност појединца и за однос између индивидуалне и колективне свести (подједнако за колективну свест преломљену кроз призму индивидуалне и обратно – за индивидуалну преломљену кроз призму колективне). Теорија језичке личности, једног од кључних појмова лингвокултурологије, заснива се на односу између индивидуалне и колективне свести која се манифестује кроз језик. Осим тога, није сасвим прецизно утврђено ни то да „лингвокултуролози полазе од културе, чију целовиту слику растављају на појединачне представе". Чешће се полази од појединачних представа да би се дошло до целовите слике о култури. Како другачије схватити сва лингвокултуролошка истраживања која смо навели као примере или чињеницу да лингвокултуролози испитују појмовне метафоре, фразеологизме, обичаје, ритуале, еталоне који припадају једној култури или већем броју њих како би стекли пуну слику о тој култури или културама?

Лингвокултурологија, когнитивна лингвистика, психолингвистика, социолингвистика, етнолингвистика итд. спадају у интердисциплинарне науке. Можемо их замислити у виду скупова који се пресецају и зато имају заједничке елементе. Лингвокултурологија и когнитивна лингвистика преклапају се и у некој мери имају заједнички делокруг, али се когнитивна лингвистика додирује и са психолингвистиком, са којом, опет, дели неке проблеме који немају додирних тачака са лингвокултурологијом. Она, пак, проучава и обичаје, ритуале, пословице, фолклор, па се преплиће са етнолингвистиком и етнологијом.

Где су вербалне асоцијације у тој компликованој мрежи скупова? Место им је у заједничком пресеку лингвокултурологије, когнитивне лингвистике, психолингвистике и лексикологије. Предмет ове књиге треба тражити у том научном чворишту. Међутим, као што је наглашено, асоцијативну методу сматрамо само једним од оруђа у испитивањима, а вербалне асоцијације на задати стимулус за нас чине тек један од извора за проналажење грађе. Објекат нашег интересовања биће често и појмовне метафоре, па чак и фразеологизми (реће).[8] Наука која истражује, па тако и повезује вербалне асоцијације, појмовне метафоре, фразеологизме јесте лингвокултурологија. Због тога сматрамо да се ова књига пре свега може сврстати у лингвокултуролошке студије.

1.10.2. Проблеми лингвокултурологије. Већина лингвокултуролошких истраживања заснива се на идеји о томе да различити језици парцелишу стварност на друкчије начине. Због тога многи истраживачи испитују разлике међу језицима с циљем да утврде и покажу како свет у језицима не изгледа исто. Када се, међутим, размотре резултати таквих истражи-

[8] Исп., на пример, поглавље о концептуализацији емоција.

вања, читалац се може изненадити чињеницом да га они често уопште не уверавају у оно што је истраживач желео да покаже својим испитивањем, већ га убеђују у супротно. Наиме, необично је то што језици толико слично парцелишу стварност! И поред силног упињања Ј. И. Зиновјеве и Ј. Ј. Јуркова (2006) да покажу како се кроз руски и кинески језик различито одсликава младост, како Руси и Кинези, под утицајем својих језика, о страху говоре, па самим тим и размишљају различито, а Руси и Јапанци о животињама,[9] веома је очигледно колико се у различитим језицима мало разликује парцијализација сегмената стварности о којима се говори у истраживањима. Сличности је много, а разлике су мале, неважне и условне. До тог закључка се може доћи не само анализом резултатâ о синонимским редовима у различитим језицима и о богатству тематских група лексема, већ и на основу поређења појмовних метафора, еталона итд.

Наведено запажање не значи да не би требало истраживати посебности у језичким сликама света говорникâ различитих језика, већ да би просто ваљало проучавати утицај културе на језик, без инсистирања на проналажењу обавезних разлика. Чини се да је В. А. Маслова (2007), анализирајући еталоне за човекове физичке и духовне особине у руском и белоруском језику, пошла од примерености хипотезе „о универзалности основних категорија, карактеристика, својстава који се примењују на опис човека“ (Маслова 2007: 152). Ту универзалност је и доказала серијом асоцијативних експеримената, а пронашла је и неколико мање важних разлика. Према нашој оцени, лингвистика је имала више успеха у својој претходној фази, када се бавила универзалијама до којих доводе исте когнитивне могућности говорникâ различитих језика, него лингвистика данас, којој су у жижи интересовања језичке специфичности изазване различитим културама у којима се ти језици говоре.[10]

1.10.2.1. Сличности и разлике у националним сликама стварности. Кад год је требало доказати везу између језика и културе, или језика и поднебља у којем живи неки народ, у лингвистици се често посезало за врло илустративним примером Б. Ли Ворфа у вези са називима за снег. Наиме, у ескимским језицима постоји много назива за снег, због сталних контаката Ескимâ са снегом, док у стандардним европским језицима

[9] Ови радови су укратко представљени у овом поглављу, у одељку под називом „Примери лингвокултуролошких истраживања“.

[10] Као пример можемо навести истраживања Ане Вјежбицке. Много нам се прихватљивијима чине њена испитивања примитивâ, природног семантичког метајезика и других језичких особености заснованих на трагању за универзалним цртама у језицима него њено промовисање тзв. *англокултуре* (исп. Вјежбицка 2006). Наиме, према А. Вјежбицкој (2006), англокултура је култура Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Канаде, Аустралије и Новог Зеланда, дакле оних земаља у којима је примарни језик енглески. Сматрамо да није могуће говорити о једној култури на три континента и о томе да енглески језик обликује заједнички поглед на свет становницима свих ових континената.

обично постоји један општи назив за снег и само неколико лексема за одређене врсте снега. Међутим, Б. Хлебец је (2009), користећи се подацима Е. Вудберија и С. Јакобсона, стручњакâ за ескимски језик, показао да у српском језику има готово два пута више назива за снег него у ескимском и енглеском језику. У ескимском језику има укупно 15 назива, а у српском 26. Испоставило се и то да у ескимском, баш као и у српском и енглеском језику, постоји и општи назив за снег. Дакле, оборен је и овај чувени доказ о узајамној вези између језика и културе, па је сада још очигледније колико је важно бити опрезан у закључивању о томе у којој мери специфично различити језици деле стварност.

1.10.2.2. Национална слика света и језичка разуђеност. Пример са снегом је погодан подстицај за изношење још једног проблема на који се, према нашем мишљењу, не обраћа довољно пажње у лингвокултуролошким истраживањима. Када се изнесе податак да је, на пример, синонимски ред придева *млад* у руском језику богатији од тог синонимског реда у кинеском језику, шта тај податак, у ствари, значи? Или: када се каже да у српском језику постоји 26 назива за снег, а у ескимском 15, треба ли одмах поверовати у изразитију лексичку раслојеност српског него ескимског језика (бар у вези са ознакама за снег)? Многи од прикупљених назива за снег у српском језику не спадају у књижевни језик, већ у дијалектизме, нпр: *сушац*, *белокапац*, *солика*, *алаужа*, *југовак*, *пршић*, *прлија*, *ластинци*, *ластињаци, салауковина*, *салабука* итд, неки су застарели (*алаука*), а поједини припадају стручној терминологији (*фирн*). Б. Хлебец (2009: 139) констатује да су „неки од тих назива ретки и у српском и у енглеском (нпр. *shed*, *опанчар*), док се вероватно с правом може претпоставити да су ескимски у том језику уобичајени и свакодневни“.

Према томе, број лексема у неком језику које припадају једној тематској групи није довољан показатељ чињенице да је један језик богатији или сиромашнији од другога, већ је важно узети у обзир и статус такве лексике у лексичком систему датог језика. Основни критеријум би требало да буде поређење стандардне лексике у оба језика. Међутим, у истраживањима руских аутора која смо приказали обично нема напомене о статусу лексичке грађе која се пореди, па коначан резултат закључака који се доносе не може бити поуздан. Б. Хлебец (2009: 139), међутим, има у виду овај фактор и запажа да у ескимском језику постоји знатно мањи број дијалеката и да нема толике разуђености као у српском, а поготово не налик енглеском језику. Он истиче значај мање или веће хомогености језичке заједнице у стицању опште слике о лексичком богатству називâ за снег у ова три језика.

1.10.2.3. Објективност у тумачењу података. У неким лингвокултуролошким радовима представљање националног менталитета и националне слике стварности у односу на слику стварности других народа обојено

је националним самољубљем и бројним још раније стеченим предрасудама о другим народима, тј. оптерећено је *етноцентризмом*. За ову појаву проналази се оправдање у томе што сваки појединац (па и лингвокултуролог) друге људе посматра из угла културе којој припада. Међутим, у време глобализације, у којем живимо, разлика међу културама се стално смањује, а, осим тога, лингвокултуролог би морао бити лишен етноцентризма да би правилно расуђивао о језичким сликама света других народа.

На пример, Ј. И. Зиновјева и Ј. Ј. Јурков (2006: 35) наводе следеће запажање: „У руском сазнању *бити учтив* значи, пре свега, придржавати се правилâ понашања; у енглеском – демонстрирати уважавање, пажњу према људима у околини. Енглеска и руска учтивост имају различиту усмереност: енглеска је оријентисана ка објекту, она је управљена према саговорнику и испуњава комуникациону функцију; руска је у високом степену затворена у субјекту и носи етички набој. У руском сазнању учтивост се у високом степену асоцира са деловањем, а не са етикецијом (учтив је онај који помаже другима), а у енглеском – са демонстрацијом и етикецијом (учтив је онај који демонстрира своје поштовање према другима)."

У делу књиге о језгру језичког сазнања наведен је још један пример истих аутора, на који ћемо се и овде укратко осврнути. Најчешћа асоцијација руских испитаника на све задате речи-стимулусе у једном великом асоцијативном експерименту гласи *човек*, на десетом месту је *друг*, а асоцијација *ја* налази се на тридесет шестом месту. У асоцијативном експерименту у којем су учествовали енглески испитаници најчешћа асоцијација гласила је *ја*, а *друг* се налази на седамдесет трећем месту. Ови подаци послужили су Зиновјевој и Јуркову да закључе да је енглеска култура „индивидуалистичка" и да се у њој не води много рачуна о другима, јер је у њиховој свести *друг* (како показују асоцијације) котиран врло ниско. Руси су, међутим, несебични, брину о ближњима и запостављају себе.

Стереотипи о другим народима оптерећени су политиком, историјом, економским приликама у некој земљи, а лингвокултуролози се морају ослободити баласта закључивања на основу стереотипâ. Многи од њих постоје и пре него што их је лингвист обрадио, па зато има и оних истраживања која представљају тек покушај да се докажу унапред постављене хипотезе. Један од начина да се постигне објективност у оценама националног менталитета и културе сопственог народа јесте да се подаци прикупљају „споља и изнутра", тј. да се у истраживањима узимају у обзир ставови, стереотипи, утисци испитаника који припадају том народу, али и оних који му не припадају. Добар пример за то сачињава зборник радова *Образ России извне и изнутри*, о којем ће бити подробније речи у прилогу уз ово поглавље.

Пример са схватањем учтивости у руском и енглеском језичком сазнању, или култури, указује и на то како се потцењивачки закључци о

другим народима доносе (и износе у уџбеницима!) без било каквог утврђеног методолошког апарата. Није описана ниједна фаза у истраживању, приказани су само закључци, који тако како су представљени подсећају на субјективне утиске, а не на закључке научне анализе.

Лингвокултурологија има слабости, као и свака наука која тек почиње да се развија. Вероватно ће пажљив читалац у мањој или у већој мери запазити те слабости и у испитивањима представљеним у овој књизи. Ипак, важно је што се лингвокултурологија осамосталила као посебна лингвистичка дисциплина и што се развија, а приступ проблемима ће се, вероватно, мењати набоље.

Прилог: *Слика Русије споља и изнутра* (осврт)

(*Образ России извне и изнутри*, под редакцией Е. Ф. Тарасова [отв. редактор], Н. В. Уфимцевой, Е. А. Аршавской, Москва: Институт языкознания, 2008. – 280 стр.)

Књига *Слика Русије споља и изнутра* представља зборник радова који су изложени на конференцији *Слика Русије у аутохтоном и неаутохтоном језичком сазнању*. Конференција је била организована у Институту за лингвистику Руске академије наука, у фебруару 2008. године, као део научног пројекта са истим називом руског министарства за науку. Зборник се састоји из три целине: 1) *Русија споља*; 2) *Русија изнутра* и 3) *Међукултурална поређења*. Најобимнији је други део, који се састоји од 26 истраживања. У првом делу има 7 радова, а у трећем 6.

На самом крају Зборника налазе се основни подаци о ауторима. Из тих података сазнајемо да су сви они Руси, што отвара сумњу у вези са степеном објективности слике Русије споља, која је представљена у првом делу зборника. Сазнајемо и то да су аутори лингвисти, доктори и магистри (углавном) лингвистике, запослени претежно на руским универзитетима и институтима за руски језик и лингвистику, из чега закључујемо да тема зборника, радови изнесени у њему и закључци истраживања заслужују пажњу и респект, јер иза њих стоје уважени руски лингвисти, као и значајна институција која их је објавила.

Ј. Ф. Тарасов, одговорни уредник, у Предговору зборнику констатује да је у савременим условима нарастајуће глобализације важно унапредити истраживања о томе како народи виде једни друге и какву слику имају о себи, као и културалне и историјске чињенице које доводе до таквих слика. Ј. Ф. Тарасов дефинише слику Русије (*образ России*) као фрагмент језичког сазнања Руса и других народа, који постоји као аутостереотип (код Руса) и као национална предрасуда (код странаца). Таква ментална òбразовања третирају се у савременој филозофији и социјалној психоло-

гији као *социјални митови*, који се формирају у такозваном *рефлексивном слоју сазнања*.

Слика Русије као ментално òбразовање научног и профаног сазнања испитује се кроз експерименте, тј. тестове. Ј. Ф. Тарасов даје предност асоцијативним и другим типовима психосемантичких експеримената у односу на различите врсте, на пример, социолошких тестова. У истраживањима се користи појмовни апарат који се развија у руској психолингвистици: *слика света* (*образ мира*/*картина мира*), *језичко сазнање* или *језичка слика света* (*языковая картина мира*), *слике језичког сазнања* (*образы языкового сазнания*), *етничко језичко сазнање* (*этническое языковое сознание*). На овом појмовном апарату заснива се теоријска платформа истраживања слике Русије.

Практичан циљ оваквих анализа јесте тежња према што успешнијој комуникацији међу представницима различитих култура. Да би се то постигло, важно је решавати два проблема: први је фиксација национално-културне специфике језичког сазнања представникâ различитих култура, а други је формирање метода за „међукултуралну обуку“, чији је циљ унапређивање међукултуралне комуникације и спречавање међукултуралних конфликата. Као адекватну методу за решавање првог проблема Ј. Ф. Тарасов предлаже анализу вербалног понашања испитаникâ у слободном асоцијативном експерименту. Наиме, асоцијативно поље, које је формирано од вербалних реакција бројних субјеката, указује на садржај који улази у националну менталну слику конкретне културалне и језичке заједнице. Поређење асоцијативних поља истих стимулуса у две културе представља, по речима Ј. Ф. Тарасова, методу фиксације и мерења национално-културалне специфичности сликâ сазнања. Фиксација заједничких и специфичних делова таквих слика сазнања детерминише приступ формирању методике „међукултуралне обуке“. Тарасов сматра да за општетеоријску основу такве обуке може послужити схема М. М. Бахтина, по којој се у страној култури, помоћу своје културе, упознаје само онај њен део који је различит.

Из основних поставки Предговора закључујемо да истраживања окупљена у зборнику спадају у лингвокултуролошка, психолингвистичка и социолингвистичка, а да се проблемима приступа синхронијски. Радови су емпиријски, до закључака се долазило различитим методама, а преовладава метода асоцијативног експеримента.

У првом делу Зборника, под називом *Русија споља*, објављени су прилози о имиџу Русије у очима странаца, о социјалним представама Русије у медијима на енглеском језику и о томе како савремену Русију виде руска дијаспора, деца руских Американаца, Финци, Киргизи и Казахстанци.

При оцени оваквих радова посебну пажњу треба обратити на методологију истраживања, јер је једна од њихових могућих слабости тешко

достизање објективности и олако проширивање закључака до којих се дошло у испитивању одређене групе представника једног народа на цео тај народ. Такође, постоји велика опасност од тога да и истраживачи и испитаници, оптерећени стереотипима и предрасудама о Русији и Русима или о другим земљама и народима који их насељавају, изнесу некритичка запажања и донесу нетачне закључке.

С друге стране, ваља имати у виду и то да је у овој, раној, фази развоја лингвокултурологије неоправдано бити сувише строг према методолошким пропустима и према недовољној објективности у закључивању, јер је свако емпиријски засновано истраживање ипак прецизније од доношења закључака који нису ослоњени на евиденцију, већ на утисцима и другим видовима неутемељеног субјективног закључивања.

Чини се да је најобјективнија метода у првом делу књиге спроведена у раду О. В. Митине и В. Ф. Петренка: *Психосемантичка реконструкција имиџа Русије у очима странаца* (стр. 9–15). У психосемантичком експерименту су учествовали испитаници из 19 земаља. Они спадају у образованије људе и углавном су студенти социолошких и политичких наука. Испитаници су добили 40 скала-дескриптора у којима се карактерише ситуација у некој земљи у вези са економијом, културом, образовањем, унутрашњом и спољном политиком итд. Уз сваку скалу је наведена градација 3, 2, 1, 0, –1, –2, –3), у којој број 3 означава максималну оцену једне земље, а –3 представља најнижу оцену одређене земље у вези с неким обележјем. Сваки испитаник је са списка у којем су предложене 33 земље света бирао најмање 10 земаља које је оцењивао. Испитаник је бирао земље које најбоље познаје, а једна од њих је била његова земља. Индивидуални одговори су били подвргнути процедури упоредне факторске анализе. Резултати ове анализе говоре о имиџу одређене земље. Испоставило се да постоји осмофакторски модел имиџа неке земље, који су аутори визуелно представили као осмоугао. Свака земља је тако добила свој октогон и они су се врло прегледно могли поредити. Најбољи имиџ има Шведска, а одмах за њом су Америка и Немачка. Имиџ, на пример, Авганистана изузетно је лош. Русија има позитиван имиџ само у вези са културом, историјским наслеђем и, донекле, у вези са туризмом. Лоше је оцењена у сферама технологије, политике, производње, инвестиција и имиграције.

В. Д. Попков је урадио истраживање у вези са погледом на савремену Русију из угла руске емиграције (стр. 15–32). Након детаљне анализе и одређења појма *руска емиграција*, следи представљање резултатâ истраживања које је спроведено *методом наративног интервјуа*, анализом емигрантске штампе, личних архива и објављених и необјављених успомена представникâ емиграције. Било је прикупљено 17 интервјуа, који су вођени са руским емигрантима који живе у Минхену. Овај тип анализе свакако је мање уверљив од претходно описаног, јер није прецизно заснован. Аутор

долази до закључака да емигранти немају поверења у западну демократију, да се надају да ће Русија узнапредовати, јер више није комунистичка земља, да имају отпор према совјетској фази у руској историји, да верују у то како без православља и државности нема Русије. Сви се ови ставови поткрепљују цитатима из интервјуа који су вођени са појединцима или цитатима из часописа. Није лако поверовати да се на тај начин разоткрива заједничко мишљење руске емиграције, јер је тешко претпоставити да руски емигранти имају јединствено мишљење о било којем проблему у вези са Русијом.

А. Б. Бушев је испитивао информације из енглеских и америчких медија о данашњој Русији (стр. 32–41). Анализирајући политичке текстове, аутор се користио методом коју је сâм осмислио и назвао *техника реторичко-херменеутичке анализе*. А. Б. Бушев је запазио да се у тим текстовима користе одређене реторичке технике, као што су: коришћење клишеâ и стереотипâ, оцењивачка лексика, лексика с експресивном и емоционалном конотацијом, многобројна понављања већ реченог, коришћење еуфемизама и перифраза, демонизација непријатеља, манипулисање чињеницама, коришћење импликативности итд. Затим се наводе бројни примери и критичи осврт на ове стилске одлике.

Ј. Ј. Протасова је анализирала слику Русије у Финској (41–51). Ауторка предаје славистику на Универзитету у Хелсинкију. Текст је написан као скуп запажања заинтересованог странца који познаје фински језик и прати финске медије. Рад не представља систематско истраживање нити се по било чему може закључити да га је писао лингвиста. Издаваја се по томе што представља добар пример лошег лингвокултуролошког истраживања – тешко се може везати за било коју научну дисциплину, јер у њему изостају методологија истраживања, теоријска заснованост и други елементи по којима се препознаје научна анализа. Ипак, представља одговор на тему зборника, јер се у њему говори, на пример, о томе како се Финци плаше да ће богати Руси купити целу Финску, како Русију сматрају безбедном земљом за одмор, како једна финска рок-група изводи песму *Идемо у Русију* и како се тиме показује афирмативан став финске омладине према Русима итд.

В. П. Бељанин се заинтересовао за то колико деца руских емиграната у Америци познају Русију (стр. 52–55). У питању су студенти који имају између 20 и 25 година, они су скоро цело своје школовање провели у Америци, познају само усмени руски језик и поседују интересовање за земљу из које потичу њихови родитељи. У раду није наведено колико је таквих младих људи учествовало у истраживању, што унапред умањује значај резултата који ће бити изнесени. Аутор још наводи да је та омладина етнички располућена, да говори руско-енглеским језиком и да се код неких може говорити чак и о *билингвалној схизофренији* (стр. 52). Ова оцена, тј.

дијагноза, јесте неучтива, сензационалистичка и, вероватно, престрога. Аутор је испитаницима припремио тест о познавању руске културе. Тест се састоји од сто питања о познавању руске дореволуционарне, совјетске и савремене културе. Питања су била из области историје, географије, књижевности, музике, науке, образовања, политике, медија, спорта, технике, економије, етнографије. Било је и питања у вези са руским херојима, градовима, датумима, значајним људима и називима, као и питања о значењу руских пословица и фразеологизама. Тај тест није наведен у раду, већ је само описан овако како се то чини и у приказу.

Аутор је, анализирајући одговоре испитаникâ, запазио да постоје питања на која сва деца руских емиграната знају одговоре и та знања је назвао *језгром знања* деце емиграната. Сви су знали број становника и временске прилике у Москви, сви знају за Петра Првог, Лењина, Стаљина, Путина, знали су како изгледа систем оцењивања у руским школама и да је МГУ најбољи универзитет у Русији. У *периферију знања о Русији* спадају имена носилаца руске културе из 19. века, совјетске епохе и данас. Испитаницима су непознати прва строфа руске химне, датуми државних празника, називи познатих руских радио-станица, многи руски народни обичаји. Аутор није навео број испитаника, тест, прецизну статистику питања и одговора, а све то представља недостатке овог истраживања. Ипак, сама питања у тесту, као и чињеница да се одговори могу класификовати и анализирати, буде интересовање за неко слично, али прецизније истраживање које би се могло урадити са српским емигрантима са сличним или истим циљем.

Ј. А. Сорокин (стр. 55–60) истраживао је стереотипе киргистанске омладине о сличностима и разликама између портрета мушкарца-Азијца и мушкарца-Европљанина. Испитаницима је допуштено да писменим путем, сажето или опширно, представе те портрете. Закључено је да је за Киргизе реч *Европљанин* синонимна са речју *Рус*. Како каже Ј. А. Сорокин (стр. 60), за Киргизе Европа почиње у Русији.

Н. В. Дмитрјук је анализирао сегмент језичког сазнања Казахстанаца (стр. 61–65) о Русији и Русима. Он запажа да сеоско и градско становништво имају знатно различите слике Русије. Тако, на пример, у сеоској средини нису позната или су слабо позната руска прецедентна имена као што су: *Москва*, *Црвени трг*, *Кремљ*, *Волга*, *Пушкин* итд, док су сва ова имена добро позната градском становништву. Аутор је саставио асоцијативни тест у којем су стимулуси били у вези са Русијом и поделио га испитаницима разврстаним у четири групе: а) Казахстанци (мушкарци и жене) који живе у граду и знају руски, подељени у три узрасне групе; б) Казахстанци (мушкарци и жене) који живе на селу и од којих неки познају, а неки не знају руски језик, такође подељени у три узрасне групе; в) Руси који живе у селима или градовима у Казахстану, мушкарци и жене, три

различита узраста; г) Казахстанци који знају руски, а припадају другим етничким групама (Немци, Јевреји, Турци, Курди итд). Овако детаљна подела испитаника обећава озбиљно спроведено истраживање, међутим, њега је аутор тек најавио. У раду није изложен ниједан резултат.

У највећем броју истраживања у другом делу књиге (која је посвећена слици Русије изнутра) аутори су се одлучивали за асоцијативну методу. Н. В. Уфимцева (стр. 65–77) истраживала је елементе руске традиције, коју она разуме као комплекс културалних парадигми. Појам традиције је повезан са појмом *културалног језгра*. То је централна зона културе, која је у вези са колективним несвесним. Н. В. Уфимцева је у свом истраживању проверавала мит о Москви као Трећем Риму, тј. идеју о *Светој Русији*, која је постојала на сцени руског духовног и интелектуалног живота све до рушења царске Русије 1917. године. Затим је трајао седамдесетогодишњи период безбожништва (како га назива Уфимцева), да би се, последњих година, руски народ вратио православној вери и цркви. У раду се анализирају вербалне асоцијације на стимулус *Бог* у *Асоцијативном тезаурусу руског језика* Караулова и сарадника (у оба смера – од стимулуса ка реакцији и од реакције ка стимулусу) и пореде се са асоцијацијама у обратном *Асоцијативном речнику руског језика* А. А. Леонтјева. За први наведени речник асоцијације су прикупљане од 1988. до 1997. године, а за други од 1968. до 1972. године. Асоцијације недвосмислено потврђују да се последњих година оснажује религиозно осећање Руса, а са њим и идеја о *Светој Русији*. У другом делу овог истраживања Н. В. Уфимцева пореди закључке до којих је дошла анализирајући материјал из *Асоцијативног тезауруса руског језика* са резултатима Т. И. Вендине у вези са реконструкцијом језичког сазнања човека који је живео у X–XI веку, на основу материјала из *Старословенског речника* под редакцијом Р. М. Цејтлина и сарадника. Закључује се да је језик средњовековне културе у многим сегментима у сазвучју са савременом руском културом и да она прва (средњовековна култура) представља наше „њутљиво наслеђе“, тј. православну матрицу која одређује централну зону културе. Ауторка, на крају, изражава наду да идеја Свете Русије – Трећег Рима – није утопија, већ још неиспуњена мисија.

О. В. Бањасникова (стр. 164–169) одлучила је да слику Русије посматра кроз асоцијације руских испитаника на речи-стимулусе: *свој* и *туђ*. Ауторка је запазила да су испитаници углавном давали синтагматске асоцијације и да су оне означавале конкретне објекте. *Своје* је чешће некакав простор, а *туђе* је чешће материјални објекат. *Своје* се обично оцењује као скупо, добро, драго, а *туђе* као страшно, лоше, негативно. У раду се износе и друге одлике и закључује се да се кроз опозицију *свој–туђ* може разумети онај сегмент руске слике света који се односи на вредновање свōг према туђēм, што је важна слика националног карактера.

И. В. Журављев (стр. 169–175) заинтересовао се за слику мушкарца у савременој Русији. До података је дошао комбинујући материјал који представљају телевизијске рекламе, савремени часописи за мушкарце, остала средства медијских информација и асоцијативни тест у којем су учествовали студенти психологије. Од студената се тражило да у неколико речи или реченица окарактеришу савременог мушкарца. Закључено је да је и у Русији дошло до трансформације слике мушкарца, до кризе мушкости и до рушења социо-културалних разлика између жена и мушкараца.

Т. М. Елизарова (стр. 176–182) такође се послужила асоцијативним експериментом с намером да испита портрете и аутопортрете Руса. Ауторка је Русима и Јакутима поставила следећа питања, на која су они могли да одговоре само једном речју која им прво падне на памет: 1) Руси изгледају (како?); 2) Руси воле (шта? кога?); 3) Руси увек (шта раде?); 4) Руси никада (шта не раде?); 5) Руси (какви су они?). Према најчешћим одговорима изложеним у раду, Руси су плави и високи, увек вредно раде и пију вотку, весели су, паметни и добри, воле вотку, домовину и празнике.

Асоцијацијама се послужила и Н. С. Сергијева испитујући семантички гешталт живот као пут. Показало се да га вербалне асоцијације руских испитаника богато потврђују. В. Ј. Гољдин је анализирао вербалне асоцијације сеоских ученика у Русији, И. Г. Овчињикова је помоћу вербалних асоцијација истражила поглед на Русију младих Руса, док су О. А. Михајлова и Т. Н. Исакова обратиле пажњу на асоцијације уралских студената у вези са сликом Русије.

Осим асоцијативне методе, аутори се користе и другим начинима за прикупљање података. А. А. Свицова је (146–149) испитивала слику Русије у руским народним пословицама. Посебно се заинтересовала за оне пословице које су тематски повезане садржајима у вези са Русима и Русијом. Ауторка закључује да анализиран материјал показује разнородност концепта ДОМОВИНА у руским пословицама. Емоционални ореол је јединствен. У пословицама се домовина често метафорички представља као мајка или као гнездашце.

Предмет истраживања С. О. Гуљајкине (стр. 150–154) биле су руске народне бајке – прецизније, ликови-манипулатори у њима. Под манипулацијом се у овом раду подразумева језичка манипулација – вербално изражени вид психичког деловања једног лика бајке на другог, а у резултату таквог деловања у објекту манипулације се развијају жеље или намере које нису његове сопствене, већ их је изазвао субјект манипулације. Према ауторки, испитивањем језика ликова-манипулатора у руским бајкама могуће је испитати и језичке особине онога ко је манипулисан, и то не само у бајкама, већ и у животу, јер се кроз бајке, као у огледалу, изражава цео човеков унутарњи свет.

Т. Г. Крапотина (стр. 137–146) испитивала је кључне концепте руског фразеолошког модела света. То су следећи концепти: *живот – смрт*, *мир – рат*, *ум – срце*, *добро – зло*, *истина – лаж*, *љубав – мржња*, *рад – нерад*, *сила – ненасиље*, а такође и *судбина*, *време*, *простор*, *свест*, *душа*, *воља*. Ови концепти се у раду представљају као *фразеосемантичка поља*, а затим се свако од њих анализира понаособ.

Трећи део зборника посвећен је међукултуралним истраживањима. Аутори су се углавном користили асоцијативним експериментима и подацима из средстава јавног информисања.

Ј. В. Лукашевич и Е. В. Беликова (стр. 237–246) истраживале су имиџ Русије на основу руских и немачких часописа, телевизијских емисија и радио-програма. У раду се издвајају и описују оне информације из медија које би могле имати лингвокултуролошки значај. Тако се, на пример, наводи како је слушаоцима радио-емисије *Ехо Москве* постављено питање да ли су покорност руског народа и његова спремност на дуго трпљење врлина или мана руског народа. Аутори емисије су пошли од једног стереотипа који су приказали као чињеницу, без било каквих доказа. Две и по хиљаде Руса јавило се телефоном да одговори на то питање. Након анализе одговора аутори су објавили како је 92% испитаника констатовало да је трпљење мана руског народа која им доноси штету, док је 8% испитаника ову особину сматрало врлином. У руском часопису за Немце *Moskauer Deutsche Zeitung* аутори су запазили да у текстовима не постоји интересовање за историју Русије и да се највећа пажња посвећује главном граду Москви и активностима председника Русије. Пажња се посвећује и корупцији и мафији, па је имиџ Русије, по оцени ауторâ текста, прилично лош. Они наводе мишљење неких аналитичара да је неопходно да руска власт оформи орган који би координирао рад на формирању позитивног имиџа Русије у иностранству.

О. А. Кузина је (стр. 246–249) анализирала вербалне асоцијације Руса, Немаца и Американаца на стимулус *пруга*. Испоставило се да Американци, више од Руса и Немаца, пругу доживљавају предметно, а да и Руси и Американци пругу схватају као симбол кретања, растајања итд, па се за њу везује висока афективност, која је потпуно непозната Немцима.

Ј. А. Аршавска и А. А. Нистратов анализирали су слике неколико земаља и њихових становника у очима Руса. Циљ истраживања је био испитивање етничких стереотипа. Учествовало је око 340 испитаника, од којих су неки припадали групи ученика и студената од 16 до 30 година, а други су имали између 45 и 65 година. Испитаници су попуњавали ланчани асоцијативни тест, што значи да је први стимулус био задат, а затим су реакције на први стимулус постајале нови стимулус итд. У неким случајевима је прикупљено чак 17 уланчаних асоцијација. Прву групу задатих стимулуса чинили су називи неколико земаља: *Русија*, *Немачка*, *Француска*, *Јапан*,

Велика Британија, *Италија*, *Шведска*. Ако се упореди укупан број реакција у свим корацима асоцијативног експеримента, највише је реакција прикупљено на стимулус *Русија*, а најмање на стимулус *Шведска*. Показало се да је шведска култура Русима страна, чак толико да су неки мешали Шведску и Шкотску, па се међу асоцијацијама нашла и ова: *мушкарци у сукњама*. Више асоцијација је настало на стимулус *Јапан* него на стимулус *Велика Британија*. Најчешће асоцијације на земље представљају њихови главни градови и значајне грађевине, као што је *Ајфелова кула* за *Париз* (односно *Француску*) или *Биг Бен* за *Лондон* (односно *Велику Британију*). Највећи број асоцијација на стимулус *Италија* у вези је са храном – *пица*, *паста*, *макароне* итд. Јапан се очигледно доживљава као егзотична земља у којој се једе суши, а и даље су снажне успомене на самураје, а Немачка за Други светски рат, па су најфреквентније асоцијације: *рат*, *Хитлер*, *фашизам*, *фашиста*.

Закључна разматрања. Први утисак у вези са истраживањима која су представљена у овом зборнику јесте да се скоро сваком од њих може пронаћи замерка. Анализе се углавном заснивају на експериментима, односно тестовима и анкетама. Они, по правилу, нису довољно методолошки разрађени. Из таквих истраживања не могу се доносити валидни закључци, а аутори су показали склоност ка доношењу закључака који се односе на особине целог једног народа, иако су испитивање засновали на малом и сувише хомогеном узорку представника тог народа (обично на студентима). Осим тога, у неким истраживањима се полази од стереотипа о неком народу као да је то доказана чињеница, а затим се на тај стереотип надограђује истраживање које не може бити поуздано када је непоуздана његова полазна тачка. У неким истраживањима нема чак ни непоузданог експеримента, него се подаци износе на основу субјективног утиска истраживача приликом анализе, на пример, медијских информација. Истраживач сâм бира податке којима придаје значај, из њих самостално изводи закључке, а затим их уопштава (на пример – на основу чланка који је написао одређени фински новинар о Русима закључује се шта сви Финци мисле о свим Русима).

Међутим, као оправдање за ове недостатке може се навести чињеница да је лингвокултурологија наука која се тек развија, а веома је важно да она напредује, јер живимо у условима глобализације, која укида границе међу културама и националним специфичностима. Лингвокултурологија би могла допринети да се оне ипак очувају. Осим тога, развојем ове дисциплине унапредила би се и настава страних језика, јер је за сада учење вербалног и невербалног комуникационог понашања представника неке језичке заједнице омогућено само оним изучаваоцима језика те заједнице који оду у ту средину и који их свесно или несвесно тамо савладавају. Требало би унапредити наставу страних језика

уграђивањем у њу сегмената вербалне и невербалне националне културе представникâ тог језика.

Први корак у развоју ове интердисциплинарне науке јесте идентификовање предмета проучавања, тј. јединица које треба проучити. Радови у овом зборнику пружају могућност да се неке од тих јединица сагледају, нпр: *имици земље*, *социјални стереотип*, *национални менталитет*, *национална менталност*, *национални карактер*, *корпоративна култура*, *национално-културална семантика фразеологизма*, *фразеосемантичко поље*, *језичка слика света*, *национална слика света*, *језички портрет*, *језичка личност*, *језичко сазнање*, *дух народа*. Препознавање ових јединица и њихово емпиријско поткрепљивање (без обзира на све недостатке представљених експеримената) представља значајан допринос развоју лингвокултурологије. Следећи корак би био успостављање организације међу тим јединицама и уочавање системских веза међу њима.

Када се јасно одреди предмет истраживања, требало би га описати. У овом зборнику је било покушаја да се интуитивно одређене јединице издвоје и опишу (то су, рецимо, она истраживања у којима се анализирају подаци из мас-медијâ). Ти покушаји нису увек били сасвим успешни, али их треба схватити као зачетке будуће дескриптивне лингвокултурологије. Упознали смо се са неким методама описа лингвокултуролошких јединица, али ће се и оне, вероватно, постепено развијати. Свима је, на пример, интуитивно јасно да је корпус вербалних асоцијација моћан ресурс, из којег се могу извући бројни подаци, али се за сада ти подаци недовољно употребљавају, јер још не знамо како да их у потпуности искористимо.

Истраживања у овом зборнику треба разумети као залажење у једну нову науку, са свим слабостима и добрим странама које произлазе из таквог подухвата. Овај критички приказ је настао с намером да се српска лингвистичка јавност упозна са том новом научном дисциплином и да се инспирише за слична истраживања.

2. ПРИКУПЉАЊЕ И ОПИС ВЕРБАЛНИХ АСОЦИЈАЦИЈА

2.1. Израда асоцијативних речника као нова тенденција у лексикографији словенских земаља

2.1.1. О асоцијативним речницима. Према Н. В. Уфимцевој (2003: 5), почетком деведесетих година минулог века у московској психолингвистичкој школи отпочело је формирање нове методолошке базе за етнопсихолингвистичка истраживања. Ту базу чине вербалне асоцијације изворних говорника на задате речи-стимулусе. Резултати тестова слободних асоцијација прикупљају се и објављују у асоцијативним речницима. Као централна истраживачка тема наметнула се национално-културална специфичност језичког сазнања индивидуе и етноса, а једним од узрока неразумевања у међукултуралном општењу сматра се различитост националних сазнања саговорникâ. Језик и култура се посматрају као форма постојања друштвеног сазнања.

Ј. Н. Караулов (1994: 5) констатује да је асоцијативни речник нови извор изучавања језика и феномена владања језиком. Он представља базу за анализу путева и законитости формирања језичког сазнања у онтогенези и филогенези, као и основу за формирање методолошких и теоријских схема за анализу језичког сазнања.

Ј. Н. Караулов (1994: 6) запажа и то да су језици забележени у две форме: у виду свеукупности текстова или у виду системских описа (у облику речника и граматика). Асоцијативни речник представља нов начин репрезентације језика, који подразумева оба наведена начина постојања језика: у асоцијативном речнику се дају значења полисемантичне лексеме, њени синонимски и антонимски редови, синтаксичка спојивост, творбена и граматичка варирања итд.

Осим језичких података, асоцијативни речник садржи и бројна ванјезичка знања испитаникâ, на основу којих се може анализирати мозаична слика света говорникâ једног језика у одређеном времену. Међу асоцијацијама субјеката има антропонима, топонима, етнонима, назива различитих институција, фирми, натписа, реклама. Јасно се могу пратити знања и ставови у вези са политиком, економијом, културом, уметношћу, науком. Могуће је анализирати експресивни или емоционални однос испитаникâ према појавама у стварности, смисао за хумор итд.

Због свих језичких и ванјезичких података које садрже, асоцијативни речници се могу користити у лингвистичким, психолингвистичким, социолошким, културолошким, педагошким истраживањима. Могу их користити наставник, новинар, странац који учи неки језик, стручњак који прави рекламе, писац, преводилац, песник итд.

2.1.2. О структури асоцијативног речника. Асоцијативни речници су речници у којима се бележе вербалне асоцијације испитаникâ. Асоцијативни речник има леву и десну страну. На левој страни, као *одреднице*, дате су речи на које испитаници дају асоцијације. Те се речи зову *стимулуси*. На десној страни су асоцијације испитаника. Зову се још и *реакције*. Реакција је обично једна лексичка јединица (једночлана или вишечлана) која испитанику прво падне на памет на задати стимулус. Дакле, то је најчешће реч или синтагма као лексема или фразеологизам. До асоцијација испитаникâ обично се долази анкетом. Испитанику се задају стимулуси на које он, обично писмено, одговара првом речју која му падне на памет. Све асоцијације на задату реч-стимулус распоређују се по фреквенцији и заједно сачињавају *асоцијативно поље.* Како примећује Ј. Н. Караулов (1994: 6), асоцијативно поље није само фрагмент вербалног знања човека, фрагмент семантичких и граматичких односа, већ и део сазнања, мотивâ и ставова испитаних говорника.

Сви речници се састоје из два дела: у првом делу је материјал распоређен од стимулуса ка реакцији, а у другом од реакције ка стимулусу. Други део се често назива *обратним асоцијативним речником*. У првом делу ће се, на пример, забележити асоцијације испитаникâ на стимулус *добар*, а у другом делу ће се под одредницом *добар* навести све речи за које је придев *добар* био асоцијација. Тек овако представљен податак пружа потпуну слику о статусу неке речи у асоцијативном систему испитаника.

Занимљив је статистички податак до којег су дошли руски статистичари за потребе *Руског асоцијативног тезауруса*. За успешно истраживање вербалних асоцијација треба прикупити 500 асоцијација на сваки задати стимулус. Резултати у распореду асоцијација биће исти ако има пет стотина или пет милиона испитаника. То значи да ако је анкетирано 800 испитаника и ако су најфреквентнији одговори на стимулус *богатство – новац*, затим *сиромаштво*, па *моћ*, исто тако ће изгледати асоцијативно поље и већег броја испитаника, без обзира на то колико се пута оно увећава прикупљеним асоцијацијама. Због тога сматрамо поузданим само оне асоцијативне речнике у којима је на сваки задати стимулус прикупљено пет стотина или више вербалних асоцијација.

2.1.3. Укратко о развоју асоцијативне лексикографије. Асоцијације су одувек привлачиле пажњу истраживача различитих струка. Голтон је, на пример, давне 1897. године записао да асоцијације откривају човекову менталну анатомију са већом животношћу и истинитошћу но што би и сâм

човек вероватно желео да је покаже свету. Међутим, ако треба одредити време отпочињања израде асоцијативних речника, важна је 1910. година, када су Кент и Розанов саставили асоцијативни тест, који је преведен на многе језике и од којег се и данас полази у испитивању асоцијација. Детаљну анализу развоја асоцијативне лексикографије дао је П. Пипер (2003): „Према методологији Кента и Розанова из 1910. године урађен је 1967. године асоцијативни речник пољског језика (Курч 1967), а затим је даљи развој те гране словенске лексикографије био углавном везан за источнословенске језике и тамошње истраживачке центре. Поред тога, резултат рада на неком асоцијативном речнику обично није само речник него су то и пратеће публикације теоријско-методолошког садржаја или дескриптивног и експланаторног садржаја. У славистици је дуго био најшире познат речник асоцијативних норми руског језика који је саставио ауторски колектив под руководством А. А. Леонтјева (Леонтјев, ур., 1977). Ако је први речник асоцијативних норми руског језика и обимом и структуром донекле имао карактер огледне свеске, мада је реално његов научни домет био већи, речник асоцијативних норми руског језика Ј. Н. Караулова и коаутора (Караулов и др. 1994–1998), у три тома, сваки са два засебна дела (касније објављен и као двотомно издање – Караулов и др. 2002), и обимом и структуром представља до сада најобимнији асоцијативни речник неког словенског језика. И рад на том речнику подстакао је рад на другим истраживањима која су у вези с проучавањем вербалних асоцијација у руском језику. Међу њима се издвајају асоцијативна граматика руског језика Ј. Н. Караулова (Караулов 1993) и фразеолошки асоцијативни речник Добровољског и Караулова (Добровољски, Караулов 1994). У појединим случајевима су проучавања вербалних асоцијација оријентисана на посебне групе испитаника и имају специфичније циљеве, нпр. у оквирима развојне психолингвистике – проучавање вербалних асоцијација код деце (нпр. Соколова 1996; Попова 1999), или у оквирима етнопсихолингвистике, као, на пример, у радовима Ј. А. Стернина и његових сарадника о комуникативном понашању (в. Стернин /ур./ 2001; Стернин, Стернина /ур./ 2001; Стернин, Екерт /ур./ 2002; Стернин, Јермакова /ур./ 2002; Пипер 2004в и др.).

Словенска асоцијативна лексикографија развија се у различитим славистичким центрима (Москва, Минск, Кијев, Братислава, Софија). У Кракову је израђен пољско-српски асоцијативни речник (Лебда 2006).

Асоцијативна лексикографија словенских језика обухвата и једнојезичне речнике (руског, белоруског, украјинског, пољског, словачког, бугарског, српског језика), и двојезичне речнике (руско-киргиски, руско-летонски, пољско-српски), како речнике општијег профила, тако и речнике специфичнијег профила (нпр. руски фразеолошки асоцијативни речник). Од славистичких центара у којима запаженије место има асоцијативна

лексикографија, поред Москве, издваја се и Минск, посебно захваљујући радовима Л. Н. Титове (Титова 1975), А. М. Кањуте (Кањута 1985), А. И. Титове (Цитова 1981) и других лингвиста, док је украјинистичка асоцијативна лексикографија заступљена, пре свега, радовима Н. Бутенка (1979, 1989), а руска двојезична лексикографија и летонско-руским асоцијативним речником Ј. Уљанова (1988).

Новији међу поменутим речницима настајали су, природно, на позитивном или негативном искуству претходних сличних речника, а заједничка одлика већине таквих речника јесте и то да су вербалне асоцијације испитиване на узорку студентске популације, с ретким изузецима, нпр. први том асоцијативног речника словачког језика заснован је на грађи добијеној од деце школског узраста (Маршалова 1974), а речник Соколове (1996) у целини је посвећен вербалним асоцијацијама код деце.“

Један од прикладнијих начина за културолошка истраживања и за испитивање језичке слике света различитих народа јесте анализа реакција испитаника на исте стимулусе у више различитих култура. Тако је настала идеја да се, по угледу на *Асоцијативни речник руског језика* Караулова и његових сарадника, направи *Словенски асоцијативни речник*. Из речника Караулова изабрано је сто репрезентативних стимулуса. Они су преведени на белоруски, украјински и бугарски језик. Тај списак речи подељен је групи од 500 испитаника-студената у Белорусији, Украјини и Бугарској. Реакције испитаника су, затим, сложене по фреквенцији на исти начин као у *Руском асоцијативном речнику* Караулова. Тако је добијена велика база података за испитивање специфичности посебних словенских народа. Бугари су свој део посла објавили 2003. године у виду *Асоцијативног речника бугарског језика*, чије су ауторке П. Балтова, А. Ефтимова, А. Липовска и К. Петрова, а годину дана касније објављен је *Словенски асоцијативни речник* (СЛАР). У њему су упоредо дате асоцијације испитаникâ на исте стимулусе у руском, белоруском, бугарском и украјинском језику.

И не знајући за израду *Словенског асоцијативног речника*, група наших лингвиста (П. Пипер, Р. Драгићевић, М. Стефановић) дошла је на сличну идеју. Размишљали смо о могућности напоредних етнолингвистичких, семантичких, морфолошких и других истраживања на основу асоцијативних речника и одлучили да саставимо асоцијативни речник српског језика, по угледу на *Асоцијативни речник руског језика* Караулова и др. (исп. САР 1 и САР 2). Грађу за тај речник прикупљали смо 2002. и 2003. године, и сакупили по 800 асоцијација на 600 лексема-стимулуса. Речник је објављен 2005. године. Стимулуси су бирани по два унакрсна критеријума. Према првом критеријуму то су речи из *Руског асоцијативног речника*, а према другом је то репрезентативна лексика српског језика. Под тим се подразумевају најфреквентније речи у нашем језику (на основу података из фреквенцијских речника српског језика), оне које сачињавају

основни лексички фонд и оне које су репрезентативне по томе што именују предмете и појаве савремене културе: лексеме које означавају делове тела, боје, звуке, облике, сродство, емоције, особине, простор, време, нације, језике, политику, историју, националну културу, савремену науку, савремену технику, храну и пиће.

Лексеме-стимулуси које су у вези са националном културом и историјом не подударају се, наравно, са стимулусима из *Руског асоцијативног речника*. Стотинак стимулуса је истовремено дато у свом основном и у зависном облику. Они су нарочито погодни за испитивање (асоцијативне) граматике.

Пошто сада постоје руски, белоруски, украјински, бугарски и српски асоцијативни речник, пошто су сви методолошки рађени на сличан начин и пошто су испитаници за сва три речника омладинци између 18 и 25 година, пре свега студенти, могу отпочети компаративна истраживања.

После свега, резултате асоцијативне лексикографије могли бисмо да систематизујемо овако. За сада су, колико је нама познато, објављени следећи асоцијативни речници:

– *САД:* Кент и Розанов (G. H. Kent and A. J. Rosanoff 1910); Расл и Џенкинс (W. A. Russell and J. J. Jenkins 1954); Розенцвајг (R. Rosenzweig 1961); Палермо и Џенкинс (D. Palermo and J. Jenkins 1963);

– *Русија:* Леонтјев (А. А. Леонтьев 1977); Уљанов (Ю. Е. Ульянов 1988); Караулов, Сорокин, Тарасов, Уфимцева, Черкасова (Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова 1994–1998); Добровољски и Караулов (Д. О. Добровольский и Ю. Н. Караулов 1994); Т. В. Соколова (1996);

– *Бугарска:* Г. Герганов *et al*. (1984); П. Балтова, А. Ефтимова, А. Липовска, К. Петрова (2003);

– *Мађарска: Magyar verbális associációk*, 1. I–II kötet, Szeged, 1983; *Magyar verbális associációk*. 2. I–II kötet, Szeged, 1985;

– *Украјина:* Н. П. Бутенко (1979); Н. П. Бутенко (1989);

– *Белорусија:* А. И. Титова (1975); А. І. Цітова (1981);

– *Србија:* С. Гашић-Павишић (1984); П. Пипер, Р. Драгићевић, М. Стефановић (2005);

– *Пољска:* Курч (I. Kurcz 1967); Р. Лебда (2006);

– *Словачка:* Маршалова (I. Maršálová 1974).[11]

[11] Ленгрен (1994) извештава о изради асоцијативног речника шведског језика. Не знамо да ли је тај речник завршен. Неки лингвисти (М. Алексић) заинтересовани су за израду бугарско-српског асоцијативног речника. Ради лакшег сналажења у коначној библиографији, напомињемо да је *Руски асоцијативни речник* Караулова и др. у коначној библиографији означен као РАР, *Бугарски асоцијативни речник* Балтове и др. као БАР, *Мађарски асоцијативни речник* као МАР, те *Српски асоцијативни речник* као САР 1 и 2, а *Словенски асоцијативни речник* као СЛАР.

2.2. Асоцијативни тестови

2.2.1. Уопште о асоцијативним тестовима. При изради асоцијативних речника, као и при сваком истраживању које се заснива на анализи вербалних асоцијација, полази се од асоцијативног теста. Аутор теста саставља листу речи-дражи[12] или стимулуса. Испитаницима се те речи читају или им се подели листа, а пошто им се објасни да на сваку дату реч треба да одговоре првом речју која им падне на памет, они се одазивају писмено или усмено речима које се називају речи-реакције. Што се више испитаника подвргне тесту и што су услови испитивања изједначенији, то су резултати поузданији и објективнији. Реакције се, потом, пребројавају и слажу по учесталости.

Према неким ауторима, идеју о асоцијативном експерименту први је сугерисао руски психолог Сеченов, 1872. године (исп. Гашић-Павишић 1981: 22). Данас је уобичајено да листа речи-дражи садржи 100 стимулуса. Овај облик теста задржан је још од 1910. године, када је настао чувени тест Кента и Розанова у Америци. Тај тест се и данас користи као полазна основа за асоцијативна истраживања. За израду многих асоцијативних тестова и асоцијативних речника различитих језика преузимани су и превођени стимулуси са ове листе. Навешћемо те стимулусе преведене на српски језик (исп. Гашић-Павишић 1981: 150–151): *сто*, *мрачан*, *музика*, *болест*, *мушкарац*, *дубок*, *мек*, *јело*, *брдо*, *кућа*, *црн*, *овчетина*, *удобност*, *рука*, *кратак*, *воће*, *лептир*, *гладак*, *заповедати*, *столица*, *сладак*, *звиждаљка*, *жена*, *хладан*, *спор*, *желети*, *река*, *бео*, *леп*, *прозор*, *груб*, *грађанин*, *стопало*, *паук*, *игла*, *црвен*, *спавати*, *бес*, *тепих*, *девојчица*, *висок*, *рад*, *кисео*, *земља*, *незгода*, *војник*, *купус*, *тврд*, *орао*, *стомак*, *стабљика*, *сијалица*, *сањати*, *жут*, *хлеб*, *правда*, *дечак*, *светлост*, *здравље*, *Библија*, *памћење*, *овца*, *купање*, *колиба*, *брз*, *плав*, *гладан*, *свештеник*, *океан*, *глава*, *пећ*, *дугачак*, *вера*, *ракија*, *дете*, *горак*, *чекић*, *жедан*, *град*, *квадрат*, *путер*, *лекар*, *гласан*, *лопов*, *лав*, *радост*, *кревет*, *тежак*, *дуван*, *беба*, *месец*, *маказе*, *миран*, *зелен*, *со*, *улица*, *краљ*, *сир*, *цвет*, *уплашен*.

Кент и Розанов су овај асоцијативни тест користили за откривање менталних поремећаја. Сматрали су да се ментални поремећај може дијагностиковати на основу броја неуобичајених асоцијација испитаника. Неуобичајене асоцијације су оне које се не налазе у одговорима хиљаду испитаника, тј. у нормативним таблицама.

Наша искуства у изради *Асоцијативног речника српскога језика* показала су да тест који се састоји од сто речи-дражи није адекватан, јер се испитаници заморе попуњавајући анкету. Оптималан број речи-дражи, према нашој оцени, не би смео да премашује педесет. Истраживачи

[12] Иако је термин *реч-драж* уобичајен, има мишљења да он није адекватан. Милка Ивић, у усменој напомени, сугерише аутору ове књиге термин *реч-надражај*.

замерају овој анкети и на томе што се у њој налазе углавном именице и придеви, глаголâ је мало и нема осталих врста речи. Због тога су многи истраживачи узимали само неке речи-дражи са ове листе, док су остатак анкете осмишљавали самостално. И у тим случајевима је листа Кента и Розанова остала утврђено полазиште, које се само мање или више модификовало.

2.2.2. Врсте вербалних асоцијација. Према односу између стимулуса и реакције вербалне асоцијације се могу поделити на *синтагматске* и *парадигматске*. Синтагматске асоцијације су у синтагматском односу према речи-дражи (нпр. на реч-драж *друг* синтагматске асоцијације могу бити: *мој*, *најбољи*, *школски*, *се поштује*, *прашта*). Парадигматске асоцијације су у парадигматском односу према речи-дражи (нпр. на реч-драж *друг* могуће су парадигматске асоцијације: *недруг*, *пријатељ*, *ортак*, *брат*) итд. Диз је (1965) запазио да број синтагматских и парадигматских асоцијација значајно зависи од граматичке врсте којој припада стимулус. Именице као стимулуси изазивају углавном парадигматске асоцијације, прилози дају синтагматске асоцијације, а глаголи и придеви се налазе између именица и прилога, са око 50% синтагматских и исто толико парадигматских асоцијација.

У вези са начином на који истраживач постави задатак испитаницима, асоцијације се, по једном критеријуму, могу поделити на *континуиране* и *дискретне*, а по другом на *слободне* и *контролисане*. Ако се од говорникâ тражи да на реч-драж реагују само једном речју, такав одговор се назива *дискретном асоцијацијом*, а ако се од испитаника очекује да на стимулус одговоре већим бројем речи које им падну на памет, реакције се називају *континуираним асоцијацијама*. Тест континуираних асоцијација изводи се тако што се од испитаника тражи да на стимулус одговоре што већим бројем речи које им падну на памет, писмено – у временском интервалу од један минут – или усмено – у трајању од 45 секунди. Пошто се често догађа да је само први одговор реакција на подстицај, а остале речи представљају реакције једна на другу, овај тип тестирања није увек погодан. Међутим, Л. Генц (1977: 114), на пример, закључио је да „техника континуираних асоцијација може бити користан мерни инструмент за утврђивање степена двојезичности и да омогућује квантификацију и статистичку анализу овог битног аспекта двојезичности на групном и индивидуалном нивоу“. Л. Генц је до овог закључка доспео испитујући 93 новосадска средњошколца мађарске националности тестом који се састојао од четири стимулуса на српском (*мајка*, *школа*, *плес*, *море*) и четири мађарска еквивалента (*anya*, *iskola*, *tanc*, *tenger*). Аутор је мерио колико ће одговора бити дато на српском, а колико на мађарском језику.

Контролисане асоцијације представљају реакције испитаникâ које су усмерене истраживачевим захтевима. Ти захтеви се могу односити,

на пример, на врсту речи којој треба да припада реакција или на неки семантички однос који треба да постоји између стимулуса и реакције. Ако нема никаквог ограничења у избору лексике која може бити одговор на постављену драж, реч-реакција јесте *слободна асоцијација*. Метода слободних асоцијација подразумева: (1) дискретне асоцијације, (2) континуиране асоцијације, (3) сукцесивне асоцијације, (4) ланчане асоцијације, (5) дискретне серијске асоцијације. Метода контролисаних асоцијација подразумева: (1) да одговори могу бити ограничени на одређену семантичку категорију, (2) да се испитаник одлучује за један од више одговора које му истраживач наметне (multiple-choice test), (3) да испитаник проналази заједничку, обједињавајућу асоцијацију за више стимулуса (The Remote Associates Test).[13] Тест слободних асоцијација први је применио Голтон, 1879. године, и то на самом себи као испитанику. Саставио је листу добро познатих речи и приказивао их визуелно самом себи једну по једну, више пута у току неколико дана. Бележио је, при том, први одговор који му се јавио сваки пут на сваку реч-драж, као и реакционо време (исп. Гашић-Павишић 1981: 22).

2.2.3. Асоцијативни тестови, поља и речници. Асоцијативни тестови имају неколико ограничења. Чиниоци који их условљавају јесу, између осталих, и ови: распоред речи-дражи на тесту асоцијација (јер претходна реч-драж и реакција на њу могу утицати на следећу реч-драж), начин саопштавања речи-дражи (јер би се реакције могле разликовати у зависности од тога да ли испитаник слуша или чита задате речи), време предвиђено за испуњавање теста (ако испитаник има мало времена, вероватно ће тест испунити другачије него ако му време није ограничено), став испитаника према испитивању и његова мотивисаност итд. (исп. Гашић-Павишић 1981: 24–26).

Асоцијативно поље неког стимулуса има своје опште и посебне карактеристике које су предмет истраживачеве процене. Једну од најважнијих општих карактеристика асоцијативног поља чини *учесталост* асоцијација. Учесталост на најдиректнији начин указује на однос између стимулуса и асоцијације. Истраживачи највише пажње посвећују најфреквентнијим асоцијацијама. То су две, три или пет реакција са високом учесталошћу. Друго важно својство асоцијативног поља представља *разноврсност* асоцијација. Ако је разносврсност асоцијација велика, то значи да су испитаници у високом проценту давали различите одговоре и да реч-драж није стабилна у асоцијативном систему испитаника у једном језику. Трећа важна одлика је *идиосинкратичност* одговора, под којом се подразумева број одговора са фреквенцијом 1, тј. број појединачних одговора унутар једног асоцијативног поља. Важна одлика асоцијативног поља јесте и број *омисија*, односно праз-

[13] О свим овим типовима асоцијативних тестова исп. Крамер (1968: 11–25).

них места. То су непостојећи одговори на задате речи-дражи. Обично није случајно то што испитаник није имао одговор на неки стимулус, а нарочито се не може случајношћу објаснити податак да постоје речи-дражи на које велики број испитаника није пружио одговор.

Ове важне карактеристике асоцијативног поља бележе се у неким асоцијативним речницима, као што су *Руски асоцијативни тезаурус* Караулова и др., *Асоцијативни речник српскога језика*, *Словенски асоцијативни речник* итд. У овим речницима се на крају асоцијативног поља наводе четири броја, нпр: 800 + 317 + 25 + 229. Прва цифра (800) представља укупан број ипитаника, друга цифра (317) показује број различитих реакција, трећа цифра (25) указује на број омисија, тј. број испитаника који нису имали асоцијацију на задати стимулус, а четврта цифра (229) представља колико је идиосинкратичких одговора. У *Асоцијативном речнику српскога језика* даје се и више података. У загради, после прве цифре, уписана су још три броја, нпр. (165, 414, 181). Први број (165) показује број испитаника мушког пола, други (414) – број испитаника са друштвених смерова различитих универзитета у Србији, а трећи (181) – број испитаника са природних смерова.

Анализа асоцијативног поља није једноставна. Она се учи, јер асоцијативно поље треба знати читати. Другачије ће га анализирати психолингвист него социолог, педагог него културолог.

2.3. Кратак преглед истраживања вербалних асоцијација у лингвистици и сродним дисциплинама

2.3.1. Значај вербалних асоцијација. Детаљну историјску и компаративну анализу проучавања асоцијација у психологији, филозофији и лингвистици од Аристотела до данас дао је П. Пипер (2003), а у педагогији, развојној психологији и осталим дисциплинама које истражују онтогенетски развој – С. Гашић-Павишић (1981; 1984). Ми ћемо, овом приликом, навести значајније истраживаче вербалних асоцијација, чије су књиге (судећи по томе колико су цитиране у радовима других аутора) дале значајан, трајан допринос проучавању вербалних асоцијација. То су: Палермо и Џенкинс (D. Palermo & J. Jenkins 1963); П. И. Џонсон (P. E. Johnson 1964); Диз (J. Deese 1965); Ентвајл (Entwisle 1966), Крамер (Ph. Cramer 1968), Салај и Диз (L. Szalay & J. Deese 1978) итд. И у овој књизи цитираће се резултати истраживања̂ наведених аутора. На основу наведеног податка о години издања ових књига (као и оних које су наведене у библиографији радова посвећених асоцијацијама, асоцијативним речницима и асоцијативној методи у овој књизи) види се да су се истраживачи у западним земљама (пре свега у САД) асоцијацијама најинтензивније бавили шездесетих и седамдесетих година прошлог века.

Интересовања за вербалне асоцијације данас се у западним земљама везују, пре свега, за експерименталну психологију, а интензивно бављење асоцијацијама пренето је и у источноевропске земље. У то време, 1977. године, Леонтјев је у Русији објавио први асоцијативни речник руског језика и започео теоријска лингвистичка истраживања вербалних асоцијација. Запазио је да слободне асоцијације указују на три врсте језичких односа (исп. Леонтјев 1977: 8): (1) на семантичку везу међу речима; (2) на заједничко појављивање речи у језику (нпр. у фразеологизмима); (3) на заједничко појављивање речи у говору (синтагматско повезивање речи).

Шездесетих и седамдесетих година 20. века објављени су и први социолингвистички радови о анализи вербалних асоцијација као методи у испитивању утицаја културе и традиције једног народа или више њих на значење лексема. Управо такав приступ асоцијацијама представља тему ове књиге. До првих закључака у овој области дошли су Салај и Брент (1967). Они запажају да се слободне асоцијације могу користити: а) у проучавању комуникације – за утврђивање критичних разлика у значењу речи код културалних, супкултуралних и других група; б) у аналитичком проучавању културе – за стицање увида у сличности и разлике између културе којој истраживач припада и оне коју испитује; в) у проучавању унутар једне културе – за добијање обавештења о значењу речи у оквиру различитих група, на пример, исељеника, схизофреничара, преступника итд; г) у испитивању односа појединца према групи, тј. степена слагања појединца са групом.

Током деведесетих година објављени су бројни асоцијативни речници различитих језика, а најзначајнија испитивања последњих година врше руски истраживачи Ј. Н. Караулов и Н. В. Уфимцева. Они су, у сарадњи са Ј. А. Сорокином, Ј. Ф. Тарасовим и Г. А. Черкасовом, у периоду од 1994. до 1998. године објавили асоцијативни тезаурус савременог руског језика. То је највећи и најсавременији асоцијативни речник до сада. Ј. Н. Караулов је објавио неколико књига посвећених анализи вербалних асоцијација у проучавању језичке личности и језичке слике света. Исто се може рећи и за Ј. Ф. Тарасова и Н. В. Уфимцеву, који, такође, вербалне асоцијације користе у лингвокултуролошким и психолингвистичким истраживањима. Недавно су приредили зборник радова *Слика Русије споља и изнутра*, чији се приказ објављује у садашњој књизи.

2.3.2. Испитивање вербалних асоцијација на материјалу српског језика. У српској науци асоцијације нису привлачиле велику пажњу истраживачâ, иако се та слика постепено мења. Три значајна рада у којима се тестовима асоцијација долази до резултата, пре свега из области психолингвистике и педагогије, а посредно и из лингвистике, социологије и других области, јесу радови Смиљке Васић (1976) и Слободанке Гашић-Павишић

(1981; 1984).[14] С. Васић је инспирацију за свој рад пронашла у време док је као члан тима Чарлса Озгуда учествовала у прикупљању података за потребе проучавања афективног значења речи техником семантичког диференцијала.[15] Она је уочила разноврсност реакција појединих испитаника када је од њих тражено да одреде супротност појединих придева који су служили као речи-дражи. Разноврсност одговора зависила је од узраста, пола и културног нивоа говорника. С. Васић је тестом контролисаних асоцијација тестирала 1.306 ученика од другог до осмог разреда основне школе из сеоске, градске и београдске средине. Од њих је тражено да напишу супротан придев за четири речи-дражи, а то су брижљиво одабрани придеви *велик*, *добар*, *црн* и *слободан*. Циљ истраживања је био да се проуче етапе и законитости у развоју значења придевских супротности.

Резултати до којих је дошла С. Васић (1976) корисни су са становишта развојне психологије (јер се њима утврђује когнитивни развој деце у вези са категоријом супротности), психолингвистике (јер се тичу развоја говора код детета), социолингвистике (јер се њима указује на сличности и разлике у развоју говора деце из градске и из сеоске средине), семантике (зато што представљају допринос у изучавању антонимије). С. Васић (1976: 97), наиме, дошла је до следећих закључака. Прво – нема разлике у начину на који деца са села и из града усвајају категорију лексичке супротности. Друго – темпо усвајања супротности придева са конкретним значењем бржи је од темпа усвајања супротности са апстрактним значењем. Треће – постоје фазе у развоју разумевања супротности. Тако, на пример, придев *велик* у првој фази развоја супротности „нема антоним“, тј. дете нема одговор; у другој развојној фази типичан одговор је *добар* (односно, супротна реч је било која, само не реч-драж); у трећој фази одговор гласи – *није велики човек* (што значи да се придеву приступа са становишта само једног, најтипичнијег значења); у четвртој фази одговор с највећом фреквенцијом гласи *невелик*; а у петој фази одговор је *мали*. Четврто – у зависности од познатости и учесталости употребе, сваки појединачни придев има свој сопствени темпо развитка, иако су фазе развитка значења придевске супротности једнаке за све придеве. Занимљиво је напоменути и то како резултати истраживања показују да се у асоцијацијама по супротности

[14] Ако се узму у обзир и радови мањег обима, као и радови аутора из бивше Југославије, могли бисмо издвојити још и чланке Л. Генца (1977) о језичкој равнотежи или доминацији код двојезичних особа, Д. Јапунџић (1975) о истраживању појмова у уџбеницима, М. Кризманић (1971) о асоцијацијама младих и старих, В. Печјака (1978) о асоцијацијама мушкараца и жена и о асоцијацијама америчких у односу на словеначке студенте (Печјак 1986). Иако коначан списак радова наших истраживача није много бројнији, циљ овог прегледа није потпуни попис тих радова, већ да се наведу домени примене асоцијативних тестова и да се скицирају интересовања за асоцијације у нашој средини.

[15] Тестови асоцијација су, можда, највише популаризовани у научним круговима важним местом које заузимају у процедури технике семантичког диференцијала Ч. Озгуда.

на придев *слободан* одражава културална и национална историја српског народа. Ови закључци јасно показују да се тестом дошло до мултидисциплинарних сазнања о проблему супротности.

С. Гашић-Павишић је 1981. године тестом слободних асоцијација испитала 120 испитаника, седамдесет седморо деце из вртића и четрдесет троје ученика првог разреда основне школе. Ауторка је истражила општост, разноврсност и идиосинкратичност одговора на осамдесет речи-дражи састављених према, за српски језик прилагођеној, листи Кента и Розанова. С. Гашић-Павишић је употпунила своје резултате 1984. године новим тестом слободних асоцијација, којем је подвргла 200 деце узраста од пет до седам година. И овога пута је листу речи-дражи чинило осамдесет речи, које су одабране пажљивије, без недостатака које има Кент–Розановљева листа. Пре свега, међу стимулусима се уравнотежава број различитих граматичких врста речи. На основу података о асоцијацијама деце и њиховог поређења са асоцијацијама одраслих може се, између осталог, наслутити процес развоја значењâ лексема, а могу се, с великим успехом, проучавати синтагматске и парадигматске везе међу лексемама.

У последњих неколико година испитивањем асоцијација у нашој средини интензивније се баве П. Пипер, М. Стефановић и Р. Драгићевић. П. Пипер је (2003а), као што је већ речено, испитао како се до сада приступало асоцијацијама у филозофији, психологији и лингвистици, те како су занимања за асоцијације из других дисциплина прелазила у лингвистику. Од великог значаја је и Пиперов рад (2003б) посвећен асоцијативним речницима и етнокултуралним стереотипима. Осим ових, углавном, прегледних радова, П. Пипер је објавио неколико истраживачких радова, у којима је, полазећи од асоцијација говорникâ руског и српског језика, истраживао стереотипе о језицима и народима. Тако је, на пример, истражио асоцијације српских испитаника на придев *руски* (Пипер 2004а), називе језика у мрежи вербалних асоцијација (Пипер 2004б), асоцијације Срба на именице *ћирилица* и *латиница* (Пипер 2004в). Показало се да се асоцијативна метода с великим успехом може користити у истраживању стереотипâ. За семантику су стереотипи веома важни, јер се они битно уплићу у значења речи. Постоје лексеме које у два језика имају слично значење, а разликују се само по конотацији, која је изазвана различитим етнокултуралним искуством два народа. У вези са називима језикâ у мрежи вербалних асоцијација, П. Пипер је (2004б) анализирао асоцијације, па самим тим и стереотипе српских испитаника на стимулусе *Руси*, *српски језик*, *руски*, *енглески језик*, *хрватски језик*, *бошњачки језик*. На крају истраживања се закључује да би састављање асоцијативних речника на сличним методолошким основама омогућило знатно поузданији увид како у промене у друштвеној перцепцији стварности тако и у актуелно стање јавног мњења, прибавило би сазнања о евентуалним једностраним

и погрешним виђењима стварности, као што би и помогло исправљању површних или погрешних стереотипа о себи и другима.

П. Пипер је на челу мале истраживачке групе која анализира *комуникационо понашање* Срба у односу на комуникационо понашање других народа. Испитивање комуникационог понашања је међународни пројект, који је осмислио проф. Ј. А. Стернин, са Универзитета у Воронежу.[16] Предмет интересовања су вербалне и невербалне специфичности различитих народа у свакодневним животним ситуацијама и односима, као што су породични живот, пријатељски и љубавни односи, свадбе, сахране, састанци, поздрављање, захваљивање, извињавање, изјављивање саучешћа, честитање итд. До сада су испитане специфичности комуникационог понашања Русâ, Американаца, Кинеза, Немаца, а под руководством проф. Пипера (2004) објављен је и зборник о комуникационом понашању неколико словенских народа (Срба, Руса, Словака, Пољака). Међу продуктивнијим методама за испитивање погледа на свет једног народа налази се анализа вербалних асоцијација његових припадника. Могуће је да резултати таквих истраживања нису увек сасвим поуздани, али је анализа асоцијација често једини начин за долажење до било каквих резултата.

Људмила Поповић (2004: 295) истраживала је језичку слику стварности. По њеном схватању, језичка слика стварности је саткана како од индивидуалних прототипичних концепата, тако и од колективних стереотипских, заснованих на семантичкој и интуитивно спознатој енциклопедијској информацији. Љ. Поповић изједначава језичку слику стварности са интуитивном сликом стварности, јер она није заснована само на наивним представама, већ и на интуитивној спознаји. Испитивање асоцијација говорника представља значајан извор информација о уплитању колективног поимања стварности у значење речи.[17] Љ. Поповић се (2008) користила анализом вербалних асоцијација као једном од метода за проучавање језичке слике стварности Украјинаца и Срба, нарочито у контрастивној анализи придева *леп* и *добар*. Уклопила је асоцијативну методу са другим когнитивистичким техникама за испитивање концептуализације.

---

[16] Детаљан поглед на резултате Стернинових истраживања, као и библиографију књига које су објављене у вези с комуникационим понашањем, исп. у раду Р. Драгићевић (2004б), посвећеном Стерниновом учењу о комуникационом понашању, укљученом у садашњу књигу као одељак 6.6.

[17] Занимљив пример у вези с тим даје Људмила Поповић (2004) у раду посвећеном језичкој слици стварности Украјинаца и Срба. За припаднике украјинске културе црвена боја грмова калине везује се за представу о девојачкој лепоти, јер је Украјинцима у првом плану боја ове биљке. Русима је у првом плану горак укус њених плодова, па се „калина“ у руском фолклору везује за тугу и растанак. Код припадникâ српске културе „калина“ не изазива никакву асоцијацију, а код познавалаца словенских култура ова биљка ће пробудити асоцијацију на источне Словене.

Посебну пажњу заслужује и истраживање Л. Раздобудко (1994) у којем се асоцијативни тестови примењују у контрастивном проучавању соматизама у руском и српском језику. Асоцијације испитаника Л. Раздобудко је поделила у 9 група. То су, у ствари, они животни аспекти којима придајемо највећу важност. Највише асоцијација у вези са физичким изгледом човека изазвала је лексема *око*; антрополошки аспект – *нога*; естетски аспект – *коса*; емоције, психичко стање и расположење – *лице*; гестикулација – *рука*; занимање и начин живота – *шака*, *прст*; здравствено стање – *трбух*; негованост – *тело*, *коса*, *лице*; разлике у полу – *тело*. Ови врло занимљиви подаци могу да се користе и за испитивања у неким другим областима, а не само у семантици.

Необични су и подаци које наводи Л. Раздобудко (1994: 198) о вези између девет наведених прагматичких аспеката, под које је могуће подвести асоцијације, и граматичких конструкција којима се ти аспекти изражавају. На пример, за опис физичког изгледа човека у српском језику најчешће се користе синтагме типа придев + именица (Adj + N), а на другоме месту по учесталости налазе се конструкције именица + именица (N + N). Дакле: 1. физички изглед (Adj + N); 2. антрополошки аспект (Adj + N); 3. естетски аспект (Adj + N); 4. емоције, психичко стање и расположење (V + N); 5. занимање и начин живота (Adj + N); 6. здравствено стање (V + N, Adj + N); 7. негованост/ненегованост (Adj + N); 8. разлике у полу (Adj + N); 9. гестикулација (V + N). Ови и многи други резултати истраживања Л. Раздобудко могли би бити од значаја у различитим наукама, а не једино у лингвистици.

М. Стефановић је искористила асоцијације српских испитаника за пионирска истраживања у вези са *асоцијативном граматиком* српског језика и њеним поређењем с асоцијативном граматиком руског језика. Асоцијативну граматику засновао је Ј. Н. Караулов (1993), који је овом проблему посветио чак књигу. У асоцијативним речницима се не могу пронаћи подаци о граматичким категоријама лексема – о роду и броју именица, виду глагола итд, већ се, кроз реакцију на задату реч-стимулус, могу пратити обрасци свих типова и подтипова граматичких промена својствених језику који је представљен у речнику. Према Караулову (1994: 206), таква способност записа и чувања граматике показала се као најекономичнији начин граматичког представљања.[18] За испитивање асоцијативне граматике нарочито су корисни асоцијативни тестови у којима су речи-стимулуси дати у зависном облику.

Последњих година М. Стефановић се бави контрастивним лингвокултуролошким истраживањима руског и српског језика на основу

[18] Опширније о појму *асоцијативна граматика*, њеним јединицама и законитостима исп. Караулов 1993, Стефановић 1994.

анализе вербалних асоцијација, фразеологизама, народних пословица и изрека у ова два језика. У једном од последњих истраживања, које носи наслов *Руски и српски језик о деци и породици* (2009), М. Стефановић је, анализирајући вербалне асоцијације и народне пословице, закључила да се у српској језичкој свести већи значај придаје сину него кћери и да се већи значај приписује улози сина као настављача породичне линије, наследника имања и традиције. Патријархалност савременог породичног устројства у оба народа види се и у потреби да се уређује начин живота женских потомака, залазећи у њихов изглед, понашање и критеријуме за избор партнера, што готово да и не постоји када се ради о синовима. Ови стереотипи се мање или више подударају са стереотипима руског народа, о чему сведочи богата грађа наведена у раду.

С. Ристић (2008) је испитивала асоцијативна поља прилога степена и скупности у српском, руском и бугарском језику. Ауторка се у овом истраживању користила правилима асоцијативне граматике Ј. Н. Караулова. Дошла је до важних закључака у вези са лексикализованошћу, која се на комуникационом плану испољава као језичка способност говорника.[19]

[19] У току 2009. године на Филолошком факултету у Београду одбрањена су два магистарска рада у чијем су фокусу вербалне асоцијације. Тема магистарског рада Ане Пантелић насловљена је *Конотативно груписање вербалних асоцијата у зависности од семантичких карактеристика вербалних стимулуса*. Резултати овог истраживања указују на то да се конотативна обележја стимулуса често пресликавају на конотативна обележја асоцијата, а самим тим и на конотативна обележја асоцијативног поља, што значи да конотативност као сегмент лексичког значења речи-стимулуса има важну улогу у организацији асоцијативног поља. Показало се и то да учинак афективних фактора није једнак. Између њих постоји хијерархија у снази утицаја. Најјачи утицај има емотивна компонента (93%), нешто слабији конативна компонента (74%), а најслабији когнитивна компонента (26%) конотативног значења.

Тема магистарског рада Милене Јакић гласи *Утицај карактеристика асоцијата на брзину обраде стимулуса*. Један од важнијих закључака овог магистарског рада јесте да се вредности фреквенције асоцијата у *Асоцијативном речнику српскога језика* могу сматрати добрим дескриптором асоцијативних односа речи у менталном лексикону. Експериментима је потврђено да фреквенција речи у српском језику такође утиче на асоцијативну продукцију. Оба ова рада представљају психолингвистичка истраживања, а до резултатâ се дошло путем експеримената који су спроведени у Лабораторији за експерименталну психологију на Филозофском факултету у Београду, а рађени су под руководством проф. др А. Костића.

3. ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ У ИСТРАЖИВАЊУ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА

3.1. Вербалне асоцијације и конотација

3.1.1. Три погрешна стереотипа о конотацији. Испитивање вербалних асоцијација је једна од новијих метода у лингвистичким истраживањима, па лингвисти тек разматрају на које би се начине грађа из асоцијативних речника могла користити у лингвистичким истраживањима. Чини се како је општеприхваћено мишљење да се асоцијативни речници најцелисходније могу користити у испитивању конотације као сегмента лексичког значења. Као пример се, рецимо, може чути да придев *леп* има пожељну конотацију, а да то потврђују бројне асоцијације у *Асоцијативном речнику српскога језика*, које, такође, поседују позитивну конотацију: *цвет*, *диван*, *живот*, *свет*, *срећа*, *љубав*, *природа*, *благо*, *дивљење*, *дивота*, *дар*, *инспирација*, *користан*, *моћ*, *пријатност*, *принцеза*, *радост*, *шмекер*, *узвишено*, *здравље*, *златан*.

Овом уобичајеном мишљењу могло би се штошта замерити. Основни проблем се заснива на томе што се термин *конотација* користи и у свакодневном животу и што се значење ове лексеме из ванјезичке сфере понекад преноси и у лингвистику. Тако, на пример, новинари и политичари често запажају да садржај неког саопштења има одређену конотацију. Она обично може бити позитивна (пожељна) или негативна (непожељна). Зато се дешава да и лингвисти (а посебно студенти који изучавају неки језик) сматрају да је конотација биполарни део лексичког значења и да може бити позитивна или негативна. Тако ће се често чути да лексеме *љубав*, *срећа*, *здравље* имају позитивну конотацију, а *мржња*, *туга*, *болест* негативну.

Други широко распрострањени стереотип у разумевању конотације односи се на нераздвајање језика и стварности. Ако се, на пример, конотација љубави вреднује афирмативно, шта се, у ствари, вреднује? Појава из стварности или лексема за ту појаву? Изгледа да они који одређују конотацију често одређују конотацију за појаву, а не за лексему. Због тога се обавезно догађа да све појаве и предмети из ванјезичке стварности које вреднујемо високо афирмативно имају позитивну конотацију (*љубав*, *срећа*, *здравље*), а све појаве и предмети из ванјезичке стварности које вреднујемо негативно имају негативну конотацију (*мржња*, *туга*, *болест*). То је, међутим, последица саме стварности, а не обележје лексичког система.

Трећи стереотип се односи на разумевање конотације као индивидуалног позитивног или негативног става говорника једног језика према стварности (не можемо рећи *према лексици*, из разлога који је наведен у претходном пасусу). Тако се, рецимо, може чути: „За мене придев *добар* има негативну конотацију, зато што се доброта понекад граничи са глупошћу, а за мог друга тај придев има врло повољну конотацију, јер је доброта врхунска врлина."

3.1.2. Шта је конотација? Конотација је део лексичког значења и као таква не може бити индивидуална, већ мора бити колективна и мора бити иста (односно конвергентна) за све говорнике једног језика. Треба је, како каже Л. Згуста (1991), разликовати од снаге речи да побуди личне осећаје, као у примеру са придевом *добар*. Треба је разликовати и од тзв. *лексичке симпатије* или *антипатије*, под којом се подразумева афинитет према неким лексемама и одбојност према другима, нпр. због тога што се састоје из низа гласова који се теже артикулишу и других разлога у вези са говорниковом могућношћу да изабере једну, а не другу лексему. Тако, на пример, глаголи *одапети* или *рикнути*, када значе *умрети*, имају негативну конотацију, а *преминути* – формалну, свечану. Та значењска компонента је заједничка за све говорнике српског језика и на њу не може утицати разлика у годинама, занимању, полу, социјалном статусу или животном искуству говорника.

Конотација као сегмент лексичког значења представља језички факт који проучава лингвистика, а не сегмент ванјезичке стварности, коју описују друге науке. То значи да се конотативна вредност лексичке јединице остварује у лексичком систему у односу према другим сегментима значења једне лексеме или у односу према другим лексемама лексичког система једног језика. Конотација се, дакле, остварује у систему. Именица *крчма* има архаичну конотацију, зато што у лексичком систему српског језика постоји неутралан синоним *ресторан*. Да нема именице *ресторан* и да је *крчма* једина именица у српском језику са тим значењем, она не би имала конотацију, већ би била неутрална. Конотацију имају експресивне лексеме, а експресивност се постиже у односу према неутралним јединицама. Неутрална лексема је оријентир према којем њени синоними стичу одређену експресивну вредност. Експресивност, а самим тим и конотација, најлакше се може анализирати у једном синонимском низу, али и на друге начине. Тако је, на пример, примарно значење неке лексеме неутрално, док нека секундарна значења могу бити експресивна, тј. могу имати конотацију. У том случају се мера експресивности одређује на основу семантичке конфронтације са примарним значењем те лексеме. Именица *кућа* је неутрална у свом основном значењу, али је експресивна у оном секундарном значењу које се односи на дете или на неку драгу особу. Пример из *Речника САНУ* гласи: *Кућо моја, како си ми?*

Према томе, *мржња* нема негативну конотацију, како се обично мисли, већ неутралну.[20] Лексема *мржња* је крајње неутрална ознака за исказивање појаве из ванјезичке стварности и она нема непожељну конотацију, већ је говорници имају према појави коју она означава. Та појава нема везе са језиком, већ са нашим односом према стварности. Ако се сада вратимо на почетак разматрања о конотацији и још једном ишчитамо вербалне асоцијације српских испитаника на стимулус *леп – пријатност*, *радост*, *узвишеност*, *здравље...*, рекли бисмо да те реакције испитаникâ не представљају конотацију лексеме *леп*, већ однос према лепоти као људској особини. Тај однос, који није произведен у језику, већ живљењем у стварности, назваћемо онако како га је називао и Чарлс Озгуд – *афективност*. Скоро сви народи (можда и сви) лепоту сматрају пожељном особином, па је њена афективност у свим језицима иста – афективност јесте, али конотација није. Конотација се може разликовати од језика до језика у зависности од тога који синоним за придев *леп* употребимо преводећи дату лексему. Конотација се гради у језику и тиче се једног језика као једног система елемената. Придев *дивотан*, како каже М. Лалевић (2004) у свом *Речнику синонима*, „има нешто свечаније у тону, песнички“ и те одредбе, представљају, у ствари, његову конотацију према неутралном придеву *леп*.

Конотацијом су се до сада интензивније бавили психолози него лингвисти, а њима није толико важна дистинкција између афективности и конотације. *Љубав* за психолога има позитивну конотацију и при том није важно да ли се то односи на појаву из стварности, појам о тој појави или лексему за њу. За лексиколога је та дистинкција врло важна, јер се лексикологија бави конотацијом, а психологија и друге дисциплине афективношћу.

Афективност свакако може утицати на језик, јер језик није затворен систем, тј. може обликовати конотацију. Ево и примера за то: *змија* се у секундарном значењу односи на опаку, љуту, злу, опасну особу. Изразито непожељна конотација коју има ово значење заснива се на афективности коју људи имају према змијама у стварности. *Змија*, међутим, у примарном значењу нема негативну конотацију, већ неутралну. Њено значење се везује за врсту гмизаваца. Негативна конотација се прикључила секундарном значењу захваљујући афективности.

Не може се одредити тачан број типова конотације. Није довољно поделити је на позитивну (пожељну) и негативну (непожељну), јер она може бити и архаична, дијалекатска, песничка, вулгарна, бирократска, свечана, жаргонска, формална и неформална, научна итд. Типове конота-

[20] Потврду за овакав поглед на конотацију налазимо у књизи В. И. Шаховског (2009) о емоцијама.

ције отприлике откривају квалификатори у описним речницима српског језика, као што су *Речник САНУ* или *Речник МС*. Сви ови типови би се могли класификовати у уже и шире категорије. Детаљније анализе, вероватно, тек предстоје.

3.1.3. Вербалне асоцијације у испитивању конотације. Асоцијативни речници се заиста могу користити за испитивање конотације лексема (и осталих сегмената лексичког значења), али грађу за истраживање треба прикупљати другачије него што је приказано на почетку овог поглавља у вези са придевом *леп*. Показаћемо то на примеру асоцијација наведених за глагол *викати* у *Асоцијативном речнику српскога језика*.

За глагол *викати* прикупљено је 800 асоцијација студената и ученика из различитих градова Србије. Забележене су 263 различите реакције. Било је 25 омисија, тј. двадесет петоро испитаника није имало асоцијацију на задати глагол. Има укупно 176 одговора са фреквенцијом 1, тј. одговора који је дао само један испитаник. Три најфреквентнија одговора су: *драти се* – 62; *дерати се* – 45; *глас* – 35.

Глагол *викати* је неутралан у српском језику, иако означава појаву према којој имамо непожељан став. У асоцијативном пољу ове лексеме забележени су глаголи са истим значењем који нису неутрални, већ су експресивни и имају конотацију. Сви су они синоними глагола *викати*: *драти се (дерати се)*, *урлати*, *галамити*, *вриштати*, *урликати*, *букати*, *јаукати*, *арлаукати*, *цикати*, *грмети*, *скичати*, *лајати*. Скоро сви ови глаголи имају пејоративну конотацију и тиме се показује још један утицај афективности на неутралну лексику. Негативна афективност условљава појаву пејоратива у синонимском реду неутралних речи. Глагол *вриштати* исказује виши степен изражености радње исказане глаголом *викати* и нема пејоративно значење.

Наведени синонимски ред показује како лексичке јединице добијају вредност у систему, једна у односу на другу и свака од њих према неутралном стожеру синонимског реда, а то је глагол *викати*. Експресивност се у неким случајевима постиже и семантичким односом између секундарног значења у којем су употребљени неки од ових глагола и примарног значења тих глагола. Тако се, на пример, глаголи *лајати*, *арлаукати*, *урликати* примарно односе на гласно оглашавање животиња, а секундарно – на вику човека. Пејоративност се постиже односом између тих лексема према глаголу *викати*, али и чињеницом да се човек који виче пореди са животињом, па се и његово изражавање означава глаголом за оглашавање животиња.

Глагол *грмети* се примарно односи на стање у природи. Према том стању имамо негативан став, јер је оно непожељно, понекад застрашујуће, опасно, па се та афективност из ванјезичке стварности пренела у секун-

дарно значење глагола *грмети* када се он односи на оглашавање човека које производи страх и узнемиреност код присутних.

Ономатопејски глагол *јаукати* експресивност заснива на ономатопеји која му је у основи. Та ономатопеја указује на узрок вике, а то је страх, туга или бол.

Глагол *д(е)рати се* је повратна форма глагола *д(е)рати*, који је у примарном значењу у *Једнотомнику* дефинисан као: *скидати кожу (с некога, нечега), гулити*. И његово значење је секундарно када се односи на оглашавање човека и из тога потиче експресивност тог значења. Глагол *дерати се* и његова варијанта *драти се* представљају најфреквентнију асоцијацију на глагол *викати*. Овај глагол се у своје две варијанте јавља чак 107 пута као реакција на задати стимулус и показује једно важно својство вербалних асоцијација, а то је да је на задати стимулус једна од најчешћих реакција његов синоним. Ако је стимулус неутрална лексема, обично је међу најфреквентнијим реакцијама неки експресивни синоним са израженом конотативном вредношћу, а ако је стимулус експресиван, онда је неутрални синоним једна од најчешћих реакција. Управо због тога је асоцијативно поље погодно за истраживање конотације.

Глагол *викати* има неутралну конотацију, али се, као што смо поменули, према викању као појави у стварности односимо врло негативно. Та афективност се, такође, може пратити кроз вербалне асоцијације испитаника: *некултура*, *груб*, *непријатност*, *непристојно*, *сметати*, *ужас*, *злоба*, *узбуна*, *агресивност*, *дивљати*, *глупост*, *гњавити*, *грубост*, *хистеричност*, *Хитлер*, *лудост*, *лудовати*, *негативна енергија*, *нелагодно*, *непристојност*, *неред*, *неумесно*, *срамота*, *страшно*.

Сазнајемо и како изгледа прототипична ситуација у којој се виче, јер се међу асоцијацијама јављају и оне које се односе на место дешавања радње: *утакмица*, *силовање*, *демонстрације*, *митинг*, *Скупштина*, *стадион*, *текма*, *журка*. Асоцијације нас упућују и на прототипичног вршиоца радње: *мама*, *професор*, *родитељи*, *отац*, *тата*, *ћале*, *деда*, *навијачи*, *пијаница*, *Хитлер*, *прост човек*.

Има и оних испитаника који вику не поимају као непожељну појаву. Ево њихових асоцијација: *срећа*, *узбуђење*, *од среће*, *радост*, *бити у праву*, *с разлогом*, *жеља да ме чују*, *жеља за пажњом*, *живети*. Ове асоцијације показују да *вика* може имати и повољну афективност, мада је чешћа она негативна. Ево како асоцијације показују најчешће разлоге за вику: *нервоза*, *љутња*, *страх*, *нервирати се*, *помоћ*, *љут*, *љутина*, *љутит*, *љутитост, свађати се*, *туђи*, *уплашити се*, *испразнити се*, *нерви*, *нервирање*, *нервно растројен*, *несигурност*, *нестрпљивост*, *незадовољство*, *опасност*, *паника*, *празнити се*.

Асоцијације на стимулус које су везе са откривањем прототипичног вршиоца радње и прототипичне ситуације у којој се она врши могу раз-

открити и остале компоненте значења – денотацију и десигнацију – и могу бити од велике користи лексикографима у дефинисању и распоређивању значења. О томе ће касније бити више речи.

3.2. Вербалне асоцијације и антонимија

Синоними и антоними су убедљиво најчешће вербалне асоцијације на задате речи-драже. Према нашем досадашњем искуству, тешко је утврдити да ли су чешће асоцијације на задату реч њени синоними или речи које јој се супротстављају. Да бисмо илустровали важност ових лексичких односа у процесу асоцијативног повезивања лексема, навешћемо неколико речи-стимулуса из *Асоцијативног речника српскога језика* и три најфреквентније асоцијације на задате стимулусе. Бројеви у загради показују фреквенцију одговара у односу на 800 испитаника: БЕО → снег (216), црн (84), град (52); БЛИЖЕ → даље (281), ту (25), далеко (24); БОГАТ → сиромашан (95), човек (66), новац (56); БУДУЋНОСТ → неизвесност (59), сутра (43), прошлост (37), садашњост (28); ВЕЛИК → мали (163), човек (87), огроман (55). Поставља се питање због чега су синоними и антоними скоро редовно најфреквентнија асоцијација на задату реч.

Разлоге треба тражити у правилу минималног контраста, о којем су писали многи истраживачи вербалних асоцијација. Прво нам падају на памет лексеме које су семантички блиске са онима које су задате. Чланови синонимских и антонимских парова у семантичком су смислу најближе лексеме, те су зато оне и асоцијативно повезане. Још се не може дати тачан одговор на питање које би се, даље, могло поставити – зашто су семантички блиске лексеме асоцијативно повезане најчвршћим везама. Једна од претпоставки за коју се залажемо гласи да су те лексеме блиско лоциране у менталном лексикону.[21]

Чланови антонимског пара се у развоју говора не усвајају истовремено. Обично се прво усваја немаркирани члан антонимског пара, па тек онда маркирани (Драгићевић 2007: 277). Изгледа, међутим, да када се оба антонима коначно усвоје, они у нашој меморији функционишу као дводелна целина и због тога један антоним обавезно асоцијативно изазива други. Међу асоцијацијама се не јавља само антоним, већ и цело поље лексема и конструкција у вези с њим. Тако се, на пример, у асоцијативном пољу лексеме *ближе* налази: *даље*, *далеко*, *даљина*, *даљи*, *удаљеност*, *бежи даље*, *далеко су*.

Ако реч-стимулус не поседује прави антоним, међу реакцијама се запажа неодлучност говорника која се манифестује кроз давање неко-

[21] Ову претпоставку потврђују и бројни психолингвистички експерименти – исп. Јакић (2009).

лико асоцијација којима се репрезентују различити типови семантичке супротстављености са стимулусом. Ево како су распоређени најфреквентнији одговори на стимулус *будућност*: *неизвесност* (59); *сутра* (43), *прошлост* (37), *садашњост* (28), *нада* (21). Пре свега, лексеме које имају супротстављену семантику у односу на стимулус не спадају у два најфреквентнија одговора, а затим се, један за другим, налазе *прошлост* (37) и *садашњост* (28). Обе ове лексеме су супротстављене лексеми *будућност*, али ниједна није њен прави антоним. Мора се, ипак, рећи да би место антонима пре припало *прошлости* него *садашњости*, а тај податак се може разабрати и кроз фреквенције асоцијација. Бавећи се антонимијом, закључили смо да асоцијативна поља зачуђујуће прецизно приказују типове супротстављености међу лексемама, однос између праве и неправе антонимије и врсте праве антонимије. Анализирајући податке које дају асоцијативна поља, потврдили смо неке хипотезе у вези са антонимијом.

3.2.1. Асоцијативни тест 1. За потребе испитивања природе антонимије (Марковић 1993), спровели смо анкету којој је подвргнуто деведесет ученика Филолошке гимназије у Београду. Два анкетна питања осмишљена су као тест асоцијација.[22] Прво такво питање представљало је тест слободних асоцијација – од ученика се тражило да на десет речи-дражи одговоре првом речју која им падне на памет. Речи-дражи су биле: *велик*, *црн*, *бео*, *леви*, *хладан*, *земља*, *брат*, *мајка*, *кокошка*, *вучица*. Овај тест је осмишљен с намером да се испита је ли лексема супротног значења заиста најчешћа асоцијација на реч-драж, као што се то редовно наводи у литератури (Новиков 1973: 19; Иванова 1982: 7). Придеви *велик*, *црн*, *бео*, *леви*, *хладан* задати су због тога што имају праве антониме, а то значи лексеме које им се супротстављају независно од контекста. *Земља* нема прави антоним (*небо* се сматра прагматичким антонимом, као што су још и *анђео – ђаво*, *рај – пакао*), *брат* је са *сестром* у конверзивном односу (исп. нпр. *Ако је Ана Миланова сестра/жена, онда је Милан Анин муж/брат*), а *мајка* с *оцем* у квазиантонимском (због тога што се ове лексеме не саодносе међусобно, већ се свака од њих саодноси са трећом лексемом – а то је *дете*). *Кокошка* и *вук* су, строго посматрано, са *петлом* и *вучицом* у сличном односу као лексема *човек* са лексемом *жена* (примарно значење лексеме *човек* односи се на назив врсте, а тек секундарно на мушког представника врсте,

[22] За испитивање антонимије помоћу теста асоцијацијâ најпогоднији испитаници су ученици и студенти, јер су они популација која, како показују истраживања, најчешће реагују асоцијацијама по супротности. М. Кризманић (1971: 20), поредећи асоцијације 35 студената психологије (који су у просеку имали 20 година) и 35 штићеника старачког дома (који су у просеку имали 77,4 године), закључила је да млади најчешће дају координиране асоцијације или асоцијације по супротности, док стари људи најмање асоцирају по супротности, а најчешћи одговори су „синоними или ознаке и надопуне“.

баш као што су и *кокошка* и *вук* примарно називи за врсте, а секундарно представници женског односно мушког пола одређене врсте).

Тест је потврдио да је код одраслих језичких представника супротност заиста примарна асоцијација. Код лексема које имају праве антониме вођство је више него упадљиво, а код лексема које немају праве антониме, реакције су најчешће речи којима се исказује некакав тип супротности, иако се у овим случајевима дају приметно разноврснији одговори, а често и идиосинкратички одговори. Тако се, на пример, као најфреквентније реакције на стимулус *мајка* појављују два одговора – *дете* или *отац*, а на стимулус *кокошка – јаје* или *петао*. На реч-подстицај *брат* 39% испитаника реаговало је речју *сестра*, а ова поприлична уједначеност одговора тумачи се немогућношћу лексеме *брат* да ступа у некакав тип супротног односа са другим речима. Веома су неуједначени одговори на стимулус *земља*, а ево неких од њих: *небо* (10,7%), *хладноћа*, *вода*, *круг*, *стабилност*, *ослонац*, *топлота*, *трава*, *свемир*, *дрво*, *пут*, *њива*, *Србија* итд.

Антонимија нам се тестом асоцијација показује као системска појава, а супротност се представља као један од водећих логичких односа, који има најснажнији утицај на парадигматску организацију лексике у језичком, али и у когнитивном домену.

3.2.2. Асоцијативни тест 2. Други тест асоцијација у оквиру анкете којом смо испитивали природу антонимије (Р. Марковић 1993)[23] организован је као тест контролисаних асоцијација. Од испитаника је тражено да на шест речи-дражи одговоре речју супротног значења. Задате су следеће речи: *стар*, *обувен*, *обучен*, *дебео*, *пун*, *сув*. Ово је, у ствари, исти онај тест којим је С. Васић испитивала развој значења супротности код деце. Речи-дражи су сада измењене и тест је задат са другачијим циљем. Свака од наведених речи супротставља се на одређени начин бар двема другим речима: *стар – млад/нов*, *обувен – изувен/бос*, *обучен/свучен–го*, *дебео – танак/мршав*, *пун – празан/мршав*, *сув – влажан/мокар/сиров*. Само је прва од наведених могућности прави антоним задатој речи, бар према нашем, строгом схватању антонимичности, по којем су прави антоними искључиво оне лексеме којима се супротстављају примарна значења и међу којима постоји пуна семантичка симетрија. У том смислу, придеву *стар* прави антоним је *млад*, а *нов* је неправи, квазиантоним; придеву *пун* антоним је *празан*, док је придеву *дебео – танак* (зато што је дебљина примарно особина ствари). Придевима *обувен* и *обучен* прави антоними су *изувен* односно *свучен*, зато што су чланови ових парова супротстављени,

[23] Овај и претходно наведени асоцијативни тест искоришћени су за потребе магистарског рада Р. Марковић *Лексичка антонимија у „Српским народним пословицама Вука Стефановића Караџића"*, који је одбрањен 1993. године. Најважнији делови магистарског рада објављени су у Марковић Р. (1994) и Драгићевић (1996б).

а истовремено и семантички симетрични (означавају стања, али и начин којим се дошло до тих стања).

Резултати теста показују да се испитаници обично одлучују за праве антониме, а тиме се потврђује да лексеме независно од контекста успостављају међусобне семантичке односе скоро увек на нивоу својих примарних значења и да је однос супротстављености примарних значења оправдано издвојити као праву, типичну антонимију, а све остале облике супротности међу лексемама сматрати неправом антонимијом.

3.3. Вербалне асоцијације и полисемија

Вербалне асоцијације са прилично великом прецизношћу презентују полисемантичку структуру речи-стимулуса. Због тога се вишезначност лексема може испитивати и на основу асоцијативних поља. Лексикографима који израђују описне речнике грађа из асоцијативних речника може помоћи у свим фазама састављања речничког чланка вишезначне речи. На примерима придева *љут* и именице *праг* показаћемо како се лексикограф може служити асоцијативним речником онда када не може да са сигурношћу утврди примарно значење лексеме, онда када треба да идентификује и распореди секундарна значења и онда када бира адекватне примере за наведена значења.

3.3.1. О примарном значењу придева *љут*. Лексикографи и лексиколози често имају проблем да утврде примарно значење вишезначне лексеме. Да ли као примарно значење треба навести оно које је етимолошки примарно или оно које је примарно из синхронијске перспективе? Осим тога, да ли је увек примарно значење оно из којег су настале остале реализације или оно које говорници доживљавају као примарно? Није увек лако дати одговор на ова питања, нарочито зато што лексикографи и лексиколози често не могу поуздано да утврде које то значење говорници доживљавају као примарно и да ли се уопште у једном толико сложеном питању као што је анализа полисемантичке структуре лексеме треба ослањати на језичко осећање говорникâ. Има и оних стручњака који сматрају да језичко осећање говорника једног језика заправо не постоји или мисле да постоји, али се према њему односе са потцењивањем.

Питање се може проширити и на друге дисциплине науке о језику, као што су правопис, акцентологија или морфологија. Могу ли се променити и нормирати нека правописна решења на основу најчешћих грешака у писању или неки морфолошки елементи и акценти у изговору појединих категорија речи на основу најчешћих грешака у употреби? То, вероватно, зависи од случаја до случаја, али језичко осећање говорника, према нашем мишљењу, увек треба имати у виду и консултовати га као

један од параметара у закључивању (макар као регулативно, ако већ не конститутивно мерило).

Вербалне асоцијације испитаникâ презентују полисемантичку структуру лексеме виђену очима апстрактног типичног говорника српског језика. Дакле, она је заснована на језичком осећању говорникâ. Пажњу нам привлачи распоред најфреквентнијих асоцијација на придев *љут* у *Асоцијативном речнику српскога језика*. Најфреквентнији одговор на стимулус *љут* гласи *бесан*. Од 800 испитаника тако су одговорила 142. Затим следе: *паприка* (88), па *рис* (26), *бес* (25), *црвен* (25), *човек* (16), *лук* (15), *незадовољан* (14) итд. Занимљива је и дисперзија одговорâ. Чак 174 одговора са различитом фреквенцијом у вези су са љутњом као особином, док је само 36 одговора различите учесталости повезано са љутином као врстом укуса. Дакле, апсолутни приоритет се даје значењу људске (психичке), а не (физичке) особине предметâ.

У описним речницима српског језика предност се даје значењу укуса. У *Једнотомнику*, на пример, значење придева *љут* обележено као примарно, тј. 1.а, гласи: *који има јак, оштар укус, који јако надражује органе укуса тако да пече, пали, штипа (о паприци, хрену и сл.)*. Тек се значење 2.а односи на љутњу као људску особину: *пун љутње, гнева, беса, незадовољства уопште, љутит, срдит, бесан, разјарен (о човеку)*. Сасвим је очекиван поступак лексикографâ да значења распореде овако, јер је значење особине настало од значења везаног за укус. Ипак, податке из асоцијативног поља придева *љут* не треба занемаривати, јер и они могу бити од користи лексикологу, па и лексикографу. Значење (људске, психичке) особине није примарно, али је, очигледно, доминантно. Ово је врло важан податак у разумевању и анализи односâ у полисемантичкој структури придева *љут*, пошто доминантно значење изазива даље семантичке процесе, као што је деривација.

3.3.2. О значењима именице *праг*. Претходним примером је илустрован један од важних проблема лексикографије – одређивање статуса примарног значења. Други проблем се може односити на секундарна значења: на њихову идентификацију и на разликовање оних значења којима је место у описним речницима од оних која су терминолошка и која би, због тога, требало да буду обрађена у терминолошким речницима, енциклопедијама итд.[24] У вези с овим питањем поново се може позвати у помоћ језичко осећање говорникâ, исказано у асоцијативним пољима лексема. Илустроваћемо то на примеру лексеме *праг*. У *Једнотомнику* именица

[24] Није лако успоставити границу између оних терминолошких значења што улазе у знања просечног говорника и што представљају терминолошки фонд са којим се завршава средња школа и оних што су уско специјализована и познају их само говорници који су професионално везани за њихову употребу. Првима је место у описним, а другима у терминолошким речницима.

праг има 10 значења. Примарно значење се односи на део куће. Значење 2.а. спада у железничку терминологију: *дрвена греда која служи као подлога за железничке или трамвајске шине*. Затим следе следећа значења: 2.б. *дрвена греда која служи као подлога мосту*; в. *попречна гредица на чамцу која везује ребра*; 3.а. *стеновити попречни набор у кориту реке преко којег вода пада у слаповима*; б. *подморски гребен*; в. *живи камен у земљи*; 4.фиг.а. *дом, кућа*; б. *место куда се улази, улаз*; в. *граница на којој се нешто испољава*; г. *време пред почетак догађаја или стања*. Поставља се питање треба ли једнотомни описни речник српског језика да садржи сва ова значења – називе за детаље на мосту, чамцу, називе за наборе испод и изнад реке или мора. На шта се уопште односи значење обележено ознаком 3.в. *живи камен у земљи*? Какав је то живи камен и треба ли у дефиницији да стоји терминолошка синтагма чије значење већина корисника речника не разуме? Лексикограф има тежак задатак да одреди којим је значењима место у описним речницима.

Језичко осећање говорникâ и овога пута може помоћи лексикографу у одабирању значења. У асоцијативним пољима лексема обично се налазе готово сва релевантна значења вишезначног стимулуса. Ево шта у вези с тим питањем показују подаци из *Асоцијативног речника српскога језика*. Пет најчешћих асоцијација на стимулус *праг* указује на чињеницу да је примарно значење ове лексеме *део куће*: *кућа* (302), *врата* (66), *кућни* (58), *куће* (30), *дом* (21). Скоро све остале асоцијације стоје у вези са значењем које је у *Једнотомнику* обележено бројем 4 и квалификатором *фиг*.

Ово значење има 4 подзначења. Прво – *кућа*, *дом* – илустровано је некима од већ наведених најфреквентнијих асоцијација. Осим тога, на то значење упућују и друге асоцијације, као што су: *сигурност, огњиште, приватност*. Значење 4.б, *место куда се улази, улаз*, такође је потврђено асоцијацијама испитаникâ, нпр: *улаз*, *прелаз*, *улазак*, *излазак*, *прекретница*, *у пакао*. Велики број асоцијација односи се на значење 4.в. *граница на којој се нешто испољава: граница, дражи, знања, издржљивости, чујности, љубави, толеранције, бола, чујности, среће, свести, интелигенције, надражаја, осетљивости, стрпљења, звука, ограничење*. И значење 4.г. (*време пред почетак догађаја или стања*) поткрепљено је вербалним асоцијацијама: *смрти* и *живота*.

Закључујемо да су значења која су у *Једнотомнику* обележена бројевима 1 и 4 убедљиво потврђена асоцијацијама испитаника, да та значења живе у асоцијативној свести говорника српског језика и да им зато, свакако, припада место у описном речнику српског језика. Од осталих значења асоцијацијама је потврђено још и значење 2.а. *дрвена греда која служи као подлога за железничке или трамвајске шине*. Вербална асоцијација која је потврђује гласи *железница*, а она се јавила само једанпут. Ипак,

и она показује да је говорницима ово значење блиско, иако није типично за именицу *праг*.

Велики број испитаника је на стимулус *праг* одговорио асоцијацијама *степеник* или *степеница*. Ово значење, међутим, није забележено у *Једнотомнику*, иако га је требало увести и илустровати примерима који потврђују да *праг* може бити степеник и у конкретном и у апстрактном смислу, чак би се под то уопштено значење могла (у виду примера) подвести нека од наведених значења која су у *Једнотомнику* обележена бројем 2 или 3.

У *Једнотомнику* су као изрази обрађени само *обијати*, *обилазити (туђе) прагове* и *чистити*, *мести пред својим прагом*. Асоцијације говорникâ показују да је једна од честих помисли говорникâ српског језика на стимулус *праг* фразеологизам *пренети младу преко прага*: *венчање*, *свадба*, *брак*, *невеста*. И овај фразеологизам, наравно, заслужује да буде обрађен у *Једнотомнику*.

Како би, дакле, изгледала полисемантичка структура именице *праг* када би се лексикограф послужио информацијама из *Асоцијативног речника српскога језика*? Значење лексеме би било обрађено у 4 тачке. Примарно значење би остало исто и односило би се на праг као део куће или просторије. Друго значење било би оно које је у *Једнотомнику* обележено бројем 4. Сва подзначења би била задржана. Треће значење би се односило на *степеник* и обухватало би два подзначења – конкретно и апстрактно. Четврто значење би се тицало прагова на прузи. Била би изостављена значења која су у *Једнотомнику* обележена ознакама 2.б, 2.в, 3.а, 3.б. и 3.в. Изразима би се додао и фразеологизам *пренети младу преко прага*. Можда се искусни лексикографи не би сложили с оваквом обрадом, али би морали да је имају у виду, јер је заснована на фактима.

На овом примеру смо показали да подаци из *Асоцијативног речника* омогућавају: (1) идентификацију свих актуелних значења вишезначне речи; (2) њихов распоред; (3) идентификацију фразеологизама. Овом анализом су откривени једно значење и један фразеологизам који нису обрађени у *Једнотомнику* (а требало би). Показало се и то која би значења из овог речника, с правом, ваљало одстранити.

3.3.3. Вербалне асоцијације и примери у описним речницима. Најприкладнији примери за значења лексема у речницима јесу типични примери. Асоцијативни речници садрже типичне примере у асоцијативним пољима речи-стимулуса. То се може приказати помоћу одабраних вербалних асоцијација на реч-стимулус *праг*, којима се илуструје значење*: граница на којој се нешто испољава*: *дражи*, *знања*, *издржљивости*, *чујности*, *љубави*, *толеранције*, *бола*, *среће*, *свести*, *интелигенције*, *надражаја*, *осетљивости*, *стрпљења*, *звука*. Ове асоцијације истовремено указују на једну од семантичких реализација лексеме *праг* и представљају најбоље

примере за то значење. Према томе, асоцијативни речници могу помоћи лексикографима који израђују описне речнике у избору репрезентативних примера.

3.4. Деривати у менталном лексикону

3.4.1. Шта је ментални лексикон? *Ментални лексикон*, или *лексичка меморија*, представља појам који се употребљава од краја шездесетих година у психолингвистици. Према нашем психолингвисти Александру Костићу (2004), реч је о специјализованом когнитивном домену за који се претпоставља да сачињава модул дуготрајне меморије, у којем су ускладиштене репрезентације свих лексема које користи говорник датог језика. Џин Ејчисон се у својој књизи посвећеној менталном лексикону (1987) пита како су речи ускладиштене у уму, како проналазимо праву реч, да ли деца памте као одрасли. У овој књизи, као и у другим радовима посвећеним менталном лексикону, полази се од хипотезе да у нашој меморији лексеме нису наслагане без реда. Оне су организоване у компликован систем, чији се основни принципи могу открити. Лексеме, сматра Џин Ејчисон (1987), не могу бити насумично нагомилане у уму, из два разлога. Прво: много их је, а друго: могу се врло брзо пронаћи, тј. лако их се сетимо када су нам потребне. Психолошка истраживања показују да се много информација може запамтити и користити ако су добро организоване. Ако нису добро организоване, насумичне чињенице и бројеве веома је тешко запамтити.

Ево и аргументације за наведене тврдње. Након другог рођендана деца обично знају око 1.000 лексема. Образована одрасла особа познаје између 50.000 и 250.000 лексема.[25] Ове цифре показују како је лексичких јединица заиста премного да би се у нашој меморији могле „паковати“ без неког реда.

Да се лексеме проналазе брзо, показује податак да изворни говорници могу препознати неку реч матерњег језика за 200 мс (милисекунди). Често је то брже него што се чује цела реч. Просечно трајање речи у енглеском језику је 375 мс, а то је скоро дупло дуже од времена потребног за

[25] Податак о томе да образована одрасла особа познаје између 50.000 и 250.000 речи даје Ејчисонова (1987) за образоване говорнике енглеског језика. М. Радовић-Тешић (2009: 106) сматра како тај податак није поуздан, будући да укупан вокабулар српског језика броји око 400.000 речи, па је сасвим немогуће да једна особа, без обзира на образовање, може познавати пола од тога. Претпостављамо да је Милица Радовић-Тешић у праву када наводи податак о броју речи у српском језику и да је тај податак поузданији од оних података што их наводи Ејчисонова, која је психолингвиста. До сада се нисмо бавили таквом статистиком, па не можемо заузети став о томе. Нама је за ову прилику важно да нагласимо свима добро познату чињеницу како одрасла особа познаје неколико хиљада речи више од двогодишњег детета.

препознавање речи. Најзад, Данко Шипка (1998: 92) констатује да је општи лексикон један, а да менталних има онолико колико и свесних људи.

3.4.2. Зашто се проучава ментални лексикон? Ментални лексикон је интердисциплинарни проблем, па се њиме баве стручњаци различитих интересовања, али највише психолози (у оквирима развојне и когнитивне психологије) и лингвисти. За лексикологе организација менталног лексикона представља најузорнији модел за поделу лексике по различитим критеријумима. Свака подела која има психолошку реалност релевантнија је и *a priori* има више оправдања од оне која не одговара стварној организацији лексикона. Због тога савремена лексикологија помно прати резултате психолингвистичких истраживања у вези са организацијом менталног лексикона и примењује их у описима лексичког система. Проучавање општег лексикона кроз ментални лексикон представља један од новијих и савременијих методолошких приступа опису лексичког система.

3.4.3. Психолингвистичке методе за испитивање менталног лексикона. Не постоји јединствена поуздана процедура за испитивање менталног лексикона. На његову структуру могу указивати: 1) тражење речи и лапсуси у спонтаном говору; 2) напори у проналажењу речи код људи са говорним поремећајима; 3) психолингвистички експерименти; 4) открића теоријске лингвистике.

Претпоставља се да, грешећи при тражењу праве речи, говорник проналази оне јединице које су јој у непосредној близини у менталном лексикону. Лапсуси се деле у две главне групе. То су грешке спајања и грешке избора. Грешке спајања, вероватно, немају везе са менталним лексиконом (када се, на пример, уместо *Боби* каже *Чоби* или уместо *бела лала – лела бала*). Грешке избора су, међутим, изазване избором неприкладног елемента из менталног лексикона (тзв. малапропизми). То, међутим, никад није било какав погрешан елемент, већ онај који је са траженим у значењској или звуковној вези (када се, на пример, уместо *Дошао је јуче* каже *Дошао је сутра* или уместо *Може се чути како кастањете звецкају – Може се чути како кларинети звецкају*).

Структура менталног лексикона проучава се и бројним психолингвистичким експериментима. Први записани експеримент о организацији речи у уму био је *тест асоцијација* Френсиса Голтона из 1883. године. Други тип експеримента је испитивање појаве „*на врх језика*“. Испитивач чита дефиниције необичних речи испитанику и очекује од њега да се сети лексеме којој одговара дата дефиниција. Испитивач код испитаника изазива појаву „на врх језика“ тиме што бира дефиниције за несвакидашње речи, којих се испитаник једва сећа. На пример, од испитаника се тражи да се сети лексеме којој одговара ова дефиниција: *навигациони инструмент који се користи за мерење угаоних одстојања, нарочито висине сунца, месеца и звезда на мору*. Ова справа се назива *секстант*. Неки испитаници

уопште нису знали како се зове тај предмет, а неки су били довођени у стање „на врх језика“. Покушавајући да се сете праве речи, наводили су оне које су с њом у вези у менталном лексикону.

Од седамдесетих година користе се нови експерименти. О њима читамо у радовима Александра Костића (2004: 102–103). Истраживања принципâ организације менталног лексикона претежно су емпиријског карактера. Један од познатијих психолингвистичких експеримената који се користио био је *задатак лексичке одлуке*. Испитанику се на екрану компјутера приказује низ слова, при чему половину низова представљају речи датог језика, а другу половину представљају псеудоречи, тј. низови који немају значење, али имају фонолошку структуру која је карактеристична за дати језик (нпр. *тефна*). Задатак испитаника је да притиском на тастер (да/не) одговори је ли приказани низ лексема или није, тј. да ли има значење. Зависну варијаблу у оваквом експерименту чини време реакције изражено у милисекундама, које се бележи од тренутка појављивања стимулуса на екрану до тренутка давања одговора. Време указује на тежину задатка – уколико је стимулус тежи за обраду, време реакције је дуже. Уколико је лексема фреквентнија, време њене обраде је краће. Време реакције се током многобројних испитивања показало као изузетно поуздан индикатор комплексности задатка, што је омогућило да се кроз различите експерименталне процедуре приступи испитивању комплексних когнитивних процеса.

3.4.4. Деривати у менталном лексикону. Циљ овог рада је испитивање творбених односа у менталном лексикону. Истражиће се да ли између дериватâ и њихових мотивних речи постоји чврста или слаба веза у менталном лексикону. Полазимо од претпоставке да снажна семантичка и формална веза која постоји између мотивне и мотивисане речи вероватно изазива и њихову тесну повезаност у умовима говорника. Резултати ће нас, међутим, изненадити.

3.4.5. Литература о дериватима у менталном лексикону. Истраживачи су се до сада највише бавили менталним лексиконом енглеског језика, у којем није развијена деривација. Зато је приметно више експеримената урађено у вези са граматичким основама и наставцима него у вези са творбеним основама и творбеним формантима. До сада је највећи број психолингвистичких експеримената усмерен на утврђивање да ли се изведенице и сложенице у менталном лексикону складиште у целини или у засебним творбеним деловима. Исто тако, истраживачи су анализирали да ли граматичке облике променљивих речи памтимо у целини или се граматички наставци памте независно од граматичких основа лексема. Резултате испитивања могли бисмо сврстати у две основне групе. По једнима за све лексеме важи да се граматички и творбени наставци чувају у менталном лексикону раздвојено од граматичке односно творбене основе, а

по другима неке творенице и граматичке облике променљивих речи чувамо у деловима, а неке у целини. Изгледа да су граматички наставци лабавије везани него творбени, али је у последње време све више истраживања која доказују да ни та веза није баш чврста.

Према Џин Ејчисон (1987: 107–117), која је навела резултате већег броја експеримената, граматичка основа је у менталном лексикону раздвојена од граматичких наставака, али, ако се нека лексема стално понавља у истом облику, онда се она у целини складишти у менталном лексикону. Префикси се памте заједно са основом, а суфикси се чешће чувају заједно, али понекад и раздвојено од творбене основе, што зависи од типичности везе између основе и наставка. Што је веза атипичнија, већа је вероватноћа да се творбени формант складишти одвојено.

Слично закључује и Џенифер Венест (2002). На основу експеримената она утврђује да су неке лексеме похрањене у менталном лексикону у целини, док друге памтимо у деловима. Према њеним резултатима, од лексичке основе чешће раздвајамо граматичке наставке него творбене наставке.

Пољакиња Ана Ћесличка (2004) испитивала је сложенице у менталном лексикону у пољском језику. Испитаницима је наведен први део сложеница, а од њих је тражено да их допуне. Претходно им је на монитору компјутера приказивана лексема која је семантички повезана са целом сложеницом или само са основом првог или другог дела сложенице. Показало се да испитаници брже допуњавају сложеницу ако им се приказује лексема у семантичкој вези са целом сложеницом него ако им се лексема приказује у значењској вези са неким њеним делом. На основу тога и још неких детаља из експеримента ауторка закључује да сложенице свесно састављамо сваки пут када су нам потребне, што значи да их у менталном лексикону не складиштимо у целини.

Немац Харалд Класен је са сарадницима 2001. године испитивао постоји ли разлика у начину на који се у менталном лексикону складиште различити облици једне лексеме који имају регуларну флексију и они од којих се неки граде регуларно, а неки додавањем наставка на различите форме исте граматичке основе. Експериментима лексичке одлуке аутори су дошли до закључка да у оба случаја у менталном лексикону засебно складиштимо граматичку основу, а засебно наставке.

Холанђанин Харалд Бајен је са сарадницима 2003. године анализирао лексеме у плуралу у холандском језику, користећи се експериментом лексичке одлуке. Аутори полазе од неких ранијих истраживања према којима се именице и глаголи у множини чувају у менталном лексикону у целини ако се множина гради правилно. На основу резултата шест експеримената аутори су, међутим, закључили да су наставци именица и глагола за

множину у менталном лексикону одвојени од граматичке основе, чак и код регуларних облика множине.

3.4.6. Анализа грађе из асоцијативних речника. Један од начина за испитивање статуса дериватâ у менталном лексикону представља анализа вербалних асоцијација испитаника. Када се испитанику зада лексема-стимулус, ако он на њу одговори првом лексемом која му падне на памет и ако су асоцијације великог броја испитаника истоветне, онда то не може бити случајно. То се, са приличном (додуше, не и апсолутном) поузданошћу, може третирати као чињеница о функционисању менталног лексикона.

3.4.7. Опис истраживања. Циљ истраживања је био да се провери фреквенција дериватâ у асоцијативним пољима простих речи, као и фреквенција простих мотивних речи у асоцијативним пољима дериватâ. Под дериватима се овде подразумевају различите творенице: изведенице, префиксне творенице и сложенице. Полази се од хипотезе да ниска фреквенција дериватâ у асоцијативним пољима простих речи и ниска фреквенција простих речи у асоцијативним пољима дериватâ значи како у менталном лексикону творбено повезане лексеме нису блиско здружене, већ у њему граде везе са лексемама са којима се налазе у неком друкчијем типу синтагматских или парадигматских односа.

Испитиване су асоцијације субјеката у пет словенских језика: српском, руском, белоруском, бугарском и украјинском. Грађа је прикупљена из *Словенског асоцијативног речника* и *Асоцијативног речника српскога језика*. Може се очекивати да ће резултати бити поуздани, јер су асоцијације прикупљане у пет разних земаља, дакле на сличан начин, али у различитим условима. Асоцијативне везе творбено повезаних лексема истраживане су баш у словенским језицима, јер они имају најбогатију деривацију.

Због ограничености простора, овде ћемо приказати одговарајуће асоцијације на 15 речи-стимулуса из ових речника. Наглашавамо да је у *Словенском асоцијативном речнику* прикупљено најмање по 500 асоцијација за сваки стимулус, док их је у *Српском асоцијативном речнику* прикупљено по 800 за сваки стимулус.

Језик	**Укупан број асоцијација**	**Број творбено повезаних асоцијација**	**Творбено повезане асоцијације**
српски *бео*	800	12	Београд (11), белина (1)
руски *белый*	592	2	белогвардеец (1), белье (1)
белоруски *белы*	643	1	бялізна (1)
бугарски *бял*	581	3	белота (2), белътък (1)
украјински *білий*	479	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *богат*	800	0	///
руски *богатый*	592	1	богатырь (1)
белоруски *багаты*	643	2	багацей (2)
бугарски *богат*	582	2	богаташ (1), богатство (1)
украјински *багатий*	479	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *вода*	800	5	воденица (2), вотка (1), водопад (1), водовод (1)
руски *вода*	594	10	водка (6), водопад (3), водопровод (1)
белоруски *вада*	643	6	вадкасць (4), водапровод (1), водка (1)
бугарски *вода*	579	1	водка (1)
украјински *вода*	478	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *време*	800	6	невреме (6)
руски *время*	508	0	///
белоруски *час*	642	1	часіна (1)
бугарски *време*	582	11	безвремие (11)
украјински *час*	477	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *глуп*	800	6	глупак (2), глупост (2), глупан (1), глупсон (1)
руски *глупый*	594	0	///
белоруски *дурны*	641	8	дурань (7), дурак (1)
бугарски *глупав*	583	7	глупак (5), глупавичък (1), глупчо (1)
украјински *дурний*	478	5	дурень (5)

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *глава*	800	4	главић (1), главна (1), главобоља (1), главурда (1)
руски *голова*	590	0	///
релоруски *галава*	643	5	галоўнае (2), галоўны (2), галоўка (1)
бугарски *глава*	579	1	главоболие (1)
украјински *голова*	479	1	головний (1)

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *говорити*	800	15	разговор (8), разговарати (4), говор (1), говоркати (1), говорник (1)
руски *говорить*	593	7	разговор (7)
белоруски *гаварыцц*	642	0	///
бугарски *говоря*	579	1	говор (1)
украјински *говорити*	478	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *дан*	800	3	данак (1), данас (1), данашњи (1)
руски *день*	589	6	день – деньской (6)
белоруски *дзень*	643	0	///
бугарски *ден*	579	7	рожден (5), денонощен (1), денонощие (1)
украјински *день*	479	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *дом*	800	1	домобран (1)
руски *дом*	590	1	домовой (1)
белоруски *дом*	641	0	///
бугарски *дом*	583	0	///
украјински *дім*	477	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *живот*	800	2	жив (1), житије (1)
руски *жизнь*	593	0	///
белоруски *жыццё*	642	1	жыць (1)
бугарски *живот*	580	1	животно (1)
украјински *життя*	479	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *лице*	800	33	наличје (29), дволичност (3), личност (1)
руски *лицо*	588	9	лик (5), личность (4)
белоруски *твар*	640	0	///
бугарски *лице*	580	14	лик (12), личност (2)
украјински *обличчя*	477	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *љубав*	800	7	пољубац (5), љубомора (1), љубљење (1)
руски *любовь*	594	2	любить (2)
белоруски *любоў*	642	2	любимая (1), люблю (1)
бугарски *любов*	580	2	влюбен (1), любовница (1)
украјински *любов*	478	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *рука*	800	21	наруквица (9), рукавица (5), руковање (4), ручно (1), рукав (1), рукопис (1)
руски *руки*	593	0	///
белоруски *рукі*	642	1	ручка (1)
бугарски *ръце*	582	9	ръкавици (2)
украјински *руки*	478	0	///

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *стар*	800	22	старац (17), старост (4), остарео (1)
руски *старый*	591	5	старик (5)
белоруски *стары*	642	0	///
бугарски *стар*	577	6	старец (2), старица (1), старком (1), старо (1), старост (1)
украјински *старий*	480	1	старість (1)

Језик	Укупан број асоцијација	Број творбено повезаних асоцијација	Творбено повезане асоцијације
српски *срећа*	800	85	несрећа (85)
руски *счастье*	592	20	несчастье (20)
белоруски *шчасце*	640	8	няшчасце (8)
бугарски *щастие*	581	29	нещастие (28), щастлив (1)
украјински *щастя*	477	5	нещастя (4), щасливий (1)

3.4.8. Анализа резултатâ. Као што врло јасно показују ове табеле, просте речи су у занемарљиво малом броју случајева асоцијативно повезане са својим дериватима. Чак би се могло рећи да не постоји асоцијативна веза између простих речи и њихових деривата. Ако нам се и учини да није тако, испоставља се да су творбено повезане лексеме и асоцијативно повезане само зато што су оне и у некој другој семантичкој релацији. Тако је, на пример, лексема *несрећа* чак 85 пута била асоцијација на стимулус *срећа*, али разлог за ову везу не треба тражити у творбеном, већ у антонимском односу. Осим тога, често се асоцијативно повезују лексеме које означавају појмове у ситуационом споју. Зато не чуди што је на стимулус *рука* чак девет пута реакција била *наруквица*, а пет пута *рукавица*. Ове лексеме су и творбено повезане, али творбена веза није изазвала наведене асоцијације.

Ови подаци су неочекивани, јер неке од овде наведених лексема-стимулуса имају богата деривациона гнезда, што, међутим, није оставило трага на асоцијативне везе. Тако, на пример, лексема *глава*, према *Семантичко-деривационом речнику*, има у српском језику око 400 деривата. Међутим, од 800 прикупљених асоцијација на ову именицу само 4 су деривати, и сваки се јавио само по једанпут у асоцијативном пољу. Именица *рука*, према *Семантичко-деривационом речнику* има око 300 деривата. Међутим, наши испитаници су на стимулус *рука* одговорили само овим дериватима:

наруквица (9 пута), *рукавица* (5 пута), *руковање* (4 пута), *ручно*, *рукав* и *рукопис* (по једанпут).

Подаци наведени у табелама показују да ни у другим словенским језицима не постоји асоцијативна веза између просте речи и деривата. На основу података из других језика запажамо да закључци о творбеној вези између просте речи и деривата нису случајни, већ представљају универзалну (односно веома распрострањену) појаву.

3.4.9. Закључци. Творбено повезане лексеме су у мањој или у већој мери и семантички повезане, али, очигледно, нису асоцијативно повезане. То значи да неке семантичке везе условљавају и асоцијативне везе, али да постоје и такве семантичке везе које не изазивају асоцијативну повезаност. Сматрамо да је асоцијативна блискост семантички повезаних лексема показатељ њихове везе и у менталном лексикону. Испитаницима прво падају на памет лексеме које су у непосредној близини једна другој у менталном лексикону. Пошто деривационо повезане лексеме често не изазивају једна другу у асоцијацијама испитаникâ, то значи да оне нису у блиској вези у менталном лексикону. Дакле, када од лексеме *леп* настане именица *лепота*, она се у нашем менталном лексикону не умрежава са придевом *леп* и свим осталим његовим дериватима.

Резултати других психолингвистичких испитивања које смо овде укратко изнели показују да деривате у нашим главама чак не складиштимо у целини, већ засебно памтимо основе, а засебно творбене форманте. Сваки пут када желимо да употребимо дериват, изнова спајамо основу (коју извлачимо из менталног резервоара за основе) и творбени формант (који извлачимо из резервоара за форманте). Ово, изгледа, не важи само за изузетно фреквентне деривате, које, по свему судећи, складиштимо у целини. Овакав мисаони процес представља одређено оптерећење за наше мишљење и говорење, а можда га у некој мери и успорава, али је то најекономичнији начин за складиштење лексема. Наш ментални лексикон био би преоптерећен и презасићен када бисмо у њему имали засебно место за сваки дериват неке лексеме и за сваки њен граматички облик понаособ.

Иако још не постоје апсолутни докази да у менталном лексикону овако складиштимо деривате и граматичке облике променљивих речи, многи експерименти и истраживања на то убедљиво указују.

3.5. Лексички односи посматрани кроз везе међу асоцијацијама

Као што је до сада илустровано, везе међу вербалним асоцијацијама у великој мери одражавају односе међу лексемама у лексичком систему. Због тога ћемо анализирати део статистичких података из *Асоцијативног речника српскога језика* и покушати да утврдимо шта ти подаци говоре о

синтагматским и парадигматским везама међу лексемама српског језика, па и шире – о организацији лексичког система.

3.5.1. Статистички подаци у речничком чланку. Асоцијације су у *Асоцијативном речнику српскога језика* распоређене према фреквенцији. Прво се наводи асоцијација са највећом фреквенцијом, а на крају се износе асоцијације са фреквенцијом 1. Иза сваке асоцијације стоји број који упућује на то колико је пута она била асоцирана. На крају речничког чланка излаже се неколико бројева. Тако, на пример, на крају речничког чланка за одредницу *аутомат* стоје следеће цифре: 800 (223, 540, 90) + 188 + 32 + 123. Број 800 фигурише као први број иза свих речничких чланака. Он представља број испитаника. За свих 600 одредница у речнику прикупљено је по 800 асоцијација. Прва цифра иза заграде (188) представља укупан број различитих реакција, друга цифра иза заграде (32) показује колико испитаника није имало одговор на задати стимулус, а трећа (123) колико је одговора који се појављују само једанпут. Бројеви у загради представљају: 223 – број испитаника мушког пола, 540 – број испитаника који студирају друштвене науке, 90 – број испитаника који студирају природне науке. Када се од укупног броја испитаника (дакле од 800) одузме број мушких испитаника, добија се број женских испитаника, а када се од 800 одузме збир испитаника који студирају друштвене и природне науке, добија се број испитаника који су у време тестирања били средњошколци.

Анализираћемо податке који произлазе из неких од наведених статистичких показатеља.

3.5.2. Фреквенција најчешће асоцијације. Први статистички податак о којем ће бити речи чини фреквенција најчешће асоцијације. У вези са тим, прво питање које се поставља гласи који стимулуси имају најфреквентнију прву асоцијацију. Одговор на ово питање свакако указује на чврстину асоцијативне везе, али може представљати и инспиративан податак за лексикологе. Полазимо од неколико хипотеза:

1) Велика фреквенција прве асоцијације сведочи о тесној асоцијативној вези између стимулуса и реакције, али и указује на снажну семантичку везу између ове две лексеме.
2) Очекујемо да ће списак од 20 стимулуса са најфреквентнијом асоцијацијом показати најчешће типове семантичких веза међу лексемама. Према нашој процени, на том списку ће се у највећем броју наћи стимулуси и реакције који су у антонимском и синонимском односу. Ове две парадигматске релације предњачиће, али ће се на списку наћи и хипонимски повезане лексеме, па и синтагматски повезане лексеме изазване у асоцијацијама испитаникâ честом заједничком употребом у разговорном језику.
3) Списак од 20 стимулуса са најфреквентнијом асоцијацијом упућиваће и на чврстину семантичке везе између лексеме-стимулуса

и лексеме-реакције. Полазимо од хипотезе да синонимија, антонимија и хипонимија нису подједнако снажне семантичке везе и да је, можда, најснажнија семантичка веза међу антонимима, нарочито међу нестепеновaним антонимима, јер два нестепенована антонима сачињавају два пола једног појма (нпр. *жив* и *мртав*). Претпостављамо да две лексеме међу којима је семантичка веза најчвршћа имају и најснажнију асоцијативну везу,[26] па ће се на првим местима на списку од 20 парова вероватно наћи антонимски парови.

4) Списак од 20 стимулуса са најфреквентнијим асоцијацијама можда ће нам наговестити и неке друге, неочекиване типове блиских семантичких веза.
5) На основу тог списка моћи ћемо да закључимо које све семантичке релације управљају организацијом лексичког система, тј. како су лексеме повезане у лексичком систему.

Хипотезе су постављене амбициозно, а ево шта показује грађа.

Испоставило се да од 600 задатих стимулуса најфреквентнију прву асоцијацију има лексема *ружно*. Она би могла бити придев или прилог. Међутим, испитаници су је масовно доживели као придев. Најчешћа реакција на њега јесте именица *паче*. Тако је одговорило чак 498 испитаника (од укупно 800). Ниједан стимулус у речнику нема фреквентнију асоцијацију. Ова асоцијативна веза се заснива на чврстом синтагматском споју између придева и именице, који је изазван ванјезичким, културолошким разлозима. *Ружно паче* је бајка с којом је упознат скоро сваки говорник српског језика и која, као таква, представља прецедентни текст у савременој српској култури, иако га је саставио дански бајкописац Ханс Кристијан Андерсен.[27]

Други пар, по снази асоцијативне везе у *Асоцијативном речнику српскога језика*, јесте придев-стимулус *српски* и именица-реакција *језик*.

---

[26] На то указују резултати емпиријског психолингвистичког истраживања које је спровела М. Јакић (2009) у свом магистарском раду. Укратко речено, њено истраживање показује да семантичка повезаност лексема изазива и њихову асоцијативну повезаност.

[27] Иако то не представља главну тему овог истраживања, заинтересовала нас је и чињеница да су испитаници у тако великом броју лексему *ружно* интерпретирали као придев, иако би она могла бити и прилог. Заинтересовало нас је да ли говорници српског језика сваки пут када се изван контекста суоче са лексемом која би могла бити и придев и прилог, интерпретирају такву реч као придев. Ако је тако, зашто је тако? Прегледали смо и асоцијације испитаника на остале стимулусе овог типа и показало се да, осим лексеме *ружно*, и лексеме *вештачки*, *етички*, *кисело*, *насмејано*, *смешно*, *хладно* као најфреквентније асоцијације имају одговарајуће именице, из чега следи да су их испитаници интерпретирали као придеве, док су лексеме *више*, *звонко*, *истински*, *мало*, *споредно* доживели као прилоге. Тешко је на први поглед разумети шта је мотивисало овакво опредељење испитаника, што значи да ово питање тражи даљу анализу.

Укупно 469 испитаника на придев *српски* одговорило је *језик*. Дакле, и други пар лексема са најјачом асоцијативном везом сачињавају придев и именица у синтагматском односу. Може ли се на основу тога наслутити да су синтагматске везе међу лексемама чвршће него парадигматске?

Трећи пар представљају две именице у парадигматском односу – *железница* и *воз*. Овај парадигматски однос може се тумачити на различите начине. Један од тих начина диктирају речници. У *Једнотомнику* Матице српске као примарно значење именице *железница* наводи се: *саобраћајно средство састављено од вагона које вуче локомотива, воз*. С оваквим дефинисањем се не слажемо, али, уколико га, ипак, уважимо, парадигматски однос између *железнице* и *воза* јесте синонимија. Ако је примарно значење *железнице* шире у односу на значење именице *воз*, а обухвата и *воз*, онда је однос између ове две именице хипонимијски. Нама се, међутим, чини да *железница* примарно има апстрактно значење и да се односи на начин превоза путника и робе пругом помоћу воза. У том случају, именице *железница* и *воз* стоје у функционалној вези. Воз је нека врста главног експонента или представника железнице као појма. За такав лексички однос не постоји назив, иако је он, можда, један од важних парадигматских односа у лексичком систему. Тај функционални однос захтева детаљну анализу, јер представља продуктиван тип асоцијативних односа, па, можда, зато залази и у семантичке односе.

Најпродуктивна асоцијација на задату именицу *коверат* јесте именица *писмо*. Чак 451 испитаник одговорио је тако. Међу тим именицама постоји једна од најчвршћих асоцијативних веза, четврта по реду по том критеријуму. Веза је, наравно, парадигматска. Коверат представља део писма, што значи да је хипоним изазвао хипероним. Овај однос се може протумачити и као функционални, јер именица *писмо* може означавати и сâм допис, текст који се неком шаље, па, пошто се он традиционално шаље у коверту, онда он служи за слање писма.

Пети пар рангиран по јачини асоцијативне везе у *Асоцијативном речнику* чини пар *зашто – зато*. Тачно 448 испитаника на стимулус *зашто* одговорило је *зато*. Ово је синтагматски однос на нивоу текста, јер *зашто* представља део питања једног од саговорника у дијалогу, а *зато* припада другој реченици, тј. одговору сабеседника.

Веома снажна асоцијативна веза постоји и између придева *плишани* и именице *меда*. На задати придев 436 испитаника одговорило је именицом *меда*. У питању је синтагматска веза, вероватно изазвана фреквентном употребом синтагме *плишани меда* у разговорном језику.

Именица *грло* у облику инструментала изазвала је одговор *у јагоде* као најфреквентнији. Чак 429 испитаника присетило се фразеологизма *грлом у јагоде* на задати стимулус *грлом*. У питању је још једна синтагматска веза изазвана културолошким, а не лингвистичким разлозима.

Укупно 428 испитаника на стимулус *вољена* одговорило је *особа*. Запажамо да придеви очигледно често асоцијативно изазивају именице. До тог закључка су дошли и други истраживачи (исп. С. Гашић-Павишић 1981). Они констатују да неке врсте речи чешће условљавају синтагматске асоцијације (нпр. придеви и глаголи), док друге чешће изазивају парадигматске асоцијације (нпр. именице). Постаје све очигледније и то да су синтагматске везе међу лексемама у фреквентним синтагмама врло јаке, можда и јаче од парадигматских.

Именички пар *влас–коса* девети је скуп речи по јачини асоцијативне везе у *Асоцијативном речнику српскога језика*. На стимулус *влас* 414 испитаника је одговорило *коса*. Веза је парадигматска, хипонимијска. Примарно значење лексеме *влас* представља *длака*. *Влас* је део *косе*.

Десети пар лексема са јаком асоцијативном везом јесте именички пар *исток–запад*. И овога пута је више од пола испитаника асоцијативно повезало ове две лексеме. Од укупно 800 испитаника њих 409 је на стимулус *исток* одговорило *запад*. Веза између ових лексема парадигматске је природе. Строго гледано, лексеме *исток* и *запад*, заједно са именицама *север* и *југ*, представљају циклички тип парадигматског лексичког скупа, који се не грана. У језику ове лексеме функционишу и као антоними, па тако треба схватити мотивисаност њихове асоцијативне везе.

Кратко ћемо се задржати и на преосталим паровима, који по јачини асоцијативне везе заузимају од 11. до 21. места у *Асоцијативном речнику српскога језика*. Неколико је парова међу којима постоји синонимија: 11. *нелеп – ружан* (387), 13. *имућан – богат* (370). Међу неким паровима постоји антонимија или сродан тип лексичке супротстављености: 12. *од – до* (375), 15. *близу – далеко* (368),[28] 18. *доле – горе* (358). Има и оних парова међу којима постоје различити типови синтагматских веза: 16. *српскохрватски – језик* (359), 20. *на питање – одговор* (339), 21. *оштар – нож* (336).[29] Асоцијативни однос лексичког пара *НИН – новине* (347)

[28] Занимљиво је то што је 368 испитаника на стимулус *близу* одговорило *далеко*, а 208 испитаника је на стимулус *далеко* одговорило *близу*. Разлика у јачини асоцијативне везе више је него очигледна. Поставља се питање због чега прилог *близу* чешће и јаче асоцијативно привлачи прилог *далеко* него што *далеко* привлачи прилог *близу*. Према нашој оцени, одговор треба тражити у чињеници што је *близу* маркирани члан овог антонимског пара, а *далеко* је неутралан члан. Неутрални чланови су доминантнији, имају више значења, фреквентнији су у језику и (донекле) самосталнији. Због тога они асоцијативно привлаче и антоним, али и лексеме с којима су у другачијим спојевима, док маркирани члан стоји у ближој асоцијативној, па и семантичкој вези са немаркираним.

[29] Најфреквентнија асоцијација на стимулус *оштар* гласи *нож* (336), а и на стимулус *туп* такође је најчешћа асоцијација *нож*. Сто деведесет шест испитаника је тако одговорило. Очекивали бисмо да најфреквентнију асоцијацију на придев *туп* или *оштар* представља његов антоним, међутим, преовладала је синтагматска асоцијација, и то иста синтагматска асоцијација. Поставља се питање зашто је, према реакцијама испитаника, нож

заснива се на хипонимији, док лексички однос *хумор – смех* (370) и *банка – новац* (358), подсећа на однос *железница – воз*, тј. веза међу лексемама заснована је на функционалној вези – стимулус има шире значење (понекад апстрактно, нпр. *хумор*), а реакција представља главни експонент онога што значи стимулус.

Шта се може закључити из анализе првих двадесет најјаче асоцијативно повезаних лексема у *Асоцијативном речнику српскога језика*? У којој мери добијени подаци потврђују постављене хипотезе?

Чврстина асоцијативне везе заиста указује и на степен семантичке везе међу лексемама. Међутим, показало се да уобичајено гледиште на чврстину семантичких веза међу лексемама у различитим типовима семантичких релација није сасвим исправно. Наиме, претпоставља се да је најтешња семантичка веза између два синонима и два антонима. Овлашним погледом на распоред и фреквенцију асоцијација у асоцијативним речницима закључили бисмо да је и асоцијативна веза међу синонимима и антонимима најчвршћа. Тако је, на пример, В. Рајбле (1981), као и други истраживачи, желећи да нагласи колико су антонимске реакције фреквентне у асоцијативним речницима, констатовао да се асоцијативност по контрасту јавља свуда где за то постоји могућност, тј. да ће све речи-стимулуси које поседују антониме обавезно поседовати те антониме и у асоцијативном пољу. Резултати овог истраживања, као и закључци неких других истраживача, релативизују тај налаз. Т. Аншатат (2006) пореди вербалне асоцијације немачких, енглеских, пољских и руских испитаника, те запажа да међу асоцијацијама немачких и енглеских испитаника заиста има много антонима, али да се то не односи на пољски и руски језик, где преовладавају синтагматски одговори. Т. Аншатат сматра како један од узрока за ту појаву лежи у чињеници да словенски језици имају флексију и да богата морфологија утиче на значајан број синтагматских одговора.

И ми запажамо да најјача асоцијативна веза постоји међу синтагматски повезаним лексемама. Посебно је чврст однос између придева-стимулуса и именица-реакција. Синтагматске везе су (на жалост за лексиколога) условљене културолошким разлозима (нпр. *ружно – паче*, *грлом – у јагоде*) или фреквентним колокацијским спојем, тј. чињеницом да одређени придев

далеко чешће оштар него туп (однос је 336 асоцијација за *оштар* према 196 асоцијација за *туп*). Постоје два могућа одговора. Први је ванјезички, културолошки: један од еталона у српском језику гласи да је нешто *оштро као нож*, док су за тупоћу/тупост резервисани други предмети. Други разлог је језички и заснива се на међулексичким односима. Придев *оштар* је немаркиран и као такав слободнији за синтагматске везе са другим лексемама, па отуда тако учестала веза између тог придева и именице *нож*, док придев *туп* представља маркирани члан тог антонимског пара, те је зато тешње везан за свој немаркирани члан. Због тога је 150 испитаника на стимулус *туп* одговорило *оштар*, а само је 85 испитаника (упола мање) на стимулус *оштар* одговорило *туп*. Придеву *туп* добар део асоцијација одвукао је антоним, а придеву *оштар* није у тој мери.

најчешће колоцира са одређеном именицом (нпр. *српски – језик*). Лингвиста, ипак, може користити податке који произлазе из синтагматскских спојева, нпр. у одређивању примарног значења лексеме онда када примарно значење није сасвим лако одредити.[30] Језичким разлозима (пре свега чврстином семантичке везе између лексема које представљају стимулус и реакцију) могу се објаснити парадигматски асоцијативни спојеви. Изгледа да најчвршћа веза постоји међу хипонимским спојевима (нпр. *коверат – писмо*, *влас – коса*), затим међу антонимима (*исток – запад*, *доле – горе*, *близу – далеко*), па онда међу синонимима (нпр. *имућан – богат*).

Овај налаз се нарочито добро поткрепљује када се у обзир узме првих двадесет именица у номинативу са најјачим асоцијативним везама. То су следеће именице: *железница* (458), *коверат* (451), *влас* (414), *исток* (409), *хумор* (370), *банка* (358), *темељ* (326), *север* (316), *дрога* (309), *праг* (302), *радост* (301), *чедо* (301), *говедина* (297), *срце* (292), *истина* (291), *запад* (289), *новчаник* (283), *мед* (277), *кров* (274). Очито је да се међу речима које имају најфреквентније прве асоцијације налазе чак три именице које означавају делове куће: *темељ*, *праг* и *кров*. Свима њима најчешћа асоцијација је хипероним *кућа*. Лексеме за делове куће спадају у основни лексички фонд српског језика и зато је веома важно пратити семантичке мреже које ове лексеме успостављају са другима у лексичком систему. Јачина њихове везе са хиперонимом представља релевантну потврду о фундаменталности хипонимских односа у лексичком систему.

Посебно нас је заинтересовао однос међу паровима лексема: *железница – воз*, *хумор – смех* и *банка – новац*, *новчаник – новац*.[31] Међу члановима ових парова постоји јака асоцијативна веза, као и јака тематска, функционална повезаност. Пошто смо, независно од овог истраживања, поставили хипотезу да, поред синонимије, антонимије и хипонимије (о којима се говори још од античких времена), постоје и други парадигматски односи, претпостављамо да овај асоцијативни однос можда крије и неки још неименовани семантички однос. Тај однос се успоставља између лексеме општијег (често апстрактног) значења и лексеме ужег значења, функционално повезане са њом у семантичком смислу, која представља главни део или главни експонент тог општијег појма. За сада не бисмо смели тврдити да је однос између именица *банка* и *новац* лингвистички условљен. Ипак, смелост да искажемо ту претпоставку омогућава нам

[30] Тако, на пример, из најфреквентнијег синтагматског асоцијативног поља за придев-стимулус *љут*: *љута паприка* закључујемо да је примарно значење придева *љут* у вези са укусом, а не са емоцијама.

[31] Овај последњи пар не спада у 20 парова са најјачом *укупном* асоцијативном везом у *Асоцијативном речнику*, али се сврстава у парове *именица у номинативу* са најближом асоцијативном везом.

чињеница да су међу 17 најчвршће асоцијативно повезаних парова лексема чак три пара која су заснована на овом типу односа.[32]

У наставку текста наводимо списак свих шестсто лексема-стимулуса из *Асоцијативног речника српскога језика* распоређених према фреквенцији прве (најпродуктивније) асоцијације у асоцијативном пољу. Број иза лексеме означава фреквенцију прве асоцијације:

ружно, 498
српски, 469
железница, 458
коверат, 451
зашто, 448
плишани, 436
грлом, 429
вољена, 428
влас, 414
исток, 409
нелеп, 387
од, 375
имућан, 370
хумор, 370
близу, 368
српскохрватски, 359
банка, 358
доле, 358
НИН, 347
на питање, 339
оштар, 336
мамина, 335
веран, 333
темељ, 326
насмејано, 317
север, 316
дрога, 309
округла, 308
драти се, 307
Бранковић, 305
срдачни, 303
праг, 302
више, 301
радост, 301
чедо, 301
Црна Гора, 300
говедина, 297
руски, 294
срце, 292
истина, 291
Роми, 291
Тесла, 291
запад, 289
поново, 288
побожан, 286
ледени, 285
новчаник, 283
ближе, 281
кисело, 279
леви, 277
мед, 277
споредна, 277
десни, 276
кров, 274
мелодија, 272
ситни, 269
јача, 265
дан, 261
јужна, 261
југ, 259
сида, 258
тата, 258
турбо, 258
дом, 257
имати, 257
сада, 257
телефонски, 254
брод, 253
најзад, 253
молекул, 252
млеко, 246
низак, 243
Подгорица, 243
главно, 241
трошити, 240
за, 236
рођака, 234
бесан, 231
овде, 231
са столице, 231
само, 230
добар, 229
јужни, 229
Москва, 228
атомски, 227
нација, 226
Вук Караџић, 223
руци, 222
наранџаст, 220
приход, 219
бео, 216
научни, 216
орган, 216
рођени, 216
пре, 211
муж, 210
прст, 210
ситан, 209
ћирилица, 209
далеко, 208
конфликт, 208
латиница, 208
сир, 207
генерал, 206
зашуштати, 205
златне, 205
шуштати, 205
образовати се, 201

[32] Посебан коментар у вези са могућим језички условљеним парадигаматским асоцијативним односима заслужује пар *дрога – смрт*. Овај пар заузима високо, двадесет седмо место на листи најфреквентнијих парова у *Асоцијативном речнику српскога језика*. Укупно 309 испитаника на стимулус *дрога* одговорило је *смрт*. Овај асоцијативни пар је заснован на узрочно–последичном односу, за који верујемо да би такође могао бити један од још нерегистрованих и неименованих парадигматских лексичких односа. Синонимија, антонимија и хипонимија, три „важећа“ парадигматска односа у лексикологији, темеље се на логичким односима. И узрочно–последични однос представља својеврсну логичку (тј. онтолошку или епистемолошку) релацију, па зато претпостављамо да би могао произвести и парадигматски однос. Но, међу асоцијативним паровима са најчвршћом асоцијативном везом нема много примера за овај однос. Па чак ни однос *дрога – смрт* није условљен језички, већ културолошки. У време када су студенти попуњавали асоцијативне анкете трајала је кампања Министарства здравља под називом *Дрога је смрт*. Тај слоган се у сваком тренутку могао видети на телевизији, чути на радију, прочитати у новинама и на плакатима. Он је, наравно, значајно утицао и на асоцијације испитаника. Ипак, треба наставити са испитивањем хипотезе о постојању узрочно–последичног парадигматског односа.

хтети, 201
волети, 198
мито, 198
фото, 198
Андрић, 197
зубни, 197
рећи, 197
туп, 196
интелигенција, 194
метро, 194
жвака, 193
гусле, 192
златан, 192
лаж, 192
цилиндар, 192
нарко-дилер, 190
младост, 189
сестра, 188
мудар, 187
НАТО, 186
ракетни, 186
висока, 183
њихов, 183
удаљ, 183
позајмљујемо, 182
старица, 182
висок, 181
последњи, 181
хладно, 181
крвови, 180
побожност, 179
аутомат, 178
звонак, 178
зуб, 178
какао, 178
трактор, 178
унутра, 178
лош, 177
банана, 176
испред, 176
квадрат, 176
оштрим, 176
нemати, 175
чорба, 175
говорити, 174
имућни, 172
титоизам, 172
забринутост, 171
испод, 170
мама, 169
огранак, 169
вештачком, 168
шкрт, 167
вештачка, 166
духовност, 166
неиздржљив, 165
површе, 165
блиста, 164
Срби, 164
велик, 163
воћка, 163
нежношћу, 163
савремен, 163
виза, 162
бум, 160
купус, 160
Милошевић, 160
на памет, 160
плав, 160
динар, 159
браон, 158
над, 158
невладин, 158
корист, 157
вино, 156
стваралаштво, 156
лимун, 155
говеђи, 154
медији, 154
задовољство, 153
длан, 152
звоно, 152
споредно, 151
грб, 150
остаци, 150
пинк, 150
после, 149
добродушан, 148
из тога, 148
Милош Обилић, 148
хладан, 148
црква, 148
кад, 147
крв, 147
мозак, 147
Хаг, 147
идемо, 146
нога, 146
кућни, 145
несигурност, 145
инат, 144
Берлински зид, 143
добићу, 143
ово време, 143
јефтин, 143
дечји, 142
јачи, 142
љут, 142
осуда, 142
плашим се, 142
пријатељ, 141
сладолед, 141
време, 140
леп, 139
нада, 139
стар, 139
војници, 138
мали, 138
салата, 138
америчка, 137
желети, 137
видео, 136
много, 136
живот, 135
зелен, 135
изнад, 135
још, 134
округао, 133
црн, 133
богатство, 132
ето, 132
таст, 132
блесак, 131
дете, 131
душеван, 131
изненада, 131
мит, 131
прошлост, 131
споља, 131
виски, 130
генијалан, 130
или, 130
јагода, 130
као, 130
не видим, 130
ружан, 130
тад, 130
тетка, 130
вотка, 129
непријатељ, 129
строг, 129
увис, 129
жесток, 128
мало, 128
Немачка, 128
побачај, 128
светао, 128
механизам, 127
нов, 127
око, 127
они, 127
јединство, 127
уста, 126
отвореност, 125
треснути, 124
скупштина, 123
насмејан, 122
глуп, 121
штрајк, 121
вера, 120
књижевност, 120
робот, 120
месо, 119
мужеви, 119
не вреди, 119
отаџбина, 119
реформе, 119
смешно, 119
јак, 118
платити, 118
улица, 118
устима, 118
шкрипати, 118
кромпир, 117
хлеб, 117
Европа, 116
кнез Лазар, 116
јабука, 115
на, 115
топао, 115
генијални, 114
грамзив, 114
звонко, 114
кћерка, 114
породични, 114
увек, 114
вредност, 113
обавештајни, 113
син, 113
Југославија, 111
мислити, 111
прозор, 111
разуман, 111
партија, 110
стидљив, 110
част, 110
Београд, 109
горд, 109
жут, 109
родољуб, 109
телефони, 109
завист, 108
лицемерје, 108
обећање, 108
сиромашан, 108

немају, 107
ђубре, 106
лице, 106
телефон, 106
уши, 106
Вашингтон, 105
мост, 105
упозорити, 105
црнци, 105
чекамо, 105
бесплатно, 104
експеримент, 104
информација, 104
слога, 104
истински, 103
модел, 103
моћна, 102
ухо, 102
вољени, 101
екологија, 101
зелени, 101
милосрђе, 101
телефонирати, 101
хуманитарни, 101
вакуум, 100
мудра, 100
научити, 100
родитељи, 100
и, 99
независни, 99
сељак, 99
гласно, 98
заједно, 98
моћан, 98
тело, 98
упозоравам, 98
звонити, 97
леђ, 97
у вину, 97
храбар, 96
богат, 95
водом, 95
логика, 95
роботи, 95
звучати, 94
мондијализам, 94
отац, 94
паметан, 94
Црногорци, 94
врат, 93
мотор, 93
ногама, 93
коса, 92
пиће, 92
празноверје, 92
избори, 91
између, 91
победа, 91
Равна гора, 91
сина, 91
свуда, 91
улицом, 91
грло, 90
Косово, 90
крвав, 90
мржња, 90
техника, 90
транспортовати, 90
Цигани, 89
штедљив, 89
врата, 88
капиталиста, 88
љубав, 88
предавати, 88
стручњак, 88
уједињени, 88
већ, 87
где, 87
срдачан, 87
страстан, 87
зид, 86
јединствен, 86
кафа, 86
лоше је, 86
подршка, 86
али, 85
Канада, 85
коштати, 85
срећа, 85
телевизор, 85
очи, 84
понекад, 84
порез, 84
просити, 84
глув, 83
завера, 83
историја, 83
отпор, 83
терор, 83
нервозан, 82
огорченост, 82
ослобођен, 82
суочавање, 82
доктор, 81
Енглези, 81
неповерење, 81
огроман, 81
унија, 81
иза, 80
никад, 80
језик, 80
експериментисати, 79
логор, 79
међународни, 79
нетрпељив, 79
Балкан, 78
крикнути, 78
мотоцикл, 78
најбољи, 78
федерација, 78
застава, 77
исти, 77
Кинези, 77
полако, 77
руски језик, 77
наука, 76
новине, 76
нос, 76
прост, 76
ракија, 76
слобода, 76
груди, 75
југословенски, 75
о укусу, 75
порекло, 75
школа, 75
бунт, 74
глава, 74
студент, 74
Свети Сава, 74
упозорен, 74
војник, 73
демократија, 73
рука, 73
држава, 72
заљубљен, 72
логично, 72
присила, 72
срећан, 72
трач, 72
треба, 72
ћутати, 72
Хрвати, 72
вештачки, 71
ја, 71
људска права, 71
прозори, 71
радник, 71
вичеш, 70
вода, 70
етички, 70
здравство, 70
књига, 70
кривица, 70
Руси, 70
сив, 70
просјак, 69
таман, 69
Бошњаци, 68
институт, 68
неморалан, 68
француски језик, 68
година, 67
кобасица, 67
смрт, 67
Србија, 67
Тито, 67
операција, 66
рекао, 66
праведан, 65
чика, 65
надати се, 64
ни о чему, 64
православни, 64
култура, 63
нигде, 63
песма, 63
снаха, 63
српски језик, 63
суров, 63
Французи, 63
викати, 62
најшири, 62
појести, 62
тужан, 62
губици, 61
кожа, 61
круг, 61
новац, 61
црвеног, 61
чај, 61
катарза, 60
политика, 60
притисак, 60
продајем, 60
хрватски језик, 60
будућност, 59
глобализам, 59
некултура, 59
резултат, 59
споменик, 59
Турци, 59
зет, 58
патриотизам, 58

груб, 57
динара, 57
Јевреји, 57
бетон, 56
родбина, 56
суђење, 56
моралан, 55
санкције, 55
криминал, 54
лепотан, 54
режим, 54
црвени, 54
званични, 53
таштa, 53
телевизором, 53
треснућу, 53
пред, 52
лагати, 51
Немци, 51
ништа, 51
остатак, 51
продавати, 51
аутомобил, 50
забринут, 50
на ивици, 50
ред, 50
степеник, 50
бошњачки језик, 48
учити, 48
транспарентност, 47
школе, 47
због губитка, 46
нежан, 46
сусретљив, 46
информацијама, 45
обрачун, 45
толеранција, 45
кола, 43
националиста, 43
ослободити, 43
очекивала, 43
волео, 42
желели, 42
за родитеље, 41
национализам, 41
немачки језик, 41
еуфоричан, 39
равнодушност, 39
музика, 38
рођаци, 37
преиспитивати, 36
љубављу, 35
незадовољство, 34
аморфан, 32
незванични, 32
енглески језик, 31
летаргија, 30
без пореза, 29
ослободити се, 29
у новцу, 29
приватизација, 28
срећом, 28
Американци, 24

3.5.3. Број различитих асоцијација у асоцијативном пољу стимулуса. Један од важних података о асоцијативном пољу стимулуса јесте колико је оно распршено, тј. из колико се различитих асоцијација састоји. Степен распршености асоцијативног поља може послужити као мање или више сигуран показатељ неких семантичких својстава речи-стимулуса. Што је више асоцијација у асоцијативном пољу, може се претпоставити и шира, неодређенија семантика речи-стимулуса. Та шира семантика омогућава продуктивнију спојивост са другим лексемама, па отуда и више различитих синтагматских асоцијација, али допушта и више парадигматских релација са другим лексемама, што условљава и већи број парадигматских асоцијација. Очекујемо да међу оваквим стимулусима има много платисемичних (широкозначних) придева и глагола.

За лексеме које немају изражену дисперзију асоцијативног поља могли бисмо претпоставити да имају ужу, одређенију, стабилнију семантику. То би могле бити лексеме са конкретним значењем, које ступају у синтагматске и парадигматске релације са невеликим бројем других лексема. Мали број асоцијација требало би да сведочи и о њиховој стабилној позицији у лексичком систему. У културолошком смислу, појмови означени овим лексемама морали би бити стереотипнији, јер мањи број асоцијација подразумева већу фреквенцију постојећих асоцијација, а већа учесталост исте асоцијације сведочи о израженој стереотипности појма.

То су наше претпоставке, а ево шта показује грађа.

Две речи које имају најмању распршеност у *Асоцијативном речнику српскога језика* јесу придеви *телефонски* и *плишани*, на које је 800 испитаника дало по 89 различитих асоцијација, а највећу има стимулус *срећом* (именица *срећа* у инструменталу) на који је 800 испитаника изразило 434 различите реакције. Сва остала асоцијативна поља броје између 89 и 434 различите асоцијације.

Ево и списка од десет стимулуса који имају најмањи број чланова у асоцијативним пољима (тј. различитих асоцијација). У загради поред речи навешће се укупан број асоцијација: 1) *плишани* (89), 2) *телефонски* (89), 3) *кисело* (94), 4) *јужна* (99), 5) *лимун* (101), 6) *споредна* (103), 7) *кров* (109), 8) *мед* (111), 9) *коверат* (112), 10) *вољена* (112). У овој групи има шест придева и четири именице. Три лексеме, од десет наведених, налазе се и на списку речи које имају најфреквентнију прву асоцијацију. То су лексеме: *плишани*, *коверат* и *вољена*. Укрштање ова два параметра очекивано је, јер лексеме које имају најфреквентнију прву асоцијацију морају имати укупно мање асоцијација од оних стимулуса који имају прву асоцијацију ниске учесталости. Наведени списак не пружа очекиване информације, јер најмањи степен дисперзије асоцијативног поља очигледно не можемо тумачити усмереном, одређеном, прецизном семантиком стимулусâ и стабилном позицијом у лексичком систему, већ чињеницом да су то углавном придеви који се везују за мали број именица. Тако, на пример, ретко шта може бити одређено придевом *телефонски* осим именика, разговора, рачуна, броја. И за неке друге речи са овог списка не само што не можемо рећи да припадају основном, базичном лексичком фонду, већ, напротив, спадају у периферију лексичког фонда и зато привлаче мало асоцијација.

Одлучили смо да занемаримо придеве и да се усредсредимо на десет именица које имају најмање чланова у својим асоцијативним пољима. То су следеће именице: *лимун* (155), *кров* (109), *мед* (111), *коверат* (112), *север* (119), *новчаник* (120), *исток* (123), *Тесла* (125), *ћирилица* (127), *грлом* (129). Међу овим именицама доста је оних које имају високу фреквенцију прве асоцијације. Због ње се и смањила разуђеност асоцијативног поља. Ако се узме у обзир и та најфреквентнија асоцијација, може се запазити да асоцијативну усмереност, тј. мању распршеност асоцијативног поља, умањују стимулуси који могу ступати у хипонимске односе (нпр. *кров – кућа*, *коверат – писмо*), затим они који имају антониме или ступају у сличне типове контрастних односа (нпр. *север – југ*, *исток – запад*) или остварују (за асоцијације, а можда и за семантику, толико значајну) функционалну семантичку везу (нпр. *мед – пчела*, *новчаник – новац*). Запажамо да асоцијације често откривају једну, упадљиву семантичку компоненту стимулуса (нпр. *лимун – кисело*, *мед – слатко*, *север – хладноћа*). Овај тип асоцијација обично не спада у најфреквентнију, али улази у фреквентније, које привлаче велики број асоцијација испитаника.

О лексемама са стабилном позицијом у лексичком систему можда ћемо нешто више сазнати анализирајући списак од десет стимулуса са највећим бројем асоцијација у асоцијативном пољу. То би требало да буду лексеме са саме периферије лексичког система: 1) *срећом* (434), 2) *љубављу*

(367), 4) *Американци* (359),[33] 5) *школе* (352), 6) *информацијама* (349), 7) *за родитеље* (343), 8) *лагати* (341), 9) *телевизором* (340), 10) *мужеви* (331). Показало се, међутим, да велика распршеност асоцијација не стоји у вези са њиховим периферним статусом у лексичком систему, већ са чињеницом да стимулус који није у основном граматичком облику, изгледа, изазива више асоцијација него када је у основном облику.

Од десет стимулуса са овог списка чак осам представљају именице које нису дате у облику номинатива једнине. Две су у облику номинатива множине, а преостале су у неком зависном падежу. Велики број асоцијација нема везе са њиховом семантиком, већ са њиховом употребом. Иако нисмо много сазнали о вези између статуса лексема у лексичком систему и степена распршености вербалних асоцијација које те лексеме изазивају, дошли смо до закључка који може бити занимљив лингвистима оријентисаним на асоцијативну граматику: стимулуси у зависним граматичким облицима мотивишу више разноврсних асоцијација него они који се налазе у основним облицима. Остаје задатак да се одговори зашто је то тако.

Анализираћемо и списак од десет стимулуса-именица које се налазе у свом основном облику, а спадају у оне које имају највише асоцијација у асоцијативном пољу. То су следеће именице: 1) *толеранција* (324), 2) *некултура* (319), 3) *бунт* (312), 4) *љубав* (311), 5) *приватизација* (311),

---

[33] Стимулуси за *Асоцијативни речник српскога језика* бирани су по више критеријума: у списак су ушле речи што припадају тематским групама лексема које репрезентују најважније сфере живота – делови тела, делови куће, боје, храна, пића итд; најфреквентније речи у српском језику; називи у вези са националном историјом и културом, али и са светском културом; називи за припаднике различитих народа; итд. Међу стимулусима се, тако, нашла и именица *Американци*. С нестрпљењем смо ишчекивали одговоре испитаникâ на овај стимулус, јер су нас резултати заинтересовали као културолошки, а не као лингвистички податак. Наиме, асоцијације су прикупљане 2002. и 2003. године. У то време прошло је тек три или четири године од 1999. године, када је НАТО-авијација, предвођена САД, бомбардовала Србију. Студенти су, према нашој процени, морали бити подељени између антипатија према Американцима због бомбардовања и симпатија према њиховој култури, на чијим су производима (филму, музици, књижевности, технологији) многи од њих одрасли. Заинтересовало нас је да ли ће превагнути позитивне или негативне асоцијације. Прво што резултати показују јесте огроман број различитих асоцијација, чак 359. Овај стимулус је четврти по броју највеће распршености асоцијација. Дакле, у пољу влада велика разуђеност, а она сведочи о мешању ставова. Друго запажање је да у овом асоцијативном пољу има знатно више асоцијација са непожељним значењем, од којих је трећа по реду према фреквенцији: *НАТО*. Остале непожељне су: *глупи*, *бомбардовање*, *дебели*, *глупост*, *зло*, *рат*, *будале*, *непријатељи*, *лудаци*, *убице*, *агресори*, *бомбе*, *мржња*, *непријатељ*, *смрт*... Има и асоцијација са пожељним или неутралним значењем, али их је далеко мање: *богатство*, *филм*, *слобода*, *застава*, *запад*, *Кип слободе*, *напредак*, *демократија*, *изазов*, *милиони*, *много*, *моћно*, *раскошност*... Вероватно би већ данас асоцијације биле другачије, као и однос између пожељних и непожељних, а то само потврђује колико су оне зависне од спољашњих утицаја. Асоцијативни речници могу послужити и за праћење културолошких промена у друштву.

6) *отпор* (311), 7) *култура* (310), 8) *глобализам* (308), 9) *Немачка* (298), 10) *обрачун* (295). Осим именице *љубав*, све ове речи заиста спадају у периферију лексичког система, што је и било очекивано. Представљају термине, имена, многе су страног порекла, а то су одлике које их искључују из основног лексичког фонда. Тако се, ипак, у извесној мери показало да велику распршеност асоцијација имају лексеме које не припадају основном лексичком фонду, јер нису фреквентне и нису развиле одређени ужи скуп лексема с којима уобичајено граде колокације или ступају у парадигматске релације. Што је лексема централнија у лексичком систему, већа је вероватноћа да ће имати синониме, антониме и да ће заузимати место у некој хипонимски организованој лексичкој хијерархизацији, те да ће често колоцирати с одређеним бројем лексема. Оне јединице које су на периферији лексичког система нису довољно умрежене у систем.

У наставку следи списак свих лексема-стимулуса из *Асоцијативног речника српскога језика*, распоређених према броју различитих асоцијација у асоцијативном пољу. Број поред лексеме означава број различитих асоцијација у асоцијативном пољу, имајући у виду да је за сваки стимулус прикупљено укупно 800 асоцијација. Већи број различитих асоцијација у асоцијативном пољу подразумева његову већу распршеност.

срећом, 434
љубављу, 367
Американци, 359
школе, 352
информацијама, 349
енглески језик, 343
за родитеље, 343
лагати, 341
телевизором, 340
мужеви, 331
руски језик, 331
толеранција, 324
упозорен, 323
некултура, 319
без пореза, 317
еуфоричан, 316
желели, 316
Јевреји, 314
немачки језик, 314
неморалан, 313
равнодушност, 313
бунт, 312
ја, 311
љубав, 311
отпор, 311
приватизација, 311
култура, 310
глобализам, 308
људска права, 305
ослободити се, 305
незванични, 303
ослободити, 303
у новцу, 302
званични, 300
Немачка, 298
вичеш, 296
обрачун, 295
избори, 294
волео, 293
кожа, 292
лицемерје, 292
Срби, 292
ташта, 292
војници, 291
учити, 291
хрватски језик, 291
груб, 290
новац, 290
мислити, 289
национализам, 289
очекивала, 289
ћутати, 288
зет, 287
родољуб, 287
црвеног, 287
експериментисати, 286
забринут, 286
лоше је, 285
музика, 285
несигурност, 285
националиста, 284
санкције, 283
режим, 282
због губитка, 281
водом, 280
кола, 280
наука, 280
непријатељ, 280
нетрпељив, 280
на, 279
реформе, 279
страстан, 278
не вреди, 277
нежношћу, 277
песма, 277
политика, 277
тетка, 277
транспарентност, 277
продајем, 276
губици, 275
демократија, 275
нарко-дилер, 275
лењ, 274
нервозан, 274
терор, 274
Турци, 274
историја, 273
моралан, 273
будућност, 272
Србија, 272
сусретљив, 272
Французи, 272
француски језик, 272
вредност, 271
катарза, 271
Тито, 271
између, 270
богатство, 269
горд, 269
упозоравам, 269
богат, 268
круг, 268
рођаци, 268
Руси, 268
преиспитивати, 267
роботи, 267
треба, 267
улица, 267

аморфан, 266
Енглези, 266
притисак, 266
суров, 266
титоизам, 266
Црногорци, 266
капиталиста, 265
тело, 265
Европа, 264
празноверје, 264
слобода, 264
част, 264
викати, 263
заљубљен, 263
срећа, 262
студент, 262
црнци, 262
милосрђе, 261
чекамо, 261
истински, 260
незадовољство, 260
рекао, 260
снаха, 260
стидљив, 260
бошњачки језик, 259
патриотизам, 259
Београд, 257
виски, 257
књига, 257
мржња, 257
техника, 257
упозорити, 257
грамзив, 256
неповерење, 256
о укусу, 256
сестра, 256
трач, 256
говорити, 255
логика, 255
предавати, 255
присила, 255
војник, 254
јединствен, 254
лепотан, 254
они, 254
јефтин, 254
бесплатно, 253
глуп, 253
завера, 253
Немци, 253
полако, 252
али, 251
модел, 251
мозак, 251
радник, 251
најбољи, 250
тата, 250
у вину, 250
Хрвати, 250
добићу, 249
зашуштати, 249
школа, 249
продавати, 248
родбина, 248
криминал, 247
ово време, 247
смрт, 247
из тога, 246
порез, 246
инат, 245
леп, 245
пријатељ, 245
родитељи, 245
улицом, 245
Балкан, 244
етички, 244
југословенски, 244
невладин, 244
ништа, 244
победа, 244
скупштина, 244
српски језик, 244
живот, 243
стручњак, 243
далеко, 242
свуда, 242
велик, 241
драти се, 241
Канада, 240
порекло, 240
волети, 239
летаргија, 239
ногама, 239
огроман, 239
мотор, 238
отвореност, 238
Косово, 237
прошлост, 237
смешно, 237
Бошњаци, 236
држава, 236
исти, 236
слога, 236
сина, 235
сиромашан, 235
лаж, 234
моћна, 234
огорченост, 234
време, 233
задовољство, 233
институт, 233
надати се, 233
таман, 233
црвени, 233
шкрипати, 233
генијалан, 232
корист, 232
лице, 232
научити, 232
отац, 232
паметан, 232
споменик, 232
аутомобил, 231
духовност, 231
забринутост, 231
кривица, 231
нада, 231
робот, 231
Кинези, 230
разуман, 230
руски, 230
генијални, 229
никад, 229
остаци, 229
понекад, 229
ближе, 228
мондијализам, 228
платити, 228
телефонирати, 228
Цигани, 228
година, 227
књижевност, 227
остатак, 227
просити, 227
савремен, 227
треснућу, 227
Југославија, 226
научни, 226
очи, 226
степеник, 226
још, 225
ослобођен, 225
просјак, 225
стваралаштво, 225
увек, 225
језик, 225
изненада, 224
нежан, 224
нов, 224
ружан, 224
америчка, 223
груди, 223
не видим, 223
чика, 223
шуштати, 223
јачи, 222
телевизор, 222
добродушан, 221
храбар, 221
логично, 220
љут, 220
цилиндар, 220
шкрт, 220
интелигенција, 219
операција, 219
суђење, 219
вакуум, 218
динара, 218
жвака, 218
желети, 218
кобасица, 218
месо, 218
праведан, 218
треснути, 218
Берлински зид, 217
жут, 217
звучати, 217
мало, 217
нигде, 217
нос, 217
подршка, 217
вољени, 216
метро, 216
моћан, 216
истина, 215
јак, 215
најшири, 215
огранак, 215
таст, 215
устима, 215
хлеб, 215
прозори, 214
рођени, 214
строг, 214
црн, 214
јединство, 214
пред, 213
сељак, 213
срећан, 213
доктор, 212
иза, 212
коса, 212
крв, 212
кћерка, 212
међународни, 212

отаџбина, 212
суочавање, 212
чај, 212
штрајк, 212
врат, 211
запад, 211
појести, 211
Црна Гора, 211
глув, 210
мотоцикл, 210
рука, 210
телефони, 210
зелен, 209
зелени, 209
рођака, 209
трошити, 209
већ, 208
за, 208
Милошевић, 208
ред, 208
застава, 207
нога, 207
обећање, 207
Равна гора, 207
плашим се, 206
поново, 206
вотка, 205
завист, 205
мали, 205
медији, 205
немају, 205
побожност, 205
рећи, 205
телефон, 205
здравство, 204
зид, 204
крвав, 204
плав, 203
прост, 203
наранџаст, 202
неиздржљив, 202
само, 202
тужан, 202
имућни, 201
механизам, 201
Роми, 201
звонко, 200
информација, 200
испред, 200
новине, 200
вештачки, 199
много, 199
над, 199
срдачан, 199
нација, 198
округао, 198
светао, 198
вештачком, 197
дете, 197
идемо, 197
генерал, 196
НАТО, 196
руци, 196
близу, 195
вода, 195
жесток, 195
или, 195
леви, 195
око, 195
федерација, 195
где, 194
заједно, 194
крикнути, 194
сада, 194
старица, 194
дрога, 192
експеримент, 192
породични, 192
штедљив, 192
звоно, 191
јача, 191
лош, 191
мит, 191
нелеп, 191
стар, 191
глава, 190
звонити, 190
бетон, 189
Вашингтон, 189
аутомат, 188
имућан, 188
као, 188
мудар, 188
образовати се, 188
пре, 188
уши, 188
вера, 187
кафа, 187
логор, 187
екологија, 186
на памет, 186
резултат, 186
ето, 185
на ивици, 185
ни о чему, 185
висок, 184
независни, 184
осуда, 184
последњи, 184
ракија, 184
са столице, 184
унутра, 184
хумор, 184
динар, 183
кровови, 183
партија, 183
пинк, 183
позајмљујемо, 183
бум, 182
вино, 182
Москва, 182
удаљ, 182
врата, 181
звонак, 181
после, 181
гусле, 180
дечји, 180
муж, 180
Свети Сава, 180
транспортовати, 180
бесан, 179
говедина, 179
ђубре, 179
Подгорица, 179
хуманитарни, 179
изнад, 178
хтети, 178
коштати, 177
мито, 177
пиће, 177
сир, 177
грб, 176
немати, 176
обавештајни, 176
конфликт, 175
молекул, 175
мост, 175
побожан, 175
прозор, 175
више, 174
главно, 174
и, 174
испод, 174
Милош Обилић, 174
Хаг, 174
кнез Лазар, 173
бео, 172
квадрат, 172
син, 172
сив, 172
споредно, 172
срдачни, 172
атомски, 171
банана, 171
банка, 171
дан, 171
зуб, 171
ситни, 171
виза, 170
душеван, 170
јабука, 170
кромпир, 170
орган, 170
дом, 169
од, 169
побачај, 169
ситан, 169
српскохрватски, 169
брод, 168
најзад, 168
њихов, 168
сладолед, 168
увис, 168
млеко, 167
уједињени, 167
хладан, 167
младост, 166
блиста, 165
Вук Караџић, 165
приход, 165
имати, 164
латиница, 164
православни, 164
уста, 164
браон, 163
длан, 163
гласно, 162
прст, 162
сида, 162
унија, 162
ракетни, 161
српски, 161
топао, 161
чорба, 161
вештачка, 160
грло, 160
срце, 160
тад, 160
низак, 157
воћка, 155
мелодија, 155
фото, 155
мудра, 154

чедо, 153
висока, 152
кућни, 152
насмејан, 151
југ, 150
турбо, 149
златан, 148
овде, 148
купус, 147
радост, 146
црква, 146
Бранковић, 145
трактор, 145
споља, 144
јагода, 143
блесак, 142
кад, 141
ухо, 141
десни, 139
салата, 139
добар, 138
влас, 137
доле, 137
видео, 136
НИН, 136
Андрић, 135
веран, 135
јужни, 135
какао, 135
железница, 134
темељ, 134
златне, 133
праг, 133
оштрим, 132
мама, 131
мамина, 131
округла, 131
површе, 130
говеђи, 129
грлом, 129
зашто, 129
ружно, 129
зубни, 128
хладно, 128
оштар, 127
ћирилица, 127
ледени, 126
Тесла, 125
исток, 123
на питање, 120
насмејано, 120
новчаник, 120
север, 119
туп, 117
вољена, 112
коверат, 112
мед, 111
кров, 109
споредна, 103
лимун, 101
јужна, 99
кисело, 94
плишани, 89
телефонски, 89

3.5.4. Број асоцијација које се у асоцијативном пољу појављују само једанпут. Лексиколози обично нису заинтересовани за асоцијације које је на задати стимулус имао само један испитаник, тј. за (идиосинкратичне) асоцијације чија је фреквенција 1 у асоцијативном пољу. Много се већа пажња посвећује најфреквентнијим асоцијацијама, посебно оној која је најфреквентнија или групи од првих неколико најчешћих асоцијација. Ипак, у неким случајевима треба узети у обзир и оне асоцијације које се појављују једанпут. Посебно је значајан њихов број. Што је више појединачних асоцијација у асоцијативном пољу, може се рећи да је распршеност асоцијација већа и да семантика дате лексеме-стимулуса не усмерава у довољној мери асоцијације испитаника. Као и у претходној анализи, та распршеност се, према нашим очекивањима, везује за стимулусе који представљају периферију лексичког система, док мали број појединачних асоцијација треба очекивати као реакцију на стимулусе који су лексеме што сачињавају основни лексички фонд. Очекујемо да се списак лексема са највећим бројем појединачних асоцијација неће много разликовати од списка стимулуса са највећим бројем асоцијација у асоцијативном пољу и, обратно, да ће се стимулуси са малим бројем појединачних реакција приближавати онима који имају незнатан број асоцијација у асоцијативном пољу.

У културолошком смислу би требало очекивати да лексеме које имају мали број појединачних асоцијација спадају у културално стереотипне појмове,[34] док они који имају велики број појединачних асоцијација у асоцијативном пољу спадају у културално аморфне појмове.

Шта показује грађа из *Асоцијативног речника српскога језика*?

[34] В. истраживање о културално стереотипним појмовима у овој књизи.

Грађа потврђује предвиђања да су они стимулуси који имају мало појединачних асоцијација (скоро) исти они што немају распршена асоцијативна поља и да они стимулуси који имају много појединачних асоцијација имају и врло дисперзна асоцијативна поља. Најмање појединачних асоцијација у *Асоцијативном речнику српскога језика* има придев *плишани* – свега 58 – а највише их има именица (тј. њен инструментал, који функционише и као прилог) *срећом* – чак 338. Мали број појединачних асоцијација имају и следећи стимулуси: *лимун* (58), *јужна* (61), *кисело* (63), *телефонски* (66), *кров* (68), *споредна* (71), *север* (74), *поврће* (74), *коверат* (75), а највећи број појединачних асоцијација имају следећи стимулуси: *љубављу* (268), *школе* (258), *телевизором* (257), *Американци* (256), *информацијама* (253), *енглески језик* (251), *упозорен* (250), *мужеви* (248), *за родитеље* (247).

Следи списак лексема-стимулуса из *Асоцијативног речника српскога језика*, распоређених према броју појединачних асоцијација у асоцијативном пољу. То су оне асоцијације које се јављају само по једанпут у пољу и имају фреквенцију 1. Што је већи број појединачних асоцијација у пољу, оно је дисперзније, распршеније.

срећом, 338
љубављу, 268
школе, 258
телевизором, 257
Американци, 256
информацијама, 253
енглески језик, 251
упозорен, 250
мужеви, 248
за родитеље, 247
лагати, 240
руски језик, 233
Срби, 232
глобализам, 228
Јевреји, 228
равнодушност, 228
љубав, 227
некултура, 226
желели, 225
толеранција, 225
неморалан, 224
бунт, 223
људска права, 223
ја, 222
отпор, 222
без пореза, 220
хрватски језик, 220
зет, 219
култура, 219
приватизација, 219
ташта, 219
у новцу, 218
Немачка, 217
обрачун, 216
незванични, 214
родољуб, 213
еуфоричан, 212
немачки језик, 212
забринут, 211
национализам, 209
вичеш, 208
ћутати, 208
не вреди, 206
богатство, 205
званични, 205
лицемерје, 204
нарко-дилер, 204
националиста, 204
волео, 203
демократија, 203
лоше је, 203
војници, 202
Енглези, 202
новац, 202
експериментисати, 201
избори, 201
реформе, 201
сусретљив, 201
титоизам, 201
мислити, 200
учити, 200
нетрпељив, 199
ослободити, 199
Руси, 199
транспарентност, 199
Французи, 199
очекивала, 197
тетка, 197
груб, 196
катарза, 196
нежношћу, 196
непријатељ, 196
режим, 196
страстан, 196
упозоравам, 196
Црногорци, 196
водом, 195
круг, 195
музика, 194
губици, 193
заљубљен, 193
лењ, 193
санкције, 193
Србија, 193
капиталиста, 192
француски језик, 192
црнци, 192
аморфан, 191
моралан, 191
ослободити се, 191
Бошњаци, 190
наука, 190
притисак, 190
историја, 189
кожа, 189
несигурност, 189
политика, 189
Тито, 189
богат, 188
бошњачки језик, 188
вредност, 188
између, 188
продајем, 188
говорити, 187
роботи, 187
срећа, 187
студент, 187
због губитка, 186
слобода, 186
снаха, 186
суров, 186
драти се, 185
Европа, 185
милосрђе, 185
неповерење, 185

преиспитивати, 185
стидљив, 185
инат, 184
нервозан, 184
патриотизам, 184
песма, 184
трач, 184
етички, 183
на, 183
најбољи, 183
тата, 183
треба, 183
црвеног, 183
Турци, 182
кола, 181
логика, 181
мржња, 181
празноверје, 181
рекао, 181
рођаци, 181
сестра, 181
терор, 181
улица, 181
о укусу, 180
смрт, 180
Хрвати, 180
част, 180
виски, 179
горд, 179
Немци, 179
грамзив, 178
незадовољство, 178
у вину, 178
прошлост, 177
бесплатно, 176
викати, 176
глуп, 176
порез, 176
из тога, 175
лаж, 175
невладин, 175
они, 175
Београд, 174
родитељи, 174
чекамо, 174
зашуштати, 173
истински, 173
летаргија, 173
исти, 172
полако, 172
тело, 172
али, 171
модел, 171
понекад, 171
сиромашан, 171
увек, 171
школа, 171
будућност, 170
велик, 170
лепотан, 170
мондијализам, 170
радник, 170
скупштина, 170
војник, 169
институт, 169
јединствен, 169
Косово, 169
ово време, 169
присила, 169
смешно, 169
српски језик, 169
јефтин, 169
Балкан, 168
криминал, 168
отац, 168
отвореност, 168
улицом, 168
далеко, 167
мозак, 167
победа, 167
предавати, 167
свуда, 167
добићу, 166
завера, 166
ногама, 166
савремен, 166
стручњак, 166
техника, 166
време, 165
живот, 165
задовољство, 165
књига, 165
леп, 165
надати се, 165
ништа, 165
пријатељ, 165
робот, 165
слога, 165
научити, 164
паметан, 164
телефонирати, 164
кривица, 163
разуман, 163
упозорити, 163
Цигани, 163
генијални, 161
књижевност, 161
остаци, 161
руски, 161
волети, 160
држава, 160
запад, 160
никад, 160
сина, 160
треснућу, 160
генијалан, 159
духовност, 158
метро, 158
праведан, 158
стваралаштво, 158
таст, 158
корист, 157
научни, 157
побожност, 157
подршка, 157
жвака, 156
југословенски, 156
Канада, 156
просјак, 156
шкрт, 156
вољени, 155
јачи, 155
порекло, 155
црвени, 155
шкрипати, 155
америчка, 154
вакуум, 154
добродушан, 154
желети, 154
жут, 154
звучати, 154
мали, 154
Милошевић, 154
мотор, 154
нада, 154
огроман, 154
платити, 154
просити, 154
ружан, 154
изненада, 153
имућни, 153
интелигенција, 153
Југославија, 153
нов, 153
огранак, 153
ближе, 152
још, 152
Кинези, 152
не видим, 152
огорченост, 152
остатак, 152
отаџбина, 152
продавати, 152
родбина, 152
споменик, 152
лице, 151
моћна, 151
нелеп, 151
очи, 151
рођени, 151
Роми, 151
логично, 150
љут, 150
медији, 150
суђење, 150
трошити, 150
аутомобил, 149
за, 149
јак, 149
моћан, 149
рећи, 149
срећан, 149
степеник, 149
треснути, 149
забринутост, 148
кћерка, 148
НАТО, 148
ослобођен, 148
поново, 148
строг, 148
таман, 148
цилиндар, 148
црн, 148
чика, 148
шуштати, 148
глув, 147
наранџаст, 147
телефони, 147
устима, 147
близу, 146
здравство, 146
мало, 146
сељак, 146
Црна Гора, 146
година, 145
доктор, 145
звонко, 145
нос, 145
рођака, 145
језик, 145
иза, 144
истина, 144
јача, 144
нежан, 144
округао, 144
само, 144

срдачан, 144
телевизор, 144
храбар, 144
јединство, 144
врат, 142
дрога, 142
кобасица, 142
немају, 142
нигде, 142
штрајк, 142
имућан, 141
месо, 141
мотоцикл, 141
рука, 141
хлеб, 141
хумор, 141
већ, 140
генерал, 140
звонити, 140
лош, 140
над, 140
најшири, 140
тужан, 140
динара, 139
молекул, 139
пре, 139
Равна гора, 139
суочавање, 139
нација, 138
неиздржљив, 138
федерација, 138
Берлински зид, 137
вотка, 137
завист, 137
звоно, 137
леви, 137
обећање, 137
прост, 137
стар, 137
застава, 136
коса, 136
плав, 136
пред, 136
прозори, 136
телефон, 136
где, 135
конфликт, 135
механизам, 135
много, 135
пинк, 135
ред, 135
крв, 134
крвав, 134
ето, 133
испред, 133
крвови, 133
међународни, 133
мит, 133
образовати се, 133
операција, 133
вера, 132
вештачком, 132
груди, 132
екологија, 132
експеримент, 132
руци, 132
старица, 132
чај, 132
Вашингтон, 131
заједно, 131
осуда, 131
плашим се, 131
појести, 131
хтети, 131
вештачки, 130
ђубре, 130
зид, 130
мудар, 130
партија, 130
побожан, 130
Хаг, 130
штедљив, 130
мито, 129
са столице, 129
уши, 129
зелен, 128
коштати, 128
крикнути, 128
на памет, 128
новине, 128
споредно, 128
бесан, 127
дете, 127
жесток, 127
Подгорица, 127
сада, 127
ситан, 127
око, 126
породични, 126
последњи, 126
вода, 125
главно, 125
Москва, 125
муж, 125
хуманитарни, 125
говедина, 124
звонак, 124
изнад, 124
као, 124
немати, 124
после, 124
српскохрватски, 124
аутомат, 123
бум, 123
глава, 123
или, 123
нога, 123
светао, 123
банка, 122
идемо, 122
информација, 122
позајмљујемо, 122
ситни, 122
Свети Сава, 122
удаљ, 122
ни о чему, 121
брод, 120
независни, 120
банана, 119
вино, 119
латиница, 119
логор, 119
српски, 119
зелени, 118
обавештајни, 118
сида, 118
сир, 118
бетон, 117
грб, 117
низак, 117
висок, 116
гусле, 116
испод, 116
младост, 116
побачај, 116
срдачни, 116
Милош Обилић, 115
приход, 115
уједињени, 115
унутра, 115
дом, 114
син, 114
сладолед, 114
транспортовати, 114
Бранковић, 113
и, 113
квадрат, 113
кромпир, 113
унија, 113
Вук Караџић, 112
од, 112
прозор, 112
атомски, 111
врата, 111
дан, 111
на ивици, 111
прст, 111
увис, 111
динар, 110
мост, 110
пиће, 110
бео, 109
виза, 109
више, 109
длан, 109
кафа, 109
резултат, 109
срце, 109
фото, 109
дечји, 108
православни, 108
гласно, 107
зуб, 107
кнез Лазар, 107
најзад, 107
уста, 107
хладан, 107
браон, 106
мелодија, 106
ракетни, 106
ракија, 106
тад, 106
вештачка, 105
влас, 105
кад, 105
сив, 105
чорба, 105
душеван, 104
златан, 104
грло, 103
НИН, 103
орган, 103
трактор, 103
чедо, 103
железница, 102
мудра, 102
турбо, 102
веран, 101
млеко, 101
имати, 100
јабука, 100
насмејан, 100
њихов, 100

ружно, 100
зашто, 99
топао, 99
црква, 99
блиста, 98
југ, 98
десни, 96
овде, 96
Андрић, 95
блесак, 93
висока, 93
грлом, 93
радост, 93
темељ, 93
Тесла, 93
видео, 92
исток, 92
кућни, 92
новчаник, 91
воћка, 90
јужни, 90
на питање, 90
златне, 89
споља, 89
салата, 88
купус, 87
какао, 85
добар, 84
јагода, 84
ухо, 84
говеђи, 83
округла, 83
оштар, 83
ћирилица, 83
доле, 82
хладно, 82
насмејано, 81
оштрим, 80
праг, 79
туп, 79
вољена, 78
ледени, 78
мама, 78
мамина, 78
мед, 78
зубни, 75
коверат, 75
површе, 74
север, 74
споредна, 71
кров, 68
телефонски, 66
кисело, 63
јужна, 61
лимун, 58
плишани, 58

3.5.5. Закључна разматрања. Шта се може закључити из ове три анализе статистичких података репрезентативних асоцијативних поља[35] у *Асоцијативном речнику српскога језика*?

Вербалне асоцијације испитаника отелотворавају два типа везе са задатим стимулусом. Један тип представљају ванјезичке везе, а други тип су језичке везе. Ванјезичке везе између лексеме-стимулуса и лексеме-реакције могу бити изазаване индивидуалним искуством испитаника или њиховим колективним искуством које је стечено живљењем у Србији, на прелазу векова и миленијума.

Ванјезичке индивидуалне везе нису предмет интересовања истраживачâ, не само зато што су резултат појединачног искуства, већ и зато што су такве асоцијације појединачне, тј. у *Асоцијативном речнику* имају фреквенцију 1.

Ванјезичке колективне везе представљају предмет лингвокултуролошких истраживања, јер (кроз вербалне асоцијације) указују на утицај културе на мишљење и језик. Представићемо неке од културолошки заснованих асоцијација. У фокусу наше пажње биће само они стимулуси чија је најфреквентнија асоцијација базирана на колективном искуству. У неким случајевима узећемо у обзир и асоцијације које нису најфреквентније, али по том критеријуму спадају у првих пет.

То ће бити назначено: *звонко – Спасић*,[36] *као – какао* (према називу песме популарног музичара Влатка Стефановског), *пинк – телевизија* (према називу најгледаније приватне телевизије у Србији), *Тито – и ја*

[35] Репрезентативно асоцијативно поље чини оно поље које се у статистичком погледу одваја од других по различитим критеријумима: по томе што прва реакција на неки стимулус спада у најфреквентније или најмање фреквентне, по томе што се такво поље састоји из најмањег или највећег броја асоцијата, по томе што поље поседује најмање или највише асоцијација са фреквенцијом 1 итд.

[36] Стимулус *звонко* испитаници су могли доживети као придев, прилог или именицу. Реакција *Спасић* показује да су испитаници ову лексему, независно од контекста, доживели

(према наслову филма познатог редитеља Горана Марковића),[37] *новине – Политика* (према називу дневног листа), *јужна – пруга* (према симболу свих облика провинцијализма који је у вези са југом Србије), *Хаг – суд* и *суђење – Хаг* (према месту у којем се налази Међународни суд за ратне злочине), *толеранција – крава*, друга асоцијација по фреквенцији: *реклама* (према познатој реклами којом се промовисала кампања владе Србије за толеранцију – у реклами се приказује крава), *тело – вретено* (према песми музичара Жељка Јоксимовића), *механизам – филм* (трећа реакција по фреквентности, мотивисана насловом једног филма из новије српске кинематографије), *мост – Иво Андрић* (пета реакција по учесталости, изазвана насловом романа *На Дрини ћуприја* српског нобеловца Иве Андрића), *отпор – песница*, друга реакција по фреквенцији: *покрет* (према опозиционом удружењу и пе́сници као симболу тог удружења), *федерација – Босна и Херцеговина* (изгледа да се заборавља *Социјалистичка Федеративна Република Југославија*, па је сада у првом плану Босна и Херцеговина, као федерација која је Србији најближа и географски и културално), *чај – нана* (у Енглеској и неким другим земљама ова асоцијација би била необична, јер се тамо ретко пије чај од нане, док се у Србији, вероватно, највише пије управо чај од нане), *гусле – Црна Гора* (јер су гусле црногорски културални симбол), *младост – лудост*, *обећање – лудом радовање*, *мед – млеко* (трећа реакција по фреквенцији – све три асоцијације су засноване на фразеологизмима из српске фразеологије), *логор – ватра* (према логорској ватри – као да је ишчилело сећање на концентрационе логоре, тј. логоре смрти, у којима су људи за време ратова затварани и мучени).

Понекад се ове, назовимо их, *културолошке* асоцијације укрштају са језичким, па могу бити предмет интересовања лингвиста. Такав је случај са асоцијацијама које заједно са стимулусом чине фразеологизам или са асоцијацијама које илуструју и одређени семантички однос, а не само културолошку појаву, нпр. *дрога – смрт*. Ако тог преплитања нема, културолошке асоцијације су, пре свега, предмет интересовања аналитичарâ културе и медија. Изненађује нас анализа статистичких података репрезентативних асоцијативних поља, јер она показује да су статистички доминантне асоцијације чешће културолошке него језичке. То не значи да има укупно више културолошких него језичких асоцијација.

Језичке асоцијације су, статистички гледано, у другом плану у репрезентативним асоцијативним пољима, пошто су у првом плану оне културолошки мотивисане. Све језичке асоцијације се могу поделити у

као именицу, лично име Зво́нко. Звонко Спасић је у ученичком жаргону назив за школско звоно које означава да је завршен школски час.

[37] Ова асоцијација сведочи о томе колико је далеко иза нас време Титове Југославије, јер данашњи студенти у Србији Титово име везују, пре свега, за наслов извесног филма.

синтагматске и парадигматске. Упадљиво је да је јача асоцијативна веза између синтагматски повезаних лексема. Јачина асоцијативне везе се мери фреквенцијом асоцијатâ на задати стимулус. Ако је стимулус А привукао више асоцијата него стимулус Б, тада је асоцијативна веза између стимулуса А и његових асоцијација јача него асоцијативна веза између стимулуса Б и његових асоцијата. У том смислу, синтагматске везе у *Асоцијативном речнику* упадљиво су чвршће од парадигматских.

Посебно су снажне синтагматске везе између стимулуса-придева и асоцијације-именице. Ваља имати у виду да и синтагматска лексичка веза може бити изазвана културолошким разлозима, али, чешће, чињеницом да се, на пример, извесна именица у српском језику најчешће употребљава са одређеним придевом. Из тога не следи да је у српском језику дата именица фреквентна, нити да је дâти придев фреквентан, а ни да је дата синтагма фреквентна. То, напросто, значи да дата именица најчешће колоцира са датим придевом. Овакви подаци могу бити корисни лексиколозима, синтаксичарима, али и стручњацима за методику српског језика као страног.

Кроз асоцијативне везе у репрезентативним асоцијативним пољима манифестују се и парадигматски лексички односи. Најзначајнији је хипонимија, а затим синонимија и антонимија. Асоцијативни односи дају материјала за претпоставку да постоје и неки други, до сада неименовани, парадигматски лексички односи, као што су функционални односи (*новчаник – новац*) или узрочно-последични односи (*дрога – смрт*). За ове претпоставке још нема довољно доказа.

Све што је до сада речено требало би још испитивати разрађенијим статистичким и другим методама. Надамо се да ће бити још истраживања ових појава.

4. ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ, ЈЕЗИК И КУЛТУРА

4.1. О културално стереотипним појмовима у српском језику

Половином 20. века велику пажњу у хуманистичким наукама, па и у лингвистици, привукла је *техника семантичког диференцијала* Чарлса Озгуда (исп. Озгуд и Снајдер 1969, Озгуд 1975, Грин 1975). Као што је добро познато, циљ ове теорије и технике био је мерење афективног интензитета лексема. Пошто је техника семантичког диференцијала осмишљена као истраживање у којем учествују говорници различитих језика и култура, њени резултати су бар двоструко корисни – за испитивање конотативног аспекта лексичког значења и за компаративно проучавање култура. Резултати Озгудових испитивања показују друштвену и културалну условљеност конотације, као важног сегмента лексичког значења, па самим тим и целокупног значења лексеме.

До сличног закључка дошли су и многи научници пре и после Озгуда, али смо директну инспирацију за овај рад добили у терминима Чарлса Озгуда *културално стереотипни појмови* и *културално аморфни појмови*.

Према Озгуду, постоји универзалан оквир који се налази у основи афективне сфере језика, али и културалне специфичности. Културално стереотипни појмови у оквиру једне културе су они које су сви испитаници оценили слично на задатим скалама за мерење семантичког диференцијала, а ако су одговори неусаглашени, реч је о културално аморфним појмовима. *Рад* је, на пример, веома стереотипан по начину квалификовања код Американаца, али веома аморфан код Индусâ. *Веровање* је врло стереотипан појам за све народе, осим за Холанђане. За Американце, Холанђане и Индусе појам *нада* је стереотипнији од појма *будућност*. Код свих група осим код Индуса *жена* је оквалификована разноврсније (дакле, аморфнија је) од појма *девојка* (дакле, тај појам је стереотипнији). Код свих група, осим код Авганистанаца, *мачка* је стереотипнија од *пса*. На основу резултатâ на скалама Озгуд је доследно рачунао поларизацију или *афективни интензитет појма*. Тако је закључио да, рецимо, појмови *мајка*, *лопов*, *срце* свуда имају велики афективни интензитет. *Срећа* је веома поларизована по афективном значењу за Јапанце, али није за Американце. *Злочин* је изузетно афективан појам за све групе изузев за Индусе.

На основу одговора испитаника конотације се могу и описивати, а не само израчунавати. Тако, на пример, појам *болница* има веома разнолик афективни интензитет код Грка̂ у поређењу са Американцима. За Грке је *болница* пуна топлине и дружељубивости, док за Американце носи афективност хладне ефикасности. Ове разлике су у корелацији са културалним обичајима везаним за ову институцију.

Једна од Озгудових идеја у вези са испитивањем конотације била је и израда *Атласа афективних значења*. Како наглашава Озгуд (1975: 205), упоредиве информације ове врсте о језицима требало би да имају широку употребу. Лингвисти, психолингвисти, антрополози и други биће у могућности да врше лексичке и семантичке анализе оваквих података, нпр. упоредивости семантичких поља именица које су еквивалентне када се преведу. Постоји тенденција у интересовању лингвистâ за језичке универзалије, а ови подаци би требало да допринесу испитивању универзалија у лексичко-семантичким аспектима језика. Атлас би, такође, требало да послужи као извор вербалног материјала са познатим афективним својствима за употребу у многим типовима међукултуралних психолингвистичких експеримената – о људској спознаји, перцепцији, учењу итд.[38]

Према томе, усвајање лексике неког језика подразумева и усвајање афективног семантичког слоја, који често није обрађен у речницима. Странац који учи лексику српског језика обично се задовољава тиме да пронађе лексичке кореспонденте за српске лексеме у свом матерњем језику. Тако, међутим, остаје ускраћен за мноштво семантичких компонената које говорници српског језика, свесно, а често и несвесно, инкорпорирају у значења лексема. Понекад су ти културолошки наноси исти у различитим језицима, али често нису.[39]

Задатак предавача српског језика као страног састоји се у томе да помогне странцу да, усвајајући значења лексема, усвоји и тај неухватљиви

[38] Деведесетих година прошлог века руски лингвист И. А. Стернин је са великом групом сарадника применио на лингвистику науку о комуникационом понашању. Циљ је испитивање вербалних и невербалних компонената комуникационог понашања различитих народа да би се истакле њихове комуникационе специфичности. Крупни кораци у проучавању културално стереотипних појмова постигнути су у оквиру когнитивне лингвистике, и то у вези са изучавањем категоризације и прототипичних чланова категорије (исп. нпр. Тејлор 1991). У последње време водећи светски семантичари озбиљну пажњу посвећују утицају културе на језик и обратно (исп. нпр. Вјежбицка 2006; Кевечеш 2006).

[39] А. Вјежбицка (2006: 9) наводи примедбу једног кинеског имигранта у Аустралији. Он је описао неспоразум између свог шестогодишњег сина, рођеног у Аустралији, и осамнаестогодишњег рођака из Кине. Осамнаестогодишњак је на енглеском језику рекао шестогодишњаку како треба нешто да пријави васпитачици (report to the teacher). Шестогодишњак је почео да плаче и рекао је да му се не свиђа та реч. Испоставило се да је *to report* енглески глагол који се на кинески може превести одговарајућим еквивалентом, који значи: *саопштити, рећи, пренети некоме нешто*. У енглеском језику у Аустралији тај глагол има негативну конотацију, јер значи и *пријавити, издати некога*.

нанос. Ово се нарочито односи на културално стереотипне појмове, али и на оне који су на путу да то постану. Културално аморфни појмови не завређују пажњу у том смислу, јер они не носе културолошки, већ само индивидуални ореол, који зависи од појединачног искуства сваког говорника понаособ.

Важно је нагласити да се у овом раду неће говорити само о *културалним стереотипима*, већ и о *употребним стереотипима* лексема, који су међусобно нераскидиво повезани и често произлазе једни из других. Дакле, видови стереотипа утканих у значења лексема могу бити различити, а овде ће се скренути пажња само на неке од њих. Усредсредићемо се на оне стереотипе који утичу на значења лексема, обично у виду формирања секундарних значења.

Пре свега, треба нагласити да постоје стереотипи којих су свесни сви говорници нашег језика и да постоје несвесни стереотипи. Осим тога, стереотипи могу бити утемељени на реалним својствима онога о коме или о чему гајимо стереотип или на непостојећим особинама. Сви смо, на пример, свесни стереотипâ о реалним или замишљеним особинама животиња и биљака, свесни смо и „националних предрасуда“ о особинама појединих етника или рођака, о симболици боја итд. Нисмо, међутим, свесни стереотипа којих се држимо, на пример, у вези са значењем глаголâ или придевâ. За особине исказане придевима постоје типични носиоци, за радње исказане глаголима постоје типични вршиоци. Прототипични носиоци особина или вршиоци радњи разликују се или се могу разликовати од једне до неке друге културе. Ни стручњацима, а камоли говорницима једног језика, није лако да утврде прототипичне носиоце особина или вршиоце радње. Зато треба развити посебну методологију за њихово проналажење. У овом раду ће се предложити неке методолошке процедуре.

4.1.1. Стереотипи о животињама и биљкама. Као што је већ поменуто, говорницима су добро познати стереотипи о животињама и биљкама. Говорници српског језика верују, на пример, да су ћурка, гуска и кокошка глупе птице, да је лисица лукава, да је свиња прљава, и то не само физички, већ и духовно, да је јагње невино и недужно итд. Ни према биљкама нисмо равнодушни. Неке биљке изазивају наше дивљење (као, на пример, јела, бор, храст), а неке презир (као буква, банана). Колективна експресија о животињама и биљкама огледа се у секундарним значењима ових лексема, нарочито онда када се оне односе на људе.[40] Врло је важно предочити странцима колективну експресију у вези са зоонимима и фитонимима, јер се она у неким сегментима разликује од језика до језика и може довести до проблема у комуникацији.

[40] О метафоричким асоцијацијама заснованим на семама колективне експресије, и то на примерима зоонимâ и фитонимâ, исп. Д. Гортан-Премк (2004: 107–108).

Тако нас, на пример, студент Бернд-Кристијан Кањенски, са Универзитета у Хамбургу, у свом семинарском раду[41] обавештава, на пример, да *медуза* у немачком језику може бити и увредљиво име за *дебелу жену*, *пас* је име за лењог човека, *жаба* може означавати и *плашљивца*, *кукавицу*, *медвед – згодног*, *снажног мушкарца*, *биво – онога ко много учи или ради* (са пожељном конотацијом) итд.

Пољакиња А. Миколајчук (1998) пише о томе да је бес, љутња, главна особина ћурке у колективној свести Пољака. Овај стереотип је у вези са црвеном бојом ћуркине главе и са начином на који се оглашава. Зато се именица *ћурка* и неки њени деривати у пољском језику понекад везују за љутиту особу, док се у српском језику везују искључиво за глупу особу.

Н. Ристивојевић-Рајковић (2005) у свом магистарском раду о метафорама за жене и мушкарце у српском и норвешком језику извештава о томе да у норвешком језику *теле* може означавати одраслог, лепог мушкарца, *кит* – крупну, одраслу жену, *медвед* (као у немачком) може да означава крупног, снажног мушкарца, *банана* – глупог мушкарца, *пањ* – стабилног, непопустљивог човека итд. У неким случајевима сéме колективне експресије имају другачије значење или другачију конотацију у различитим језицима. Тако је, на пример, *жаба* у српском *ружна, одбојна особа*, а у немачком *плашљива особа*, док *медвед* у немачком и норвешком језику има пожељно значење када се односи на човека, а у српском непожељно; *теле* пак у норвешком означава лепу особу, а у српском глупу, *пањ* се у норвешком односи на стабилну, непопустљиву особу, а у српском на глупу или усамљену особу итд. Иако семантичке компоненте колективне експресије спадају у потенцијалне и налазе се на периферији семске структуре лексема – зоонимâ и фитонимâ, њихово недовољно познавање могло би довести до „шȗма“ у комуникацији са Немцима или Норвежанима.

4.1.2. Стереотипи о етницима и сродницима. Према неким лексиколозима (исп. Д. Гортан-Премк 2004: 21–22), све именице имају способност именовања, а деле се на оне које имају способност означавања и на оне које ту способност немају. Властита имена, имена етникâ, па и имена сродникâ – именују, али не означавају. Именица *Војвођанин* именује човека из Војводине, али ништа не означава. Овакве именице се, међутим, могу „пунити значењем“ под утицајем спољашњих, ванјезичких околности. Имена етникâ тако добијају значења обично онда уколико су њихови носиоци у суседским и културалним везама са нашим народом. Тако, рецимо, не испуњавамо значењем именице *Словак*, *Португалац* или *Азербејџанац*, али пунимо одређеном конотацијом етнике *Црногорац*,

[41] Бернард-Кристијан Кањенски је као студент-гост боравио на Филолошком факултету у Београду у зимском семестру 2004/2005. године и редовно посећивао часове Лексикологије. У том периоду написао је и семинарски рад на српском језику о метафоричком значењу именица које означавају животиње у немачком језику.

Босанац или *Сремац*. Предрасуде о неким народима универзалне су и не везују се само за наш народ. Тако су, на пример, за већину народâ, па и за Србе, Јапанци и Немци тачни, вредни и прецизни, Руси имају романтичну словенску душу,[42] Енглези су хладни итд.

Слично је и са ознакама за сроднике. Због уврежених предрасуда да је мајка добра, да је свекрва зла, да у брата или сестру увек можемо имати поверења итд, ове именице су развиле посебна значења. Све ово треба имати у виду при предавању српског језика странцима, јер они, без посебних објашњења, не би на прави(лан) начин схватили реченице: *Он је прави Црногорац* или *Критикује ме као свекрва*.

4.1.3. Стереотипна схватања о људским особинама. Један од закључака наше анализе придевâ са значењем људских особина (исп. Драгићевић 2001) огледао се и у томе да значење придева (па и глагола, и свих несамосталних лексема) подразумева типичну ситуацију и типичног носиоца стања или особине, односно вршиоца радње, другим речима, *типичан сценарио*. Тако се, на пример, у свом прототипичном значењу храброст везује за ситуацију рата, а типичан носилац ове особине јесте војник. Овај сценарио би могао бити универзалан, али и не мора да буде. Због тога је важно предочити странцу прототипично значење (које је обично примарно), а у склопу са њим и прототипични сценарио. Предавач, наравно, није дужан да странцу представи типичан сценарио за значење сваке лексеме, али би било пожељно и сасвим довољно да када странцу први пут предочава придев *храбар*, то учини у контексту: *храбар војник*, а не, на пример, у контексту *храбар поглед* или *храбра уверења*. Наравно да странцу и та значења треба представити, али би било умесније кренути од прототипичног значења, јер је у њега уткан нанос колективне експресије. Занимљиво је и важно запазити да се тај нанос и те како успешно може приказати употребом лексеме у одговарајућој (прототипичној) колокацији.

Говорнику српског језика није увек лако препознатљива типична употреба неке лексеме и прототипична колокација у којој се она јавља. Једно од могућих решења за тај проблем проналазимо у асоцијативним тестовима. Навешћемо једно од таквих истраживања.

Од 65 студената Филолошког факултета тражено је да без много размишљања уз девет задатих придева забележе именицу са значењем особе којој те особине пристају. Полазни придеви су: *искрен*, *паметан*, *добар*, *строг*, *храбар*, *веран*, *марљив*, *лукав* и *љубоморан*. Лако су се издвојили најфреквентнији одговори. За говорнике српског језика искрен је, пре свега, пријатељ, паметан је професор/ученик, добра је мајка, строг је отац/професор, храбар је, као што је већ указано, војник, веран је муж/

[42] О асоцијацијама Срба о придеву *руски* исп. истраживање П. Пипера у: Пипер и Стернин (2004).

жена (али и пријатељ), марљив је ученик, лукави су трговац и политичар, а љубоморан је муж/жена. Резултате смо проверили и у *Асоцијативном речнику српскога језика*. Осамсто испитаника чији су одговори уврштени у овај речник дало је сличне одговоре.

Очигледно је да постоје прототипични носиоци особина. Они се у неким сегментима разиликују од културе до културе. Странце би требало научити прототипичним колокацијама, јер се тако, кроз типичне ситуације и учеснике, осветљавају и прототипична значења оба колоката. Кроз наведени тест лако се запажају неки елементи нашег културалног контекста. На пример: не верујемо политичарима и сматрамо их превртљивим, живимо у патријархалним условима, у којима је отац централна фигура. Он је, према стереотипу или архетипу, строг и од њега све зависи. Према овој представи, мајка је, међутим, добра и, вероватно, потчињена оцу.

Одговори испитаникâ су на поједина питања врло уједначени, а на нека нису. Тако су, рецимо, најуједначенији одговори на придеве *храбар* и *строг*, а најмање су унисони одговори на придев *добар*. Студенти су на стимулус *добар* често одговарали и: *друг/пријатељ* или *ђак/студент*. То значи да је употреба извесних придева мање условљена културалним контекстом. Што су одговори уједначенији, културални контекст је јачи, а то, уз друге факторе, изазива и уједначене колокације, које би требало тако и представљати странцима. Уједначени одговори указују на то да је реч о културално стереотипном појму, а неуједначени да је реч о културално аморфном појму.

Можда ћемо се донекле одвојити од друштвеног контекста (а можда и нећемо) ако наведемо и следеће чињенице. За многе лексеме говорници српског језика не могу да са сигурношћу утврде примарна значења. Странцу би, међутим, требало предочити управо основна значења. У таквим случајевима поново нам асоцијације испитаникâ могу бити од велике користи.

Свим говорницима српског језика блиско је оно значење придева *стар* које је супротно значењу придева *млад*, као и оно које је супротно значењу придева *нов*. Међутим, према *Асоцијативном речнику српскога језика*, највећи број асоцијација у вези са придевом *стар* односи се на старост као људску особину. То значи да би странцима у првом сусрету с овим придевом требало говорити о *старом човеку*, а тек онда о *старом џемперу* или *старом аутомобилу*.

Слично је и са придевом *љут*, који се примарно односи на чуло укуса, а секундарно на људску емоцију. Иако је значење емоције секундарно, настало од значења у вези са укусом, подаци из *Асоцијативног речника* показују да је значење у вези са емоцијом прототипично, јер говорницима чешће пада на памет. То значи да би на првом кораку странцу требало говорити о *љутом човеку*, а тек онда и о *љутој паприци*.

4.1.4. Закључак. Сви ови примери јасно указују на то да и лексеме, као и људи, трпе утицај друштвених и културалних прилика у којима живе говорници једног језика. Задатак предавача страног језика врло је сложен – он мора да пронађе механизме за откривање тих спољних наноса у матерњем језику (јер их често ни сâм није свестан) и да пронађе најуспешнији начин да их предочи странцима.

4.2. О једној методи за испитивање утицаја културалних и друштвених промена на значење речи

4.2.1. Утицај културе на говорнике одређеног језика. Култура у којој живе говорници неког језика, начин живота и обичаји обликују поглед на свет тих говорника, њихову категоризацију стварности, концептуализацију апстрактних појава, стереотипе. Како се мења култура, мења се и ментални свет њених представника. Све културалне специфичности и друштвене промене манифестују се у језику, па се могу испитивати (и) лингвистичким методама.

4.2.2. Теорија културалних скрипата Ане Вјежбицке. А. Вјежбицка (2006) постулира *теорију културалних скрипата*, којом ублажава свој ранији универзални приступ семантици, заснован на *природном семантичком метајезику*. Кључна идеја теорије о семантичком метајезику састоји се у томе да сва значења могу бити представљена кроз емпиријски засноване универзалне људске концепте (примитиве), за које важи универзална граматика. По овој теорији, сваки појам се може дефинисати помоћу шездесетак примитива који су универзални (јер постоје у свим језицима) и који су преводиви на било који језик. Међутим, теорија културалних скрипата уважава и комбинује јединственост и посебност различитих култура са универзалним елементима који их повезују (Вјежбицка 2006: 23). Вјежбицка сматра да постоји *англо-култура*. Овај појам, сматра она, није лако одредив, јер је то култура која се развија у шездесет различитих земаља. Ипак, она је одређује као културу Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Канаде, Аустралије и Новог Зеланда, дакле оних земаља у којима је енглески примарни језик. У тим земљама, сматра Вјежбицка, „енглески није културална *tabula rasa*“.

Помоћу метода које произлазе из теорије културалних скрипата А. Вјежбицка анализира концепте доброг и лошег, истражује шта у англокултури значи бити разуман и поштен итд. Ауторка закључује да дубоко испод слоја универзалног значења ових лексема и конструкција лежи специфичан семантички слој који је продукт англокултуре.[43]

[43] Нама који потичемо из малих средина добро је познато да је тешко повући паралелу између културалне традиције човека са севера и са југа наших земаља, па идеја о

Вјежбицка (2006) сматра да лексеме имају свој „културални пртљаг“, односно своју „вербалну и концептуалну историју“. Она се усредсређује на концептуалну историју лексема, кроз коју се прожимају различите визуре: лингвистичка, социолошка, психолошка, етнолошка итд. На ову идеју о концептуалној историји надовезује се и Д. Герертс (2006: 227–327), који, на примеру концептуализације беса, показује да су когнитивни модели у ствари културални модели, што носе своју историју са собом. Могу се разумети и правилно интерпретирати само ако се истражују њихови историјски корени и постепене трансформације. Д. Герертс (2006: 251) иде толико далеко да сматра како је полисемија неке лексеме посматрана из синхронијског угла производ њеног дијахронијског семантичког развоја (хегелијанска теза о идентитету структуре и генезе).[44]

4.2.3. Примери Золтана Кевечеша за везу између националне културе и језика. З. Кевечеш (2006: 46–47) запажа да у зависности од културе, начина живота, па и занимања, различито категоризујемо стварност, а то се нарочито запажа у вези са основним нивоом категоризације. У урбаним културама, каква је наша, ДРВО представља основни ниво категоризације. Виши и општији ниво категоризације била би БИЉКА, а још виши ниво би представљало ЖИВО БИЋЕ. На нижем, специфичнијем нивоу били би ХРАСТ, ЛИПА, БУКВА итд. У руралним срединама (на пример, у некој племенској заједници која живи у џунгли), сматра Кевечеш, основни ниво категоризације представљала би врста дрвета. За становнике града свако дрво личи једно на друго, јер они немају когнитивни капацитет да их разликују без посебног удубљивања. Има и других примера: у нашој култури је основни ниво категоризације СНЕГ, док за Ескиме основни ниво представља врста снега. Овако различити степени категоризовања стварности имају као језичку последицу мноштво лексема за различите врсте дрвета у језику племена које живи у џунгли или многобројност лексема за врсте снега у језицима Ескимâ.

Кевечеш (2006: 107) примећује да се култура уплиће и у формирање прототипа. Као пример он наводи прототип мајке (пример је преузео од

англокултури која повезује становнике Америке, Канаде, Аустралије, Новог Зеланда и Велике Британије делује готово непојмљиво. А ако смо сумњичави према основној премиси последње књиге А. Вјежбицке, што је постулат о постојању англокултуре, онда се, наравно, доводе у питање и резултати истраживања који су у њој изложени. Оно што је, међутим, неспорно, а што је основна порука најновијих истраживања Ане Вјежбицке и других угледних светских семантичара, јесте чињеница да култура врши огроман утицај на језик и да је пред лингвистима важан задатак да опишу тај утицај и да одреде његову стварну меру.

[44] Тешко је у потпуности се сложити са овим мишљењем. Вероватно је значења неке лексеме заиста могуће објаснити њеним дијахронијским развојем, али је за већину вишезначних лексема лако и из синхронијске перспективе пронићи у моделе развоја њених значења.

Лејкофа). Прототипична мајка није запослена или је то одговарало прототипу мајке у земљи и у време када је Лејкоф објавио тај пример (1987. године). З. Кевечеш запажа да се та чињеница рефлектује у језику тако што за прототипичну мајку (ону која није запослена) не постоји посебан назив, док је мајку која ради у енглеском језику уобичајено називати *working mother*. Језик има потребу да именује све што је маркирано, док за многе немаркиране, прототипичне појаве не постоје називи.

З. Кевечеш запажа да културални обрасци утичу и на начин на који концептуализујемо стварност. Концептуализујемо помоћу појмовне метонимије и појмовне метафоре. Кевечеш (2006: 109–110) примећује да већину стереотипа градимо на основу предрасуда, а као директна последица тога настају неке појмовне метонимије, као што је, рецимо: ЧЛАН КАТЕГОРИЈЕ ЗА ЦЕЛУ КАТЕГОРИЈУ (нпр. *Американац никада не би тако поступио*).

Золтан Кевечеш (2006: 172–177) упоредио је појмовну метафору ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ у енглеском и мађарском језику. Ова метафора је угавном когнитивно заснована, и то на универзалном људском искуству. Међутим, она је и културално мотивисана. Когнитивн**ō** и културалн**ō** се повезују у јединствен концептуални комплекс. И у енглеском и у мађарском језику постоји појмовна метафора ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, али им се разликује језичка манифестација. Кроз синтаксичке конструкције којима се манифестује иста појмовна метафора могуће је пратити културолошке и идеолошке разлике између говорника енглеског и мађарског језика. У енглеским конструкцијама вршилац радње је увек активан, док је у мађарским он обично пасиван. Из овога Кевечеш закључује да говорници енглеског језика заузимају активнију позицију у љубави и животу уопште од Мађара. Енглески глаголи сугеришу једноставан пут до љубави, док мађарски подразумевају тешкоће на путу ка љубави. Одлуке у вези са љубављу потичу у енглеском језику од актерâ, а у мађарском од спољашњих услова. Кевечеш (2006: 176) чак закључује да ове разлике показују да су говорници енглеског језика оптимисти у вези са животним проблемима, док су Мађари песимисти.

Овакви и слични радикални закључци о вези између културе и језика не изгледају нам уверљиво.[45] Та веза свакако постоји, а научници

[45] А. Вјежбицка, на пример, сматра да руска синтакса има пацијентивну оријентацију, јер у руској културној традицији постоји тенденција да се свет посматра као свеукупност догађаја који се не подају човековој контроли нити човековом разуму. Велики број безличних реченица у руском језику представља последицу погледа на свет тог народа, на живот као сплет околности које се не могу контролисати нити у потпуности разумети. Те околности су најчешће неповољне за човека, па се отуда то што је лоше изражава безличном конструкцијом. Вјежбицка то повезује са склоношћу Русâ према пасивности и фатализму, антирационализму, неконтролисаности. Због тога је руски језик богат дативним конструкцијама, које изражавају пацијентивност, немоћ. (Ово мишљење А. Вјежбицке, које она износи у делу *Язык, культура, познание*, Москва, 1996, стр. 324, наводимо према

јој, као што се види из овог прегледа, придају велику пажњу, али се чини да се многи закључци доносе без озбиљне научне провере. То, међутим, не значи ни да се оваквим истраживањима не треба бавити, већ да ваља осмислити научно засновану методологију испитивања и закључивања о везама између културе и језика.

4.2.4. Утицај културалних промена на лексички систем. Предмет истраживања лексикологије у вези са односом између културе и језика представља утицај културе, као и друштвених и културалних промена на лексички систем. Тим проблемом ћемо се бавити на материјалу српског језика.

4.2.4.1. Неке последице друштвених промена на лексички систем српског језика сасвим су очигледне и за њихово уочавање и описивање није потребна нека нарочита научна метода.

4.2.4.2. Модернизација свакодневног живота, као и развој науке и технике, условили су *позајмљивање страних речи*, и то поготово англицизама. Тако су се у *Једнотомнику* нашле и нове речи страног порекла у вези са свакодневним животом: *супермаркет*, *климатизација*, *менаџер*, *евро/еуро* итд. У истом речнику обрађене су и лексеме из области савремене науке и технике, на пример: *компјутер*, *интернет*, *компакт-диск*, *електронски*, *кабловски*, *микроталасни* итд.[46]

4.2.4.3. Друштвене промене подстакле су и *творбу нових речи*. Тако су, на пример, у другој половини двадесетог века настале следеће речи (исп. Клајн 1992): *безбедностан*, *вантелесни*, *ватерполисткиња*, *винотека*, *вишестраначје*, *гледаност*, *добросуседство*, *замрзивач*, *избацивач*, *малопривредник*, *полуролка*, *предузетништво* итд.

4.2.4.4. Неке речи које већ дуго постоје у лексичком фонду српског језика добиле су *нова значења*. Тако је, на пример, *миш* добио још једно значење – део компјутера. У *Једнотомнику* је ново значење *миша* обрађено овако: *периферни рачунарски уређај, обликом помало сличан мишу, који се руком покреће по равној површини, а служи за посматрање курсора и за давање наредби компјутеру*.

4.2.4.5. Последица друштвених промена огледа се и у *губљењу неких лексема или њихових значења*. Основно значење лексеме *друг* гласи *пријатељ*. Међутим, у време социјализма лексема *друг* је означавала и било којег одраслог мушкарца, а *другарица* ма коју одраслу жену. Промена

необјављеном магистарском раду З. Бабића *Имперсоналност у савременом руском, пољском и српском језику*, стр. 27.)

[46] Позајмљивање неких страних речи може се и предвидети с мањом или већом сигурношћу. На пример: у енглеском језику се појавио неологизам *netter* (*нетер*) за човека који много времена проводи на интернету (скраћено: *нет*) и који се добро сналази у проналажењу података на тој мрежи. Велика је вероватноћа да ће се *нетер* ускоро појавити и у српском језику.

друштвеног система у којем живимо довела је до тога да лексеме *друг* и *другарица* изгубе ово (социјално неутрално) значење (пуког ословљавања), а да га поново добију (старије, грађанске ознаке) *господин* и *госпођа*. *Пионир* је у доба социјализма био *члан дечје друштвене организације, којом су у социјалистичкој Југославији била обухваћена деца од 7 до 14 година*. Уз ово значење у *Једнотомнику* стоји квалификатор *ист.*, јер оно данас има само историјску вредност. Са нестанком социјалистичке Југославије нестала су и деца пионири. Ова лексема има и друга значења (тј. своја примарна, *зачетник, оснивач* итсл), а она постоје и данас.

Из савременог српског језика нестају многе лексеме. То је нарочито очигледно у вези са турцизмима и, уопште, балканизмима. Претпоставља се да је средином прошлог века у српском језику било око 8.000 турских речи, а данас их је мање од 3.000.[47]

4.2.5. Неке последице утицаја друштвених промена на лексички систем. Поједини ефекти описаних еволуционих токова нису тако лако уочљиви. Има лексема које под утицајем друштвених промена доживљавају измене само неких сегмената лексичког значења, на пример, конотације, денотације, десигнације. Те промене нису лако уочљиве и често их не региструју ни речници. Зато би требало пронаћи одговарајућу методологију за уочавање и доказивање тих неупадљивих промена делова лексичког значења. На жалост, анализирајући нека досадашња испитивања утицаја културе на језик, нисмо запазили неку убедљиву методу за идентификовање те појаве, чак нам ни примери не изгледају довољно убедљиво. Од истраживања која смо навели у првом делу рада могли бисмо, у вези са методологијом, издвојити само Кевечешево поређење концептуализације љубави у енглеском и мађарском језику на основу синтаксичких конструкција које се користе у овим језицима.

Чињеница је да није лако анализирати утицај културе и друштвених промена на језик и вероватно је немогуће осмислити неку сасвим прецизну методу за таква испитивања, али се чини да подаци из асоцијативних речника могу бити извор мноштва података за оваква испитивања. Асоцијације испитаникâ обично расветљавају значења речи-стимулуса. Усредсредићемо се на показатеље и доказе (односно сведочанства) да су поједине лексеме под утицајем друштвених промена измениле неке сегменте лексичког значења. Податке износимо према *Асоцијативном речнику српскога језика*.

4.2.5.1. Телефон. Лексема *телефон* је у *Једнотомнику* дефинисана као *апарат за преношење говора на даљину*. На први поглед, друштвене

[47] Овај податак смо добили од мр Марије Ђинђић. Она ради на докторској дисертацији о турцизмима у савременом српском језику. Довољно је само прегледати речник турцизама Абдулаха Шкаљића и уверити се у истинитост овог податка.

промене нису утицале на значење ове речи. Међутим, њен денотат се полако мења. До пре неколико година денотат лексеме *телефон* био је искључиво жични, фиксни телефон. Да је сада другачије, доказују подаци из *Асоцијативног речника српскога језика*. Убедљиво најфреквентнија асоцијација испитаника на стимулус *телефон* јесте *мобилни*. Од 800 испитаника њих 106 је дало тај одговор. Дакле, када млади говорници српског језика размишљају о телефону, њима обично прво падне на памет мобилни, а не фиксни телефон. Значење лексеме *телефон* генерално остаје исто, она се односи и на фиксни и на мобилни телефон, али је очигледно и то да се денотација (као сегмент значења) неприметно помера у складу са савременим животом и чињеницом да се мобилни телефони употребљавају све масовније. Ову промену *Једнотомник* региструје тако што међу примерима наводи и синтагму *мобилни телефон*. У *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке, у дефиницији примарног значења каже се да је *телефон – уређај за преношење говора на даљину жичаним путем*, док се *мобилни телефон* дефинише као израз. Дакле, културалне и друштвене промене најизразитије се могу пратити у савременим асоцијативним речницима, а описни речници неке од тих промена уопште не региструју, а неке их констатују само у примерима или у виду навођења новог значења.

4.2.5.2. Модел. Лексема *модел* у *Једнотомнику* има чак 11 значења. Основно значење је овако дефинисано: *особа која сликару или вајару позира кад он ствара портрет, фигуру и сл.* А ево и осталих значења: *особа која служи писцу као узор*; *експериментални узорак машине*; *узорак од неког материјала према којем се стварају одређене фигуре*; *минијатурна репродукција неког предмета*; *узорак новопроизведеног предмета*; *крој за израду обуће или одеће*; *геометријски или неки други лик који се користи у настави*; *нова креација која је израђена само у једном примерку*, *уникат*; *облик рада, устројства, понашања који може послужити као образац*.

Међутим, најфреквентнија асоцијација на стимулус *модел* у *Асоцијативном речнику* јесте *манекен*. Показало се да су 103 испитаника (од 800) дала тај одговор. Следећи одговори по фреквенцији јесу *фото* (64), *манекенка* (47), а ту су и *топ*, *фото-модел*, *манекенство*, *манекенке*, *мршавост*, *ревија* итд. Скоро све асоцијације испитаникâ налазе се у вези са *модом*. То значи да је за младе људе данас *модел* пре свега (и скоро искључиво) *манекен*, а никако не *особа која сликару или вајару позира кад он ствара портрет, фигуру и сл*. Ниједна асоцијација не упућује на ово значење. Истовремено, од 11 наведених значења у *Једнотомнику* ниједно се не односи на манекена. Боље су поступили И. Клајн и М. Шипка у свом речнику. Они су навели 6 значења лексеме *модел*, а у шестом (дакле, последњем – маргиналном) *модел* се дефинише као *манекен*.

Донедавно је посао манекена био друштвено непризнат. Пад духовних и моралних вредности у нашем друштву довео је до тога да се статус овог занимања (и неких других) уздигао у најширим друштвеним круговима. Друштвену потврду пратила је и промена назива занимања. *Манекени* су постали *модели*, *певачи* су произведени у *уметнике* итд. Сви остали модели данас су у сенци модела-манекена. *Асоцијативни речник српскога језика* показује да би ово значење у данашње време требало третирати као примарно.

4.2.5.3. Мелодија. Ова лексема се у *Једнотомнику* дефинише као термин из музике: *низ тонова различите висине и трајања који чине складну музичку целину; песма, арија*. Уз друго значење наводи се квалификатор *лингв*. и дефиниција: *тонске модулације, интонационо нијансирање реченице, говора уопште*. Слично је и у речнику И. Клајна и М. Шипке: муз. *напев; низ тонова различите висине повезаних у логичну и ритмички организовану целину*.

Лексема *мелодија* се последњих година везује за мобилне телефоне, јер сваки тип телефона има скуп различитих мелодија који оглашавају нечији позив или СМС поруку. За те музичке секвенце не постоји други назив. Не може се рећи *песма*, *музика*, *напев*, *арија за телефон*, већ само *мелодија*. Изгледа да је за млађе кориснике мобилних телефона веома важна мелодија коју поседује телефон. Од тога понекад зависи избор телефона. Зато што често говоре и мисле о мелодији као музици коју поседује мобилни телефон, ова лексема у српском језику неприметно сужава значење и почиње да се односи првенствено на музику мобилног телефона. Очувана су, наравно, и остала значења, а ово о којем се сада говори улази у језик полако и још га нису регистровали описни речници. Јесте, међутим, *Асоцијативни речник српскога језика*. Међу асоцијацијама на стимулус *мелодија* читамо и: *телефон*, *мобилни*, *мобилни телефон*, *за телефон*, *на телефону*, *Нокија*, *за мобилни*, *за Нокију*.

На основу овог примера могло би се закључити да неке лексеме мењају значење у следећим фазама: (1) друштвене (ванјезичке) промене услове настанак нове употребе неке лексеме; (2) та употреба постане фреквентна, јер је у вези са савременим начином живота; (3) фреквентна употреба се одражава на систем асоцијација тако што најфреквентнија употреба постаје и једна од најфреквентнијих слободних асоцијација коју стимулише дата лексема; (4) та асоцијација постаје све заступљенија у све ширим круговима говорника једног језика; (5) када асоцијација постане довољно распрострањена, она стиче право на статус засебног значења; (6) у почетку се то значење наводи у речницима као маргинално – то се постиже његовим постављањем на последње место; (7) временом се статус новог значења мења у полисемантичкој структури; то померање може да изазове истискивање неких старијих значења, али и не мора.

4.2.5.4. Аутомат. Педесетих, шездесетих и седамдесетих година двадесетог века култура бивше Југославије била је оптерећена социјалистичком идеологијом. Њен саставни део био је стално евоцирање успомена на Други светски рат, на борбу партизанâ против Немаца и четникâ. Многи филмови били су инспирисани ратом. То је била главна тема дечјих игара, школских приредби, писмених задатака из српског језика, планова и програма из историје и књижевности.

Наравно да се та идеологија преносила и у језик. Ево неких примера за то. Лексема *аутомат* је у *Речнику Матице српске* (који је настао усред тих времена) дефинисана као *механизам који сâм врши неки рад под одређеним условима*. Под бројем два обрађено је ово значење: *ватрено оружје које једним окидањем опали серију метака, машинка*. Значење које је у *Речнику Матице српске* с правом наведено као секундарно било је у тим временима доминантно. За пушку *аутомат* знало је свако дете, док аутомати као справе нису постојали на сваком кораку, као данас, већ су постојали само у фабрикама и служили као машине за производњу. Да се у оно време правио *Асоцијативни речник*, најфреквентнија асоцијација на стимулус *аутомат* била би у вези са пушком. Међутим, у *Асоцијативном речнику српскога језика* из 2005. године две најфреквентније асоцијације су *кафа* и *за кафу*. Од 800 асоцијација на ове две одлази 261. Ово не чуди, јер се у свим институцијама данас налазе аутомати за кафу. И други одговори се углавном односе на садржаје који се могу добити из таквих аутомата: топла чоколада, сокови, чоколадице итд. Неки испитаници су се сетили и банкомата, аутомата за игрице, џубокса. Ово семантичко фокусирање на одређену врсту *направе за обављање неке програмиране радне операције* није промакло ни ауторима *Једнотомника*, који су иза дефиниције примарног значења навели примере: *аутомат за кафу*, *за цигарете*, *за игре на срећу*.

На основу оваквог стања рекло би се да треба критиковати ауторе *Једнотомника*, као и *Великог речника страних речи*, зато што су задржали значење *аутомата* као *пушке*. То значење је данас толико маргинално да на први поглед не заврећује да буде унесено у речник малог обима, као што је *Једнотомник*. Оправдано га је унети само у речник средњег или великог обима. Међутим, подаци из *Асоцијативног речника* указују на то да су аутори *Једнотомника* поступили правилно. Наиме, и поред тога што је сећање на борбу између партизанâ и Немаца почело да бледи осамдесетих година, у време када су се родили испитаници чије су асоцијације прикупљене у *Асоцијативном речнику*, четврта асоцијација по фреквенцији на стимулус *аутомат* гласи *пушка*.

Из овог примера закључујемо како подаци из *Асоцијативног речника* понекад указују на то да и даље постоје и да су активни у нашој свести елементи неке старе идеологије. Додајмо још и то да није увек лако

претпоставити који елементи старог погледа на свет још живе као наноси у значењима лексема. Рекло би се, на пример, да млади људи у Србији данас Немачку пре свега везују за економско богатство и моћ. Међутим, прве четири асоцијације на овај стимулус у *Асоцијативном речнику* гласе: *Хитлер*, *држава*, *рат* и *фашизам*. С друге стране, дâ се очекивати да данашња омладина има очувану позитивну или негативну предрасуду о Јосипу Брозу Титу. Међутим, најфреквентнија асоцијација на стимулус *Тито* гласи *и ја*. Дакле, за данашње студенте Тито је пре свега главни јунак филма *Тито и ја*, који је недавно снимио редитељ Горан Марковић, а не симбол једног времена. Ови подаци захтевају посебну анализу. Обично се говори и пише о томе како се под утицајем друштвених промена мења значење лексема, а не пише се о томе због чега друштвене промене понекад могу, а понекад не могу да избришу семантичке наносе које су у језик унеле неке друге (некадашње или чак давнашње) друштвене прилике.

4.2.5.5. Хаг, Балкан, Косово, Кинези. Друштвене прилике изазвале су и то да називи неких места и етника добију значења. Уобичајено, топоними и етници немају значења, јер они само именују, али не означавају. Међутим, поједине речи из те групе, под утицајем јаке афективности изазване ванјезичким разлозима, попримиле су одређене компоненте значења, пре свега конотацију, која се истиче у први план. За ову појаву доказе такође проналазимо у *Асоцијативном речнику српскога језика*. *Хаг* је донедавно био само град у Холандији („северна Венеција"). Међутим, најфреквентније асоцијације на ову лексему јесу: *суд*, *Милошевић*, *Слоба*, *Слободан Милошевић*, *затвор*, *суђење*. Међу најчешће асоцијације на лексему *Балкан* спадају: *рат*, *буре барута*, *ратови*. Најфреквентнија асоцијација на лексему *Косово* гласи *рат*. Међу најчешће асоцијације на реч-драж *Кинези* убрајају се *бувљак* и *пијаца*.

Овакве експресивне семантичке компоненте, које донекле обликују значење лексема, најбрже настају и најбрже нестају. Могуће је да ће у неком будућем проучавању асоцијација *Хаг* поново постати само град у Холандији, а *Кинези* само становници Кине.

4.2.6. Завршна разматрања. Последњих година много радова и књига посвећено је утицају културе на језик. Несумњиво је да тај утицај постоји и да он вероватно није занемарљив. Међутим, није га лако испитивати. Неке анализе које су до сада вршене не изгледају довољно поуздано. Тако, на пример, има истраживача који на основу фреквентнијих синтаксичких структура што се употребљавају у неким језицима доносе врло смеле судове о говорницима тих језика, о њиховом темпераменту и целокупном погледу на свет.

У средишту овог истраживања били су лексика и утицај друштвених и културалних промена на њу. Констатовали смо да су резултати неких утицаја очигледни и да за њихово описивање није потребна нека нарочита

лингвистичка метода. Наиме, због друштвених и културалних промена, лексички систем се богати новим лексемама и новим значењима, док неке лексеме и нека значења нестају из активног лексичког фонда.

Запазили смо и то да лексичке промене представљају процесе који имају свој ток. До формирања нове лексеме или новог значења не долази одједном, доношењем некаквог лексичког прописа. То је процес који се прво манифестује у назнакама, а затим се развија својим особеним током до коначног резултата. Заинтересовало нас је како испитати промену значења или стварање новог значења на самом почетку тог процеса. Показало се да је једна од таквих метода тумачење података из *Асоцијативног речника српскога језика*. Свако померање у друштвеном и културалном животу огледа се у асоцијацијама испитаникâ. Оне представљају огледало нашег погледа на свет, разумевања стварности, па и језика. Могло би се поставити питање да ли се употреба асоцијативног речника може сматрати лингвистичком методом и да ли је та метода поуздана.

На прво питање дајемо потврдан одговор, јер сваки чланак у асоцијативном речнику представља једно емпиријско истраживање, својеврстан експеримент. Асоцијативна метода се заснива на коришћењу асоцијативног експеримента и на способности истраживача да протумачи податке до којих се долази тим експериментом. Није сваки асоцијативни експеримент поуздан нити је сваки истраживач способан да се користи резултатима тог експеримента. Руски научници су закључили да је поуздан онај асоцијативни експеримент који подразумева 500 прикупљених асоцијација на задати стимулус. *Асоцијативни речник српскога језика* задовољава тај услов, јер је на сваку реч-драж прикупљено 800 речи-реакција, тј. асоцијација.

Друго питање је да ли су подаци добијени асоцијативним експериментом довољно поуздани. Поузданост се заснива на чињеници да испитаници нису имали времена за размишљање приликом вршења асоцијативног теста. Били су принуђени да напишу прву реч која им падне на памет. Када у тако строгим условима неколико стотина испитаника пружи исти одговор на задати стимулус, то онда значи да ова асоцијација представља податак који се може тумачити у различитим дисциплинама, па и у лексикологији.

Због свега наведеног, сматрамо да асоцијативни речници садрже значајан извор података о утицају културалних и друштвених промена на значење речи и да се могу с успехом користити у описивању и доказивању зачетака тих промена, онда када дође до измене само неког сегмента лексичког значења, нпр. денотације или конотације.

4.3. Речи са позитивном и негативном конотацијом у српском језику из угла националне културе

Анализирајући различите групе лексема које су повезане неком парадигматском везом, утврдили смо да, по правилу, овакве групе садрже убедљиво више чланова са негативном конотацијом него оних са позитивном. Предмет наших испитивања биле су тематске групе лексема, синонимски редови једне лексеме, деривациона гнезда простих речи. Разлоге за ову појаву не треба тражити унутар лексичког система, његових законитости и односа који у њему важе, већ искључиво у ванјезичкој стварности – у националној култури, у погледу на свет српског народа, у међуљудским односима и у једној општој друштвеној клими у којој је све што је непожељно упадљивије од онога што је пожељно. Теши, а можда и још више депримира околност што се иста особеност запажа и у лексичким системима других језика.

4.3.1. Тематска група придева који означавају људске особине. Анализа тематске групе придева који се односе на људске особине (исп. Р. Драгићевић 2001) показала је да је у српском језику приметно више придева што означавају непожељне него пожељне особине. Навешћемо неке од тих придева као примере, без претензије да наведемо све придеве из ове многочлане тематске групе: *дебео*, *јалов*, *кљакав*, *крезав*, *матор*, *млохав*, *мутав*, *нем*, *рошав*, *жгољав*, *глув*, *хром*, *леђ*, *слеп*, *тром*, *кљаст*, *болешљив*, *шантав*, *гадан*, *ружан*, *блесав*, *блентав*, *буљав*, *гегав*, *глуп*, *грозан*, *груб*, *дрљав*, *дроњав*, *дрпав*, *дундаст*, *жвалав*, *ждерав*, *жмигав*, *жмирав*, *зао*, *здепаст*, *злобан*, *злобив*, *злочест(ан)*, *зрикав*, *зубат*, *јадан*, *јадљив*, *јаукав*, *јаукаст*, *језив*, *језичав*, *кењкав*, *киван*, *килав*, *клемпав*, *клецав*, *кмезав*, *колебљив*, *кракат*, *крезав*, *кржљав*, *кукаван*, *лош*, *лукав*, *млитав*, *мрзак*, *муцав*, *низак*, *наказан*, *опак*, *осоран*, *пакостан*, *плаховит*, *плашљив*, *похлепан*, *праскав*, *пргав*, *презрив*, *прек*, *прљав*, *прост*, *рђав*, *рошав*, *рутав*, *свиреп*, *себичан*, *сиров*, *ситан*, *слаб*, *спор*, *срамежљив*, *срамотан*, *срдит*, *срдљив*, *стар*, *страховит*, *страхотан*, *страшан*, *суморан*, *суров*, *ташт*, *тегобан*, *тежак*, *теретан*, *тескобан*, *тетурав*, *трбат*, *трбоњаст*, *тром*, *тртаст*, *туњав*, *тупав*, *хром*, *чандрљив*, *чупав*, *џангризав*, *шепав*, *шепртљав*, *шкрт*, *шоњав* итд. Велики број придева домаћег порекла из ове групе има ономатопејско порекло. Ономатопејама у творбеним основама означава се: а) оглашавање високим тоновима, нпр. *пискати – пискав*; б) раздражено оглашавање, нпр. *гунђати – гунђав*; в) често/стално оглашавање: *брбљати – брбљав*; г) начин кретања: *гегати се – гегав*; д) физички изглед: *буљити – буљив*; ђ) духовне особине: *колебати се – колебљив* итд.

У вези са физичким особинама показало се да једну групу чине придеви који означавају апсолутно одсуство неког уобичајеног физичког

својства, нпр: *глув*, *нем*, *слеп*. Међутим, не постоје придеви којима се означава неко пожељно физичко својство у апсолутном присуству. Као да у људском изгледу нема изразите позитивне обележености. Пожељн**ō** је све на нивоу изразитијег позитивног степена, док непожељн**ō** омогућава и неке апсолутне вредности.

Ово истраживање је показало да физички деформитети, чини се, највише привлаче пажњу описивача нечијег изгледа, а одмах за њима и истакнути, наглашени делови тела. Примери за придеве којима се означава неки физички деформитет: *кљакав*, *крезав*, *мутав*, *рошав*, *шантав*, *шепав*, *шоњав*, *зрикав*, *грбав*, *гурав*, *гушав*, *килав*, *кргав*, *врљав*, *гегав*, *жвалав*, *клецав*, *кљакав*, *буљав*. Примери за придеве којима се означава наглашеност неког дела тела: *бокат*, *кошчат*, *трбаст*, *тртаст*, *кракат*, *ушат*, *зубат*, *глават*, *носат*, *ногат*.

4.3.2. *Nomina attributiva* од придева са значењем људских особина. Придеви који означавају људске особине у српском језику имају богате деривационе системе. Међу њиховим дериватима нарочито многобројну групу чине именице које означавају носиоце особине (*nomina attributiva*). Међу овим именицама такође је знатно више оних које означавају особе са непожељним особинама од оних именица које означавају особе са пожељним особинама, нпр: *бедник*, *блудник*, *бленто*, *блентов*, *блесавац*, *блесавко*, *бојажљивац*, *бојажљивко*, *болешљивац*, *болешљивко*, *гадник*, *глупак*, *глупан*, *глупац*, *глупоња*, *глувак*, *глувац*, *глувоња*, *грдоња*, *грдоба*, *грдов*, *грбавац*, *грбавко*, *гуравац*, *гушавац*, *дебељак*, *дебељко*, *дебељчина*, *дебељушан*, *дроњавац*, *дроњавко*, *жгољавац*, *жгољавко*, *ждеравац*, *ждеравко*, *збуњивко*, *јаловак*, *јаловац*, *јадник*, *кашљивац*, *кварњак*, *килавац*, *килавко*, *кљакавац*, *кљакавко*, *кљаставац*, *крезавац*, *кржљавац*, *лудак*, *лудоња*, *љигавац*, *љигавче*, *маторач*, *маторац*, *маторко*, *маторњак*, *метиљавко*, *млакоња*, *млитавко*, *млитвац*, *млитоња*, *млохавац*, *мргуд*, *мрзник*, *мршоња*, *мутоња*, *мутавац*, *мутавко*, *немак*, *пегавац*, *плашљивац*, *плашљивко*, *простак*, *простачина*, *тупак*, *тупан*, *тупација*, *тупоња*, *туњавац*, *туњавко*, *слабуњавац*, *слепац*, *слепар*, *слинавац*, *слинавко*, *срамежљивац*, *срамежљивко*, *старкеља*, *старчина*, *старчуљина*, *туробник*, *хромац*, *шепавац*, *шепавко*, *шкртац*, *ленчуга*, *ленштина*, *ленчина*, *лењивац*, *празнов* итд. Готово целокупан списак изведеница из групе *nomina attributiva* мушког рода од простих придева са значењем људских особина састоји се од деривата са непожељним значењем (исп. Р. Драгићевић 2001).

Нешто је другачија слика у вези с именицама из ове групе које се односе на женска лица. Показало се да је број именица са пожељним и непожељним значењем готово изједначен, али да ипак предњаче оне које означавају непожељну особину. Именице са значењем непожељне особине јесу: *блентара*, *глупара*, *глупача*, *гнусница*, *грдуља*, *дебељуша*, *дрзница*, *јакара*, *јакача*, *јаловица*, *јаловка*, *кљакавица*, *крезавица*, *лакомица*, *лукавица*,

лукавка, *маторка*, *млитавица*, *млохавица*, *мутавица*, *празнуља*, *слепица*, *хромица* итд. Именице са значењем пожељне особине јесу ове: *лепојка*, *плавојка*, *чистунка*, *драгиња*, *добрица*, *драгица*, *драгуница*, *мудрица*, *убавица*, *чистуница* итд.

Пошто се неке творбене основе понављају, није тешко запазити особине које нарочито привлаче пажњу говорникâ српског језика. Чешће су то физичке особине него духовне и, уједно, то су обично особине које се односе на способност рађања, вредноћу, проблеме са ходом, старошћу, телесном тежином. Из списка ових именица може се, даље, разабрати како треба да изгледа особа са пожељним особинама. Она не сме бити мршава, али ни предебела, мора бити способна да рађа, не сме имати било какве упадљиве деформитете, мора бити вредна, уредна, драга, мудра.

4.3.3. Деривациона гнезда чланова антонимског пара. Парови степенованих антонима имају маркиран и немаркиран члан. Немаркирани чланови обично имају богатију полисемију, па бисмо због тога очекивали и богатију деривацију. Међутим, није увек тако.

Придев *стар* има много богатије деривационо гнездо од придева *млад*. Мноштво деривата придева *стар* нема одговарајуће антонимске кореспонденте међу дериватима придева *млад*. То су, на пример, бројни деривати изведени од глагола *старати се* (*старалац*, *старатељ*, *старалачки*, *старалаштво*, *старање*, *стараочев*, *старатељка*, *старатељски*, *постарати се* итд). Значење ових деривата заснива се на повезивању старости са искуством и способношћу бриге о некоме или нечему. Блиска значења има и именица *старешина*, као и деривати изведени од ње (*старешински*, *старешовање* итд). Слично је и са дериватима придева *стар* који се односе на повезивање старости са традицијом, системом вредности који се понавља из генерације у генерацију (*старевина*, *староседелац*, *старина*, *старински*, *старокућић* итд). Све ове речи имају афирмативну конотацију, за разлику од мноштва деривата који се односе на појаве што се оцењују негативно, јер им је употреба, због старости, непримерена или завршена (*старомодан*, *старомодност*, *старомодно*, *застарети*, *застарелост* итд). У ову групу често спадају и ознаке за старе предмете (*стареж*, *старудија*). Деривати придева *млад* немају могућност груписања у оне који имају позитивну конотацију и у оне са негативном конотацијом. Док многи деривати придева *стар* означавају старе предмете и места на којима се њима тргује (*стареж*, *старежница*, *старина*, *старинарница*, *старетина*, *старетинарница*, *старудија*, *старударница*), неки деривати придева *млад* односе се на биљке, животиње и места где се оне гаје и размножавају (*младика*, *младиковина*, *младица*, *млађ*, *младунац*, *младилиште* итд).

Придев *слаб* има много богатије деривационо гнездо од придева *јак*. Асиметрија деривационих гнезда ових антонима заснива се на томе што

у деривационом гнезду придева *јак* нема сложеница, док су оне прилично бројне у деривационом гнезду придева *слаб*: *слабовид*, *слабодух*, *слабожучност*, *слабокрван*, *слабомислен*, *слабомоћан*, *слабонерван*, *слабоног*, *слаборечив*, *слабоуман* итд. Свака од ових сложеница има по неколико деривата.

Придев *зао* има упадљиво богатије деривационо гнездо од придева *добар*. Запажа се да међу деривационим гнездима ових лексема има доста пропорције, међутим, мноштво деривата придева *зао* односи се на предсказивање зла, на магијску моћ неког или нечег да донесе зло. Такво значење имају, на пример, следеће лексеме: *злоочник* (*који има зле*, *урокљиве очи*); *зломисаон* (*који предвиђа зло*); *злогодница* (*чавка која предсказује злу годину*); *злогук*, *злогуко*, *злогукалица*, *злослутан*, *злослутност*, *злослутња*, *злогласник*, *злогласница*, *злорепи* (*ђаво*), *злодух*.

Именице *туга*, а нарочито *жал*, имају осетно више деривата од именице *срећа*. Скоро сви деривати именице *срећа* имају апстрактна значења и у вези су са осећањем или испољавањем среће као емоције. Изузетак је, на пример, именица *срећка*, која има конкретно значење. Неки деривати именица *жал* и *туга* имају конкретна значења или им је бар неко од значења конкретно. Таквим дериватима су знатно проширена деривациона гнезда ових лексема, па је деривациона симетрија ових антонима разорена. Тако, на пример, постоји *жалба*, *тужба*, *тужбалица*, *тужаљка*. Именица *туга* има и сложенице *тужнолик*, *тужноок*, *тужнокос*. Такве сложенице именице *срећа* нису забележене у *Речнику МС*.

Пре него што покушамо да теоријски разрадимо податке које смо изнели, систематизоваћемо их. Од чланова антонимског пара очекујемо симетрију у развоју полисемије и деривације. Ако те симетрије нема, онда очекујемо да немаркирани члан антонимског пара садржи више значења̂ и више дериватâ. Примери које смо навели указују на могућност да онај члан антонимског пара који има више значења̂ поседује, међутим, мање дериватâ.

антоним са богатијим деривационим гнездом	**антоним са сиромашнијим деривационим гнездом**
стар (24 значења)	*млад* (10 значења)
слаб (11 значења)	*јак* (12 значења)
зао (3 значења)	*добар* (11 значења)
туга (4 значења)	*срећа* (5 значења)

Немаркирани члан антонимског пара (нпр. *дубок*, *дугачак*, *дебео*, *јак*, *леп*, *добар*) обично је онај који означава (изразиту) заступљеност особине, па се на њему темељи и именовање саме особине (нпр. *дубина*, *дужина*, *дебљина*, *јачина*, *лепота*, *доброта*). Немаркирани члан могли бисмо одредити као базичнији и због тог својства овај члан антонимског пара има богатију полисемију.[48]

Немаркирани члан антонимског пара има богатију полисемију, али сиромашнију деривацију. Објашњење за ову неочекивану диспропорцију треба тражити у чињеници да је у лексичком систему знатно више лексема које говорници творе како би именовали нешто што одступа од очекивано**г**, пожељно**г**, уобичајено**г** него оних којима се именују неутрална или пожељна, очекивана својства. Због тога су, како показују наши примери, богатија деривациона гнезда маркираних чланова антонимског пара, којима се, бар кад су у питању људске особине, чешће означавају непожељне особине. Као да не постоји потреба да се, на пример, именују (лексикализују) особине људи снажног духа, добре крвне слике, јаких нерава, али, због обележености особина, њихове маркираности, неуобичајености, постоје деривати: *слабовид*, *слабодух*, *слабожучан*, *слабокрван*, *слабомоћан*, *слабонерван*, *слабоног*, *слабоуман*, *слабомислен* итд.

Исто тако, као да не постоји потреба да се помоћу изведеница и сложеница лексикализују предзнаци или симболи плодне године, благостања, среће, али нам језик обилује речима којима се означава предсказивање лоше године, сиромаштва, несреће. Управо се таквим речима богати деривационо гнездо придева *зао* и, по броју јединица, надмашује деривационо гнездо придева *добар* (нпр. *злоочник*, *зломисаон*, *злогодница*, *злогук*, *злогуко*, *злогукалица*, *злослутан*, *злослутност*, *злослутња*, *злогласник*, *злогласница*, *злорепи*, *злодух*).

Склони смо да именујемо својства тужне особе (*тужнолик*, *тужноок*, *тужнокос*), али не и срећне. Песме које се певају кад се тугује за неким имају своја домаћа, народна имена (*тужбалица*, *тужаљка*, *жалопојка*), док песме којима се исказује срећа не носе називе према емоцији о којој певају, већ према догађају за који се везују (нпр. *сватовац*).

---

[48] Базичност немаркираног члана антонимског пара огледа се и у томе што деца раније усвајају немаркирани од маркираног члана антонимског пара, те у првој фази немаркирани члан има проширено значење, а односи се и на оно што значи маркирани члан. Е. Кларк (1985) наводи експеримент Х. Кларка, који је питао трогодишњаке на којем дрвету има више, а на којем мање јабука. Деца су у оба случаја показивала дрво са више јабука, па Е. Кларк (1985: 183) закључује да се „појам *имати количину* увек најбоље приказује помоћу предмета који има највише тога. Тако, када се тражи од детета да покаже дрво које има више или мање јабука, оно ће, у оба случаја, показати на оно са више, јер се тако боље показује дрво са *нешто* јабука на себи.“

Антонимски пар *стар–млад* специфичан је по томе што немаркирани члан (придев *стар*) има истовремено и богатију полисемију и деривацију од маркираног члана. Старост је истовремено и пожељна и непожељна особина, па је дериваційно гнездо придева *стар* подељено на деривате са непожељном и оне са пожељном конотацијом. По томе се дериваційно гнездо овог придева разликује од многих других. Један од разлога за богатију деривацију поново се крије у непожељности својства исказаног придевом *стар* и потребе да се особине у вези са старошћу именују: *старолик*, *старовек*, *старудија*, *стареж*, *старомодан*, *старење*. У исто време, у дериваційном гнезду придева *стар* постоје и деривати који имају позитивну конотацију: *староседелац*, *стародреван*, *старославан*, *старешина*, *старање*.

4.3.4. Лексеме које се односе на рад и нерад. Истражујући тематско-семантичко поље лексема које су у вези са човековим односом према раду, В. Ружић (2008: 314) запазила је „да за представљање пасивног односа човека према раду српски језик има далеко више лексема и фразема него за означавање његовог активног односа и с тим у вези његове особине радиности, марљивости".

Послужићемо се грађом из овог чланка да бисмо се у то уверили. За нерад се у српском језику користе следећи глаголи: *ленствовати*, *ленчарити*, *излежавати се*, *беспосличити*, *дангубити*, *бадавацисати*, *дембелисати*, *пландовати*, *празновати*, *залудничити*, *зазјавати*. Омладински жаргон нуди још грађе: *џабалебарити*, *гњавити се*, *ландрати*, *ландарати*, *луфтирати се*, *шалабајзати*, *кулирати*, *глуварити*, *ћошкарити*, *зевзечити се*, *фрајерисати се*, *зврјати*, *зујати*, *зевати*, *блејати*, *зафркавати се*, *замајавати се*, *смарати се*, *отпадати*, *распадати се* итд. Овом приликом се нећемо бавити семантичком анализом наведених глагола, али треба констатовати да они не представљају апсолутне синониме, да се некима од њих нерад изражава у основном значењу, а некима у секундарном, и да неки значе: *не радити ништа*, неки означавају: *бити у стању смањене активности*, а неки: *радити узалудан*, *бесмислен посао*.[49]

За глаголе *радити*, *делати* изгледа да нема синонима у српском језику. Афирмативно значење се постиже помоћу прилога: *вредно*, *марљиво*, *предано*, *напорно*, *тешко* или *много*, *претерано*, *непрекидно*. Међутим, постоје лексеме којима се исказује *узалудно, прекомерно радити, трудити се у туђу корист*, које су, наравно, обележене негативно: *ринтати*, *аргатовати*, *кулучити*, *залуђивати се*, *шљакати*, *гиљати*, *риљати*, *цепати*, *диринчити, курблачити*, *коњосати*, *гулити*, *гристи*, *рмбати*, *грчити се*, *црнчити*, *копати*, *мучити се*. Језичка личност, очигледно, обраћа пажњу и на вредан рад, али само онда ако га, из различитих разлога, треба оценити негативно.

[49] Детаљније о анализи грађе исп. В. Ружић (2008).

Придеви који се односе на нерад јесу: *лен*, *лењ*, *нерадан*, *неприлежан*, *немарљив*, *неактиван*, *непокретан*, *тром*, *млитав*, *учмао*, *докон*, *готовански*, *залудан*, *беспослен*, *дангубан*, *пасиван*. Придеви што се односе на човека који вредно ради следећи су: *вредан*, *радан*, *марљив*, *трудољубив*, *приљежан*, *ревностан*, *предан*, *активан*. За нерад се у српском језику користе ове именице: *нерад*, *беспосличење*, *доконост*, *доколица*, *залудност*, *дангуба*, *тромост*, *учмалост*, *пасивност*, а за склоност ка раду: *вредноћа*, *радиност*, *марљивост*, *трудољубивост*, *прегалаштво*, *прилежност*.

За лењу особу у српском језику (нарочито у омладинском жаргону) постоје бројни називи: *лењивац*, *лењивица*, *леништина*, *ленчуга*, *ленчура*, *ленгуз*, *ленгуза*, *нерадник*, *беспосличар*, *бадаваџија*, *звијук*, *клатимуда*, *лендов*, *џабалебарош*, *глувар*, *џабалеску*, *ладолеж*, *амеба*, *блејач*, *ганфер*, *кулер*, *згубидан*, *дангуба*, *дангубник*, *доколичар*, *трут*, *трунтов*, *гуланфер*, *готован*, *глуварош*, *флентер*, *падавичар*, *шалабајзер*, *готованка*, *залудник*, *залудница*, *демебелан*, *паразит*. За вредну особу кажемо само да је: *вредница*, *радиша*, *прегалац*.[50]

4.3.5. Синонимски низ глагола чије је значење у вези са рађањем. Једну од најважнијих и најчаснијих друштвених и биолошких улога жене чини рађање, доношење деце на свет. Народ има потцењивачки однос према жени која не може да рађа. Као што је већ назначено, такву жену у народу називају: *неротка*, *нероткиња*, али и *јаловица*, *јаловка*, *јаловкиња*, *јаловуша*. Међутим, за радњу која се односи на рађање у српском језику се користе бројни глаголи, од којих су многи пејоративни:[51] *бабити се*, *градити*, *добити (се)*, *дородити се*, *живнути*, *задобити*, *зачети*, *изметнути се*, *израђати*, *имати (се)*, *истоварити се*, *коврљати*, *котрљати*, *наврљати*, *наврћкати*, *наићи*, *најавити се*, *навалити*, *наваљати*, *наковељати*, *наковрљати*, *накотрљати*, *нарађати*, *нарођавати се*, *нарољати*, *настављати*, *настати*, *натесати*, *натркаљати*, *нафрћкати*, *находити се*, *начетити*, *начинити*, *обабити (се)*, *обасути*, *одвалити*, *одваљивати се*, *отројити се*, *побабити се*, *побачити се*, *повити*, *повргнути/поврћи се*, *помашити (се)*, *порађати (се)*, *породити (се)*, *придати се*, *придодати се*, *рађати (се)*, *раздвојити се*, *растоварити се*, *родити се*, *трудити се*.

Глаголи који означавају рађање и човека и животиња: *бачити*, *близнити се*, *донети*, *изваљивати*, *изнакучити се*, *ископилити се*, *испасти*, *истрести се*, *истурити*, *ишућити*, *копилити*, *накотити (се)*, *наштенити*, *накопитити се*, *натићити*, *наћи се*, *облизнити (се)*, *окопилити (се)*, *окотити (се)*, *појити (се)*, *укотити (се)*.

---

[50] У раду се наводе и бројни фразеологизми чије је значење у вези са човековим односом према раду. Више је оних којима се исказује ленствовање.

[51] Грађа је преузета из мастер-рада Милице Марјановић о глаголима рађања и умирања у српском језику. Лексика је ексцерпирана углавном из речникâ савременог српског језика.

Жена која рађа често се пореди са животињом, па се за рађање детета и младунчета животиње користе исте лексеме. Из неких глагола – као, на пример: *истрести се*, *наштенити*, *окотити се*, *истоварити се*, *наваљати* итд. – произлази и пејоративан однос према новорођеној деци, јер, рецимо, из глагола *оштенити се* следи да се и мајка и дете пореде са псима. Запажа се и да се негативан однос нарочито развија према жени која је више пута рађала.

4.3.6. Глаголи говорења. Међу глаголима говорења такође је много примера за лексику са пејоративним значењем: *баљезгати*, *бенавити*, *блебетати*, *бобоњати*, *брбљати*, *булазнити*, *бунцати*, *будалити*, *балавити*, *бубњати*, *бубнути*, *бекнути*, *брундати*, *блејати*, *гроктати*, *звоцати*, *зарежати*, *историкати се*, *кокодакати*, *квоцати*, *лајати*, *лупати*, *лупетати*, *лупити*, *млатити*, *млети*, *мукнути*, *мумлати*, *мрњати*, *мрмољити*, *наторокати (се)*, *нагваждати*, *наклапати*, *налупетати (се)*, *олајавати*, *олајати*, *режати*, *разлајати се*, *треснути*, *тртљати*, *тороκати*, *трабуњати* итд.[52] Овим глаголима се углавном омаловажава начин на који неко говори, али се на тај начин исказује негативан однос и према садржају онога што је изречено, као и према говорнику. Врло је мало глагола говорења са позитивном конотацијом, као што су *гукати*, *цврκутати*, *ве́сти*, *плести*, *зборити*, *приповедати*.

4.3.7. Други примери. Има и многих других примера који показују да у најразличитијим парадигматски повезаним групама лексема постоји већи број оних које имају непожељно значење од оних са пожељним значењем. С. Ристић (2004) запазила је неколико типова именичких и глаголских експресива у српском језику. Међу њима доминира лексика са непожељним значењем. Р. Жугић је (1997), на примеру једног дијалекта, уочила да се људима чешће надевају надимци према њиховим непожељним него према пожељним особинама. Међу метафоричким називима за људе који настају према уоченим сличностима између људи и животиња има далеко више примера за метафоре настале према вези људи са животињама о којима имамо негативну колективну експресију него на основу стварне или замишљене сличности са животињама о којима имамо позитивну експресију. Клајн (1994: 224) каже да је „одавно познато, уосталом, да негативне особине јаче стимулишу језичку креативност него позитивне“.

4.3.8. Закључак. Један од могућих закључака након представљања ове грађе могао би гласити да овако очигледна распрострањеност лексике са непожељним значењем има везе са лошим карактером говорника српског језика. Међутим, упоредне анализе показују да је иста или врло слична ситуација на делу и у другим језицима. Вероватно је В. Ружић (2008: 314)

[52] Грађа је преузета из мастер-рада Катарине Ђуричић о глаголима говорења у српском језику.

била на добром трагу када је констатовала да је „вредност оно што је необележено на скали друштвеног вредновања, а оно што није прихваћено, што одступа од тога, то се посебно веома нијансирано квалификује“.

То значи да се од појединца очекује да нема физичких ни духовних мана, да је здрав, да не говори ни превише ни премало, ни претихо, ни прегласно, да је вредан итд. Тек ако има све ове особине и мноштво других, такође пожељних, он неће бити обележен, а ако било шта не функционише, за то у језику постоји готово, већ припремљено језичко средство, које само треба везати за особу. Неће се све остале повољне особине језички констатовати, али мана, свакако, хоће. Има суровости у томе што није неутралан онај ко није обележен ни позитивно ни негативно, већ једино онај ко има позитивне особине. Јасно је да друштвена заједница има велика очекивања од појединца у савременом друштву, а то се огледа и у језику. У ствари – тако висока очекивања нису продукт савременог друштва, већ су постојала одувек. Осим тога, не везују се само за урбано друштво, већ и за рурално. Све то доказује дијалекатска лексика, која, по квантитету, често предњачи у скоро свим наведеним лексичким групама.

Важно је напоменути и то да се моћ непожељн**ō**г, пејоративн**ō**г, подсмешљив**ō**г, омаловажавајућ**ē**г у лексичком систему у доброј мери остварује речима ономатопејског порекла. Ономатопејама се могу исказати, видели смо, непожељне људске физичке особине (*врљав*, *гегав*, *клемпав*), непожељне духовне особине (*џангризав*, *брљив*, *кмезав*, *шуњав*), имена за људе (надимци и други квалификативи) – *брљивко*, *муџавко*, *трапавуша*, *чупавица*, *брбљивица*, глаголи непожељног значења који се односе на нерад или на узалудан рад (*зврјати*, *зујати*, *блејати*, *рмбати*, *шљакати*), глаголи непожељног значења који се односе на рађање (*коврљати*, *котрљати*, *наврљати*, *наврћкати*), глаголи говорења (*звоцати*, *квоцати*, *гроктати*, *кокодакати*). Не можемо а да се не подсетимо Ф. де Сосира (1977: 137), који наглашава да су ономатопеје малобројне, да су од споредног значаја и да „нису никад органски елементи једног лингвистичког система... Што се тиче правих ономатопеја (типа *глу-глу*, *тик-тик* итд), оне су не само малобројне, већ је и сâм њихов избор у извесној мери произвољан, пошто представљају само приближну имитацију, већ упола конвенционалну, извесних шумова.“ Примери које смо навели показују да су у језику (бар у српском језику) ономатопеје живе и да имају врло важну улогу у мотивисању експресивне лексике.

Спроведено истраживање може бити значајно као примена још једне од метода у лингвокултуролошким истраживањима. Мозаик језичке слике стварности очигледно се може изградити и пописом и анализом тематских група лексема. Понекад сâм попис јасно осветљава неки сегмент језичке слике света и указује истраживачу правац којим треба да иде у проучавању.

4.4. Придеви *стар*, *глуп* и *леп* у асоцијативним речницима српског, руског и бугарског језика

За проучавање значења и лексикографски опис лексема први корак уобичајеног методолошког процеса јесте ексцерпција грађе из различитих извора, као што су књижевна дела, новине, уџбеници, приручници итд, или преузимање примера из електронских корпуса. Следећи корак јесте сортирање прикупљене грађе – семантичар раздваја примарно и посебна секундарна значења на основу контекста у којем је лексема употребљена. У тој тријажи оделитих семантичких реализација, односно у идентификовању примарног значења, важну улогу има (1) тзв. семантичка позиција лексеме (Гортан-Премк 2004: 49–58) и (2) број примера којим се неко значење потврђује. Семантичка позиција лексеме употребљене у основном значењу остварује се без неке друге речи која би била тзв. семантички детерминатор, а по томе се основно значење разликује од свих осталих.[53] Број прикупљених примера има значајно место у идентификовању примарног значења, јер се лексеме најчешће употребљавају у основном значењу, па се анализом грађе обично испоставља да се примарно значење егземплификује највећим бројем случајева.

Ови уобичајени методолошки поступци у процени статуса значења лексема често су недовољни и изазивају бројне недоумице, на пример, да ли је основно значење оно које је етимолошки примарније или оно које је типичније у употреби из синхронијске језичке перспективе. Осим тога, у неким случајевима је тешко одгонетнути које је од два значења типичније, ако су оба богато потврђена у грађи.[54] У потрази за типичним, основним значењем од велике помоћи у лексикографији, лексикологији и семантици уопште могу бити асоцијативни речници.

У испитивању значења неких врста речи, као што су придеви и глаголи, до основног значења се најпоузданије долази разоткривањем типичне ванјезичке ситуације која је у вези с оним што значи дата лексема. Придеви *храбар*, *искрен*, *веран* могу се приписати најразличитијим лицима у најразличитијим ситуацијама, али, да бисмо дошли до основног значења,

---

[53] Ако кажемо, на пример, *Кућа је на брду*, јасно је да је лексема *кућа* употребљена у основном значењу, јер уз њу није употребљена нека друга реч која би сугерисала да у овом примеру *кућа* значи нешто друго. У примеру *Удала се у кућу Петровића* именица *Петровић* представља семантички детерминатор који нам открива да *кућа* у овом примеру означава *породицу*, тј. да не може самостално остварити дато значење и да је то значење секундарно.

[54] На пример, из синхронијске језичке перспективе није сасвим јасно које је примарно значење придева *љут*. Рекло би се да *љут* у *љута паприка* и *љут* у *љут човек* имају равноправан статус. Лексикограф би се, вероватно, определио за први случај, јер је значење придева *љут* у другој синтагми постало од значења *љут* у првој. Међутим, да ли је то увек најважнији критеријум?

морамо сагледати основне, типичне ситуације у којима се испољавају ове особине, као и типичне учеснике у тим ситуацијама. До оваквих података најпоузданије долазимо асоцијативним тестовима, односно подацима из асоцијативних речника.

У једном тесту асоцијација (Драгићевић 2001: 175–176) испоставило се да говорници српског језика у својим првим асоцијацијама храброст убедљиво најчешће приписују војнику, верност мужу односно жени, лукавост трговцу и политичару итд. Дакле, типична храброст у језичкој слици света српског народа огледа се у храбрости која се испољава у рату, типична верност се везује за ситуацију брака, типична лукавост се, према нашем поимању, односи за трговину и политику.

Резултати овог асоцијативног теста могли би се с великим успехом искористити у лексикографији, при дефинисању придева *храбар*, *веран*, *лукав* итд. у једнојезичким описним речницима. Асоцијације говорникâ саме избацују у први план основна значења ових придева. Неке друге, мање фреквентне асоцијације откривају и остала њихова значења, а фреквенција реакција одређује и хијерархију тих значења.

Дакле, ванјезичко искуство (друштвено, политичко) одређује да, на пример, политичаре доживљавамо као лукаве. То ванјезичко искуство, карактеристично за државну заједницу у којој живимо, обликује наш поглед на свет. Отуда се у асоцијацијама лукавост најчешће везује за политичаре или трговце. Преко те асоцијативне, психолошке, когнитивне сфере ванјезичко искуство се уплиће у језик, а пре свега у семантику. Основно значење придева *лукав* требало би дефинисати (у лексикографији) или анализирати (у семантици) имајући у виду ситуацију купопродаје (и односа између продавца и купца) или неке политичке акције (и односа између два политичара, односно политичара и друштвене групе којој се он обраћа).

сфера ванјезичког, реалног искуства	сфера асоцијативног, психолошког, искуства	језичка сфера

Могло би се претпоставити да говорници других језика, тј. становници других земаља, имају другачије ванјезичко искуство, које се, затим, другачије манифестује у сфери менталнôг, па преко те сфере и у сфери језика.

Циљ овог рада је да се на малом узорку истражи ова појава. На основу српског, руског и бугарског асоцијативног речника упоредиће се реакције испитаникâ на три стимулуса – *стар*, *глуп* и *леп* – и предочиће се реперкусије свих различитости на значење придевâ-стимулусâ у ова три словенска

језика. Испитаће се само фреквентније реакције, и то (1) оне које се односе на људе-носиоце наведених особина; (2) оне које такође означавају људске особине и налазе се у синонимском, антонимском, хипонимском или неком другом семантичком односу према стимулусу. Занемариће се одговори који имају фреквенцију 1. Полази се од хипотезе да су Срби, Бугари и Руси имали слично друштвено-политичко искуство, које је, вероватно, условило бројне сличности у погледу на свет, расуђивању, закључивању. Ипак, у питању су три различита културална обрасца, а то је морало оставити трага у колективној експресији и језичкој слици света.

4.4.1. Придев *стар*. Овај придев је као стимулус обрађен у сва три асоцијативна речника. У руском асоцијативном речнику забележено је 237 различитих реакција, а од тога 155 појединачних (од 1.065 испитаних); у бугарском речнику јавља се 221 различита реакција, а 169 појединачних (од 577 испитаних), док српски речник наводи реакције 800 испитаника, 191 различиту реакцију, а 137 појединачних. Ови подаци указују на мноштво различитих одговора у сва три језика, али се највећи број реакција групише око 3 најфреквентније. У српском и бугарском језику најфреквентнији су одговори *млад*, *деда* и *човек* (и то тим редоследом), а у руском – *деда*, *дом* и *млад*. Занимљиво је да се у бугарском речнику *дом* уопште не јавља као реакција, а у српском асоцијативном речнику забележена су само 2 одговора. Наведени најфреквентнији одговори сасвим су очекивани. У менталном лексикону постоји јака асоцијативна веза између антонима, па не чуди што је најфреквентнији одговор на *стар* придев *млад*. Такође је очекивано да придев као несамостална реч има фреквентно заступљене синтагматске реакције, пре свега именице. Не изненађује одговор *деда*, који се појављује као главна реч стереотипне синтагме *стари деда*, а ни *човек*, јер стимулус *стар* спада у придеве са значењем људских особина.

Ако се узму у обзир и остали фреквентнији одговори који се односе на људе, запажа се да је, према реакцијама испитаника, типичан носилац ове особине *деда*, *дека*, *чича*, *старац*. За разлику од ових одговора, који се језички не подударају, а у ствари представљају једну реакцију, у бугарском и руском језику одговори су очигледно разноликији. За Бугаре *стар* је *деда*, али и *војник*, *глупак*, *коцкар*, *мудрац*, а у руском *деда*, *друг*, *старац*, *лудак*, *војник*, *пријатељ*, *муж*, *отац*, *учитељ*, *ђаво*, *слуга*. Рекло би се да асоцијације на придев *стар* у српском језику побуђује само примарно значење овог придева,[55] док су остала хијерархијски много ниже на лествици, па се у свести говорникâ не активирају независно од контекста. У руском и бугарском језику, осим основног значења, важну

[55] Према *Речнику српскохрватскога књижевног језика*, примарно значење придева *стар* гласи: *који је доживео много година*, *који је прошао доба највећих физичких способности*; супр. *млад*.

улогу имају и нека секундарна значења придева *стар*, која се лако активирају у асоцијацијама говорника.[56] Неке фреквентније асоцијације руских и бугарских испитаника сасвим су необичне за српске испитанике (на пример, *војник*).

У сва три народа старост се везује за искуство, мудрост, али и умор. Запажа се да Руси повезују старост са мноштвом пожељних особина, као што су *мудар*, *паметан*, *добар*, за разлику од Бугара, за које је *стар*, осим што је *мудар*, истовремено и *болестан*, *несрећан*, *немоћан*. Срби, слично Бугарима, имају претежно негативан однос према старима, а списку негативних оцена (као што су: *матор*, *беспомоћан*, *истрошен*, *изборан*) они придодају још и *досадан*. Занимљиво је да Срби, као и Руси, за старост везују доброту.

На основу асоцијација из асоцијативних речника сва три језика примећује се амбивалентан однос према старости, и то у све три културе. У извесној мери та особина се поштује и верује се да старост доноси мудрост, искуство, разборитост, доброту, али и изборaност, болести, немоћ, истрошеност. На основу података из асоцијативних речника, чини се да Руси имају више разумевања, трпељивости и хуманости према старима од Бугара и, још изразитије, од Срба.

4.4.2. Придев *глуп*. Овај придев је као стимулус обрађен у сва три речника. У *Српском асоцијативном речнику* од 800 одговора било је 257 различитих и 181 појединачни, у *Руском асоцијативном речнику* од 527 одговора, било је 187 разноврсних и 136 оних са фреквенцијом 1, а у *Бугарском асоцијативном речнику* од 583 одговора било је 250 различитих и 191 појединачни. Ови подаци показују да су најдивергентнији одговори бугарских испитаника (приближно 43% различитих и 33% појединачних одговора), а најхомогенији су одговори српских испитаника (приближно 32% различитих и 23% појединачних одговора).

Виши степен дивергентних реакција указује на нестабилнији статус стимулуса у менталном лексикону, па, стога, закључујемо да је најстабилнији статус придева *глуп* у српском језику. У вези са најфреквентнијим одговорима понавља се иста очекивана ситуација као у случају придева *стар*: највећу учесталост имају антоними и синоними, а од синтагматских одговора – именице општијег значења. Поново Срби и Бугари имају иста три најфреквентнија одговора, а то су у српском *паметан*, *човек* и *ограничен*, *тупав*, док су у бугарском *човек*, *паметан* и *туп*. Руски одговори су врло слични: *човек*, *паметан*, *лудак*.

Прототипични носиоци ове особине, према подацима из асоцијативног речника, за Србе су: *ученик*, *плавуша*, *Босанац*, а било је и одговора

[56] На пример, према *Речнику српскохрватскога књижевног језика – дугогодишњи*: *стари пријатељ*; *који потиче из прошлих времена*: *стари војник* итд.

полицајац, *политичар* итд. Очигледна је веза између реакција испитаникâ и шалâ. Поставља се питање да ли су вицеви условљени колективном експресијом о Босанцу/полицајцу као глупом мушкарцу или плавуши као глупој жени, или је колективна експресија, односно прототип глупе мушке или женске особе, заснован на вицевима. Прототипични носиоци глупости за Русе су *дечак*, *дете*, *краљ* (король), *муж*, *ученик*, *дечко*, *момак*, *мудрац*, *студент*, *друг*. Очигледно је да нема фреквентнијих одговора који су карактеристични за специфично колективно искуство руског народа и да се глупост везује, пре свега, за млађе људе (за децу и омладину, за разлику од мудрости, која се везује за старе људе) и за ученике и студенте, односно за ситуацију учења. Бугарски асоцијативни речник показује да су за Бугаре глупи, пре свих: *народ*, *политичар*, *колега*, *момак*, *студент*, *девојка* (*момиче*). Бугарске реакције су ближе руским него српским. Везивање глупости за ученике и студенте, тј. за ситуацију учења, вероватно је универзално – у сваком случају, очекивано је, јер су испитаници у сва три случаја студенти.

Срби, осим за синониме (*ограничен*, *тупав*, *прост*), стимулус *глуп* фреквентније везују за следеће људске особине: *јадан*, *необразован*, *ружан*, *наиван*, *добар*, *неспособан*, *несрећан*, *срећан*. Руски испитаници су давали углавном синтагматске одговоре, тако да је међу одговорима мало придева са значењем људских особина: *мали*, *наиван*. Бугарски испитаници су дали следеће одговоре: *приглуп*, *смешан*, *неук*, *добар*, *несрећан*, *наиван*, *невин*. Асоцијације указују на уврежено мишљење у сва три народа о томе да је добар човек у ствари наиван и глуп, као и на став да је глуп човек срећан, јер је неспособан да сагледа животне проблеме.

Закључујемо да се у све три културе глупост разуме слично, али да су одговори српских испитаника изразитије везани за национални хумор и, уопште, поглед на свет.

4.4.3. Придев *леп*. Придев *леп* је као стимулус обрађен у сва три асоцијативна речника.[57] У српском асоцијативном речнику од 800 одговора 245 је разноврсних, а 165 појединачних; у руском речнику је од 494 одговора 169 разноврсних, а 125 појединачних; а у бугарском речнику наведен је 581 одговор – 232 различита, а 170 појединачних.

Најфреквентнији одговори се подударају за Србе и Бугаре (Срби – *ружан*, *човек*, *дечко*; Бугари – *мушкарац*, *ружан*, *човек*), а одступају у руском речнику (*дан*, *пол*, *човек*). Прототипични носиоци лепоте за Србе су: *младић*, *ја*, *девојка*, *Аполон*, *Бог*; за Русе: *младић*, *девојка*, *муж*, *принц*; а за Бугаре: *мушкарац*, *жена*, *Бог*, *дете*, *манекен*. Одговори су уопштени, као и сама особина, али међу српским и бугарским одговорима пажњу

[57] У руском асоцијативним речнику, у ствари, анализирамо стимулус *прекрасный*, што је синоним којим се исказује лепота већег интензитета.

привлачи *Бог*. Вероватно и Бугари, као Срби, верују да је Бог леп.[58] Срби за придев *леп* везују следеће особине: *пријатан*, *згодан*, *привлачан*, *висок*, *добар*, *глуп*, *празан*, *савршен*, *уображен*; Руси: *чудесан*, *добар*, *чист*, *опасан*; а Бугари: *паметан*, *добар*, *чаробан*, *глуп*, *пријатан*, *висок*, *млад*, *самољубив*. Српски и бугарски одговори подударају се у високој мери – уз физичку лепоту везују се висина, младост, савршеност и складност, али су лепи људи самољубиви, уображени, празни и глупи. Према овој особини постоји амбивалентан однос, од најдубљег уважавања до презрења. То што се у сва три језика као асоцијација на *леп* јавља *добар* не чуди, јер, како показују истраживања, у српском језику на нивоу секундарних значења, због семантичке презасићености, ови придеви су синоними (Драгићевић 2001: 195–201).

4.4.4. Закључци. На крају ове ограничене анализе закључујемо да постоји висока сличност у асоцијацијама Срба, Бугара и Руса. Она указује на културолошке, социолошке и политичке везе ових народа и на њихово заједничко искуство. Изненађујућа је сродност између српских и бугарских одговора, а она сведочи о скоро идентичном погледу на свет Срба и Бугара.

За семантичара свака фреквентнија асоцијација открива неку семантичку компоненту стимулуса или његову синтагматску односно парадигматску везу са другим јединицама лексичког система. Због тога је свака учестала асоцијација важан семантички податак. Осим тога, ово мало компаративно истраживање указало нам је и на следеће правилности:

1) На примеру реакција на придев *стар* уочава се да асоцијације откривају и статус секундарних значења у полисемантичкој структури лексеме. У српском језику примарно значење придева *стар* има убедљиво доминантан статус, јер су се асоцијације увек односиле на то значење. У бугарском и руском нека секундарна значења такође заузимају важну позицију у полисемантичкој структури, јер су многе асоцијације упућивале на везу с тим значењима.
2) На примеру реакција на придев *глуп* запажа се њихова упадљива хетерогеност у бугарском језику у односу на српски и руски, што наговештава нижи степен стабилности ове лексеме у менталном лексикону бугарског језика. Могуће је да велики број различитих реакција подразумева и већи број значења овог придева.
3) Асоцијације говорника у сва три језика показују амбивалентан однос испитаника према старости и лепоти. Податак о статусу тих особина као истовремено пожељних и непожељних игра важну улогу у семантичким класификацијама ових придева.

[58] Исп. српски фразеологизам *леп као Бог*.

Ова кратка анализа је показала да асоцијативни речници словенских језика значајно унапређују методологију испитивања словенских језика, али и културе, уверења и стереотипа словенских народа.

4.5. Језгро језичког сазнања у словенским језицима

Једна од могућих употреба података из асоцијативних речника односи се на могућност њиховог упоређивања у асоцијативним речницима различитих језика. На тај начин се стиче увид у специфичности и универзалност карактеристика националног бића различитих народа. У том смислу много се постигло објављивањем *Словенског асоцијативног речника* (Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ј. Н. Караулов, Ј. Ф. Тарасов, *Славянский ассоциативный словарь – русский*, *белорусский*, *болгарский*, *украинский*, Москва, 2004). У овом речнику упоредо су дате асоцијације испитаника из Русије, Белорусије, Бугарске и Украјине. Н. В. Уфимцева, један од организатора овог пројекта, испитала је које лексеме у сва четири језика имају најјаче асоцијативне везе са другим лексемама. Податке је објавила у Предговору *Словенског асоцијативног речника*. Она је одредила 30 лексема које су представљале асоцијације на највећи број стимулуса. Те лексеме назвала је ЈЕЗГРОМ ЈЕЗИЧКОГ САЗНАЊА. Н. В. Уфимцева је упоредила спискове за сва четири језика и запазила доста сличности.

Њено истраживање сада можемо проширити лексемама које представљају „језгро језичког сазнања“ за српски језик: 1) *живот* (1430 + 269);[59] 2) *човек* (4202 + 262); 3) *љубав* (2932 + 240); 4) *ја* (857 + 225); 5) *срећа* (1582 + 209); 6) *досада* (630 + 200); 7) *ништа* (1041 + 194); 8) *страх* (989 + 182); 9) *људи* (1270 + 174); 10) *глупост* (620 + 173); 11) *школа* (1246 + 168); 12) *лепо* (600 + 159); 13) *лаж* (1108 + 159); 14) *новац* (3840 + 158); 15) *кућа* (2176 + 154); 16) *рат* (1553 + 153); 17) *смрт* (1175 + 151); 18) *туга* (817 + 145); 19) *свет* (664 + 141); 20) *лепота* (688 + 140); 21) *увек* (549 + 137); 22) *лоше* (334 + 130); 23) *паре* (1325 + 128); 24) *успех* (498 + 126); 25) *рад* (750 + 124); 26) *добро* (280 + 124); 27) *бол* (880 + 123); 28) *бело* (755 + 119); 29) *све* (486 + 119); 30) *секс* (222 + 118).

На основу наведене статистике закључујемо да је лексема *живот* представљала асоцијацију на највећи број задатих стимулуса у *Асоцијативном речнику српскога језика*. Чак 269 стимулуса (од укупно 600) произвело је асоцијацију *живот*. Лексема *човек* представља најчешћу асоцијацију на све стимулусе, јер се као асоцијација појавила чак 4.202 пута. На другоме

[59] Прва цифра у загради показује колико је пута уопште на све речи-стимулусе дата лексема била асоцијација, а друга лексема показује на колико је различитих стимулуса дата лексема била асоцијација. Редослед у списку је успостављен на основу овог другог броја.

месту је лексема *новац*, која је 3.840 пута била асоцијација на све задате стимулусе. Када се на ту цифру дода да је синоним *паре* представљао асоцијацију 1.325 пута, долазимо до поразне чињенице да је *новац* убедљиво најчешће падао на памет нашим испитаницима (студентима и ученицима) док су попуњавали асоцијативне тестове.

Ових 30 наведених лексема Н. В. Уфимцева назива језгром лексичког сазнања. С овим термином се не слажемо, јер би *језгро* морало бити непроменљиво и стабилно, а списак од ових 30 лексема у мањој или у већој мери био би друкчији да су стимулуси били другачији. Ипак, у овом списку постоји нешто инваријантно, а доказ да га сачињавају лексеме за кључне културолошке појмове представља чињеница да је Н. В. Уфимцева открила како за руски, белоруски, украјински и бугарски постоји 10 заједничких лексема од 30 лексема из језгра. То су следеће речи: *живот*, *човек*, *љубав*, *радост*, *друг*, *срећа*, *добро*, *смрт*, *новац*, *велик*. Словенски асоцијативни речник се састоји из 100 стимулуса, а *Асоцијативни речник српскога језика* из 600, па ипак се већина од ових 10 заједничких речи односи и на српски језик. Српски се испитиваним словенским језицима придружује следећим речима: *живот*, *човек*, *љубав*, *срећа*, *новац*, *смрт* и *добро*. У језгро језичког сазнања не улазе лексеме *друг*, *радост* и *велик*. Претпостављамо како би се и оне нашле на листи да су српски испитаници имали исте стимулусе као говорници осталих словенских језика.

Ако се узме у обзир само првих 10 лексема из језгра језичког сазнања, постоји чак 6 заједничких за руски, белоруски, украјински и бугарски, а то су: *живот*, *човек*, *љубав*, *радост*, *друг* и *срећа*. Од првих 10 лексема из језгра језичког сазнања српског језика 4 лексеме су исте као и у осталим словенским језицима. То су лексеме: *живот*, *човек*, *љубав* и *срећа*.

Користећи се подацима о језгру језичког сазнања Руса, Ј. И. Зиновјева и Ј. Ј. Јурков (2006: 35) и поредећи их с онима које се односе на језгро језичког сазнања Енглезâ и доносе одређене закључке. Наиме, према асоцијативном речнику енглеског језика (чији назив није наведен, нити су описани стимулуси на које су испитаници давали одговоре), на првоме месту унутар језгра језичког сазнања налази се лексема *me* (*ја*), на другом је *man* (*човек*), а лексема *friend* (*друг*) налази се тек на 73. месту. Кажемо „тек на 73. месту“, јер је у руском језичком сазнању *друг* на десетоме месту, *човек* на првом, а лексема *ја* тек на 36. месту.

На основу наведених података Ј. И. Зиновјева и Ј. Ј. Јурков (2006) закључују (према нашој оцени, неопрезно) да тај податак сведочи о различитим типовима језичког сазнања Руса и Енглеза. Као што је раније поменуто, Енглези, наиме, за разлику од Руса, имају индивидуалистички поглед на свет и изразито држе до своје приватности. У овом закључивању нису се узимали у обзир задати стимулуси, број испитаника и њихов састав – узраст, пол, социјални статус и други фактори. Због тога сматрамо да су

ови резултати непоуздани. Наводимо их због тога што би се модел оваквог истраживања могао користити за поузданија истраживања. Треба само обезбедити приближно исте услове и испитанике из сродне социјалне групе. Занимљиво је да се према овим подацима може закључити да је језичко сазнање Срба ближе језичком сазнању Енглеза него Руса, јер је у језгру језичког сазнања Срба лексема *ја* зазузела високо четврто место, а *друг* се не налази на листи од првих тридесет одговора. Може ли се и за Србе рећи да имају индивидуалистички поглед на свет и да држе до своје приватности? Према уобичајеним стереотипима о Србима, одговор је, свакако, негативан.

4.6. Учење И. А. Стернина о комуникационом понашању

4.6.1. Теоријске основе

4.6.1.1. Неколико српских лингвиста, под руководством проф. др П. Пипера, учествовало је у пројекту чији је циљ испитивање српског комуникационог понашања, и то, пре свега, у односу на руско комуникационо понашање. Пројекат је реализован као део сарадње Катедре за славистику Филолошког факултета у Београду и Катедре за општу лингвистику и стилистику Филолошког факултета у Воронежу. У Воронежу је још 2000. године заснован пројекат *Комуникационо понашање*, чији је руководилац и оснивач проф. др И. А. Стернин.

4.6.1.2. Вредни су пажње ангажовање и резултати И. А. Стернина и његових сарадника у напорима да истраживање комуникационог понашања од појединачног, интердисциплинарног проблема прерасте у интердисциплинарну науку. У својим радовима од 1989. године до данас И. А. Стернин разрађује и осамостаљује ову науку развијајући њене методе, принципе, аспекте, терминолошки апарат, задатке. Вредност чланака и књига професора Стернина не огледа се само у резултатима испитивања комуникационог понашања, већ и у њиховом значају са становишта научне методологије, планирања и осмишљавања нове, модерне научне дисциплине. Организационе способности И. А. Стернина долазе до изражаја и у укључивању великог броја сарадника у пројект, како научника из Русије, тако и целе мреже истраживача из бројних других земаља, као што су Финска, Француска, Немачка, Кина, Америка, а у последње време и Србија. Спремност истраживача широм света на сарадњу свакако представља признање и подстрек Стернину за даљи рад. Стернинова група, пре свега са Филолошког факултета у Воронежу, али и из многих земаља широм света, за кратко време је објавила много радова о комуникационом понашању. Прецизнији извештаји о томе систематизовани су 2001. године.

Према библиографским подацима које наводи О. В. Височина (2000), објављено је 180 радова и књига из ове области. Подаци су допуњени 2001. године у другом делу зборника радова о руском и финском комуникационом понашању. Тамо се наводи библиографија са још 27 публикација, а у књизи *Очерк американского коммуникативного поведения*, Воронеж, 2001, објављени су подаци о 25 радова. Година 2002. била је изузетно плодна за учеснике Стерниновог пројекта, јер су те године објављени зборници радова о руском и француском, руском и кинеском те руском и немачком комуникационом понашању, тако да сада библиографија радова с овом тематиком сигурно прелази три стотине јединица.

4.6.1.3. И. А. Стернин је 1989. године први пут употребио термин *комуникационо понашање* (*коммуникативное поведение*) (исп. Стернин 1989). Системски опис особености вербалног и невербалног општења неког народа представља опис комуникационог понашања тог народа. Циљ истраживања комуникационог понашања јесте изналажење националних комуникационих специфичности и њихово уопштавање, да би се разумела одређена национална култура (Стернин 2002а: 4).

4.6.1.4. Према Стернину (2002д: 5), опис комуникационог понашања на почетку 21. века значајан је због следећих објективних фактора: разгранали су се међунационални контакти; развија се комуникациона и антропоцентричка лингвистика, која је поставила у центар пажње проблем „језик и човек“; разрађују се контрастивна и међукултурална истраживања; активира се интересовање за међукултуралну комуникацију и међукултурално разумевање, као и за националну самобитност разних народа; увећава се број међуетничких конфликата које треба регулисати, што повећава важност истраживања у сфери међукултуралне комуникације; психолингвистика предлаже нове експерименталне методе истраживања, које дају успешне резултате и у проучавању комуникационог понашања.

4.6.1.5. Комуникационо понашање је предмет проучавања неколико различитих дисциплина, као што су етнографија, психологија, социјална психологија, социологија, теорија комуникације, реторика, психолингвистика, социолингвистика. Можда управо због тога што до сада није постојала дисциплина којој би комуникационо понашање било у центру интересовања, појаве које се односе на ову област до сада нису биле системски описиване. Стернин (2002а: 4–5) предлаже једну интегралну науку којој би предмет истраживања чинило комуникационо понашање, а та наука би, пре свега, била синтеза филологије и социјалне антропологије.

4.6.1.6. Комуникационо понашање може бити *вербално* и *невербално*. Под вербалним комуникационим понашањем подразумева се вербално испољавање комуникационе културе у различитим комуникационим ситуацијама, попут поздрава, упознавања, извињавања, давања комплимента, похвалâ, телефонских разговора, разговора с малом децом. Као што вер-

бално комуникационо понашање захтева опис, исто тако и невербално комуникационо понашање треба системски описати и развити теоријске представе о структури и видовима овог облика комуникационог понашања. И. А. Стернин (2001б: 13) најразличитије *невербалне сигнале* дели (по узору на класичне прагматисте Ч. С. Перса и Ч. Мориса) на *симптоме* (нпр. симптоми недоумице, радости, радозналости), *симболе* (нпр. симболи високог социјалног статуса, сиромаштва, здравља) и *знаке*. Невербални знаци могу бити *телесни* (нпр. мимика, поза), *знаци организације простора општења* и *знаци ћутања*. Међу знацима највише је гестова. Они се деле на: *номинативне* (нпр. прођите, седите, ћутите), *емоционалне* (нпр. одобравање – позитивна оцена, неодобравање – негативна оцена), *показне*, *реторичке*, *гестове игре* и *магијске гестове*.

4.6.1.7. Комуникационо понашање се одликује нормама које омогућавају да се конкретно комуникационо понашање одреди као нормативно или ненормативно (Стернин 2000а: 6). Постоје *општекултуралне*, *групне*, *ситуационе* и *индивидуалне норме комуникационог понашања*. У складу с тим, истраживања комуникационог понашања у оквиру пројекта Руског друштва предавача руског језика и књижевности (под руководством И. А. Стернина и Ј. Е. Прохорова), као и у оквиру испитивања комуникационог понашања уопште, деле се на проучавање *националног комуникационог понашања, групног комуникационог понашања, индивидуалног комуникационог понашања* (исп. Стернин: 2001д: 17). Сваки ниво комуникационог понашања има своје особености, од којих зависи и начин испитивања, мада се нивои, наравно, и међусобно прожимају. Тако, на пример, комуникационо понашање конкретне личности зависи од бројних фактора (Стернин 2001д: 20). Субјективни фактори су: емоционални склоп личности, темперамент, место (земља) у којој се комуницира, генетске предиспозиције, а објективни фактори су сопствени пол и пол сабеседника, сопствени узраст и узраст саговорника, сопствени статус и статус саговорника, степен познавања, конкретни односи са саговорником, тип комуникационо-предметне ситуације, професија. Ипак, највећа пажња се посвећује националном комуникационом понашању, иако се Стернин и његови сарадници баве и осталим облицима (нпр. комуникационо понашање жена у односу на комуникационо понашање мушкараца, понашање становникâ села у односу на становнике града, понашање младих у односу на старе итд. – исп. Стернин 1998; 2001а; 2001г).

4.6.1.8. Наука о комуникационом понашању има три основна задатка или три аспекта (Стернин 2000а: 7): *теоријски*, *дескриптивни* и *објашњавалачки*. Дакле, циљ ове науке није само опис специфичности припадника одређене нације у различитим комуникационим ситуацијама, као што су извињавање, похваљивање, давање комплимената, удварање, упознавање, поздрављање, вођ и објашњавање смисла таквих поступака

и начина на који би се схватио изостанак тих комуникационих процедура. На крају, системско описивање и објашњавање мора имати и теоријску импликацију. Науку о комуникационом понашању И. А. Стернин схвата као део Карауловљеве теорије језичке личности, а сáмо комуникационо понашање као један (комуникациони) аспект националне језичке личности (Стернин 2002а: 5).

4.6.1.9. И. А. Стернин (2002а: 4) издваја шест основних задатака у истраживању националног комуникационог понашања: 1) формирати научну представу о комуникационом понашању као компоненти националне културе једне заједнице; 2) одредити терминолошки апарат његовог описа; 3) описати основне методе и принципе истраживања и описивања комуникационог понашања лингвокултуралне заједнице; 4) разрадити модел таквог описа комуникационог понашања лингвокултуралне заједнице; 5) показати применљивост разрађеног модела у описивању основних црта комуникационог понашања конкретне лингвокултуралне заједнице; 6) одредити дидактичку вредност описа комуникационог понашања за учење датог језика као страног. Иако Стернин и његови сарадници у својим радовима покушавају да одговоре на ове задатке и да на тај начин конституишу науку о комуникационом понашању, И. А. Стернин (2001д: 14) наводи да још није описана структура комуникационог понашања, да није разрађен терминолошки апарат системског описа комуникационог понашања, да нема модела системског описа комуникационог понашања и да нису разрађене методе за проучавање комуникационог понашања. Као један од озбиљних проблема Стернин (2001д: 19–23) запажа и тешкоће у вези са типизацијом у описивању комуникационог понашања. У основи проучавања комуникационог понашања лежи типизација, међутим, тешко је типизовати, на пример, америчко комуникационо понашање, зато што Америку чине људи различитог порекла и различитог социјалног статуса.[60]

4.6.1.10. И. А. Стернин (2001д: 23–24) разликује три модела описа комуникационог понашања нације: *ситуациони*, *аспектни* и *параметарски модел*. Ситуациони модел је емпиријски, заснива се на прикупљању материјала. Подразумева опис комуникационог понашања народа у оквиру стандардних комуникационих ситуација (извињење, телефонски разговор, обраћање деци, национални невербални систем итд). Овим моделом се

[60] Нама се чини да је типизација готово нерешив проблем науке о комуникационом понашању. Типизацијом се губи објективан приступ комуникационом понашању – припадници једне групе или нације своде се на стереотип, а стереотип обично не постоји објективно. Осим тога, нужно се занемарује уплив личног комуникационог понашања у комуникационо понашање групе или нације. Веома је тешко осмислити објективну методу за испитивање комуникационог понашања једне групе, јер је немогуће узети у обзир све факторе који обликују њено комуникационо понашање.

одвојено истражују вербално и невербално комуникационо понашање, као и социјални симболизам. Аспектни модел је опис комуникационог понашања на основу унапред уочених аспеката, од којих су најосновнији вербални и невербални, а продуктивни су и рецептивни, реактивни и нормативни. Параметарски модел подразумева системско, формализовано описивање комуникационог понашања на основу неколико свеукупних фактора, параметара и црта, које задаје истраживач и на основу којих може бити описано комуникационо понашање сваког народа. Прво се описују комуникационе црте, оне се систематизују и уопштавају у параметре, а параметри у факторе. Тако се уопштава модел комуникационог понашања одоздо нагоре. Параметарски модел је теоријска база за проучавање комуникационог понашања, а материјал се добија из ситуационог и аспектног модела.

4.6.1.11. И. А. Стернин (2000а: 14) издваја четири основна принципа у описивању комуникационог понашања: *принцип системности*, *принцип контрастивности* (без одређења као што су *мало – много*, *ретко – често*, без поређења комуникационог понашања народа или група готово да није могућ опис комуникационог понашања), *коришћење рангујућег метајезика*, *разграничење друштвене норме и друштвене праксе* (друштвена норма у комуникационом понашању спада у етикецију, а друштвена пракса се од ње понекад разликује, те се по томе види да је етикеција тек део комуникационог понашања).

4.6.1.12. Један од начина на који И. А. Стернин обликује науку о комуникационом понашању представља и рад на појмовном и терминолошком апарату те науке. Из дана у дан, из рада у рад увећава се број термина помоћу којих се ова наука оформљује и осамостаљује. Стернин је (2000а: 10–14) до 2000. године имао листу од 32 термина која се специјално односе на комуникационо понашање. До данас се та листа значајно проширила. Уз сваки термин се наводи и дефиниција. Овде ће се побројати само термини, да би се уопштено представио појмовни систем ове науке, а тиме и круг проблема којима се она бави: *комуникационо понашање*, *национално комуникационо понашање*, *лингвокултурална заједница*, *комуникациона култура*, *комуникационо мишљење народа*, *комуникационе норме*, *комуникационе традиције*, *комуникациони шок*, *вербално комуникационо понашање*, *невербално комуникационо понашање*, *стандардна комуникациона ситуација*, *комуникациона сфера*, *социјални симболизам*, *инокултурални информанти*, *хетерокултурални информанти*, *комуникационо дејство*, *параметар комуникационог понашања*, *комуникациони факт*, *комуникационо својство*, *комуникационе околности*, *комуникациони фактор*, *активна комуникациона дејства*, *реактивна комуникациона дејства*, *аспект комуникационог понашања*, *менталитет*, *продуктивно комуникационо понашање*, *рецептивно комуникационо понашање*,

нормативно комуникационо понашање, *комуникациони табу*, *комуникациони императиви*, *комуникациона допуштења*.

4.6.2. Преглед неких практичних резултата

На основу Стернинових радова у до сада објављеним зборницима о комуникационом понашању рекло би се да он примењује две основне методе у проучавању комуникационог понашања. Обе су емпиријске – прва је експериментална, а друга је дескриптивна.

4.6.2.1. У зборнику о комуникационом понашању Финаца И. А. Стернин (2000б) испитивао је стереотипе Русâ о Финцима. Проучавање стереотипâ припадникâ једног народа о припадницима других народа и о њиховим језицима важан је аспект проучавања комуникационог понашања. Испитаници су били студенти и предавачи Универзитета у Воронежу. Тридесет петоро испитаника је одговарало на пет питања о типичном Финцу: 1) Како изгледа типичан Финац? 2) Какав је по карактеру? 3) Шта ради? 4) Како говори? 5) Какав му је израз лица? Испитаници су имали по пет минута на располагању да одговоре на ова питања, а стереотип о Финцу гласи да је висок, плав и снажан; спокојан, спор и ћутљив; да има спокојан израз лица, самоуверену, уздржану мимику; да лови рибу и да говори споро, без емоционалности.

4.6.2.2. На сличан начин су Стернин, Топорова и Лесних (2002) испитивали динамику развоја представе о типичном Немцу у руском сазнању. Они су 1991. године испитали групу од четрдесет младих људи (између осамнаест и тридесет година), а 2001. године групу од шездесет девојака и младића у вези с њиховим представама о типичном Немцу. Од 1991. до 2001. године дошло је до бројних политичких промена у обе земље и зато није случајно изабран баш овај десетогодишњи период. Тест се састојао из 12 питања: 1) Какав је по карактеру типичан Немац? 2) Какав је по изгледу? 3) Како се понаша? 4) Какав је немачки језик? 5) Шта Немци једу? 6) Како су Немци обу́чени? 7) Шта Немци воле? 8) У чему су разлике између Источне Немачке и Западне Немачке? 9) Може ли се веровати у мирољубивост Немаца? 10) [Какав је] Однос Руса према Немцима? 11) [Какав је] Однос Немаца према Русима? 12) Шта је формирало ваше мишљење? Укратко, прототипичан Немац је за Русе: педантан, практичан, рационалан; има плаву косу и плаве очи; уздржан је, васпитан и тактичан; језик му је тежак, груб и ружан; Немац пије пиво и једе кобасице; облачи се спортски, а после четрдесете године строго и класично; воли пиво, воли да ради и воли спорт; може му се веровати да је мирољубив; Рус не верује Немцу и не зна какав је однос Немца према њему. Однос према Немцима Русу је усађен мишљењем старије генерације, сећањем на рат и филмовима. Стернин и сарадници закључују да се мишљење Русâ о Немцима

није превише променило од 1991. до 2001. године, али да има разлика у погледу карактера, спољашњег изгледа и понашања Немаца. Оцењује се да је однос према Немцима 2001. године објективнији, реалистичнији и да је период од десет година довољан за измене једне заједнице на когнитивном и комуникационом плану.

4.6.2.3. И. А. Стернин је експериментално испитивао однос Русâ према немачком језику (исп. Стернин 2002в). У експерименту су учествовале две групе испитаника. У првој групи било је шездесет четворо руских студената (педесет један студент никада није контактирао с Немцима, а тринаесторо јесу). Другу групу је сачињавало тридесет седморо Руса, који су тренутно живели у Немачкој (у трајању од три месеца до осамнаест месеци). Испитаници су замољени да дају три одговора на питање какав је немачки језик. У одговорима преовладава негативна естетска оцена. Немачки је, према одговорима Руса који нису живели у Немачкој, груб, немелодичан, ружан, непријатан. Нема разлике у одговорима у зависности од тога да ли је испитаник комуницирао с Немцима или није. Женске оцене су чешће естетске (ружан, груб), док су мушке чешће интелектуалне (глуп, логичан, примитиван). Друга група испитаника (они који су живели у Немачкој) није негативно оцењивала немачки језик. Њихови најчешћи одговори су гласили: сложен/једноставан, интересантан, логичан, леп. Очигледно је да се предрасуде о језику и народу који њиме говори разбијају у контакту с том лингвокултуралном заједницом.

4.6.2.4. Иако су сви до сада наведени експерименти добрим делом и асоцијативни, прави, типични тест слободних асоцијација И. А. Стернин је применио проучавајући асоцијативне везе лексема у условима руско-немачког билингвизма (исп. Стернин 2002г). Испитано је 28 Руса који најмање десет година живе у Немачкој. Сви они живе у браку с Немцима/Немицама и у просеку имају по око 35 година. Стернин је изабрао осамдесет речи из *Руског асоцијативног речника*, који је 1977. године објавио Леонтјев. Све речи-стимулуси изазивају код Руса снажне асоцијације (совјетски, мили, друг итд). За одговор на сваки стимулус било је предвиђено по пет секунди. Одговори субјеката упоређени су с одговорима забележеним у *Речнику*. Без теоријског коментара, Стернин је изложио резултате. У одговорима билингвалâ мање је парадигматских асоцијација него у одговорима монолингвалâ, сачуване су суперординиране и субординиране асоцијације, смањује се број координираних асоцијација, расте број асоцијација по звучању, број синонима је исти, али је њихов избор различит, сачувани су антоними, али се појављују и неки други опозити. И. А. Стернин закључује да ови резултати захтевају теоријску обраду.

4.6.2.5. Растојање које саговорници заузимају један према другом представља невербалну компоненту комуникационог понашања. Мало растојање може бити знак интимнијег односа међу саговорницима (или

знак некултурног интимизирања), док је веће растојање знак официјелног односа, неповерљивости, непознавања саговорника (или, на другој равни, знак учтивог дистанцирања). И. А. Стернин је (2000в) експериментално истраживао разлике између Финаца и Руса у вези са комуникационом дистанцом коју заузимају у комуникацији. Овај експеримент је један од ретких који није асоцијативан. Од девет руских студената и девет финских студената тражено је да заузму растојање према саговорнику у следећим замишљеним ситуацијама: 1) да приђу на пригодно растојање и започну разговор са познаником (нпр. другом из групе); 2) да приђу на одговарајуће растојање и започну разговор са незнанцем на улици; 3) да узму столицу и ставе је испред незнанца који седи на столици; 4) да заузму одговарајуће растојање према незнанцу који прилази и започиње разговор с њима. Добијени су следећи резултати (средње вредности):

	Финци	**Руси**
1. задатак	73 цм	74 цм
2. задатак	112 цм	70 цм
3. задатак	90 цм	87 цм
4. задатак	87 цм	92 цм

У раду се закључује да Руси и Финци заузимају слично растојање у комуникацији с познаницима, а да се разликују при општењу с незнанцима, у том смислу што се Финци више удаљавају од саговорника.

4.6.2.6. Касније је исти експеримент проширен задацима да се заузме одговарајућа дистанца у стајању у реду и седењу на столици поред незнанца. Испитано је још осам холандских студената и шест немачких (исп. Стернин 2001в). Циљ је био да се експериментом контрастивно истраже физички контакт и дистанца у руском комуникационом понашању. Дошло се до следећих резултата:

	Финци	**Холанђани**	**Немци**	**Руси**
Прићи познанику	73 цм	103 цм	63 цм	74 цм
Прићи незнанцу	112 цм	110 цм	93 цм	70 цм
Зауставити незнанца који се приближава	90 цм	119 цм	90 цм	87 цм
Сести преко пута незнанца	107 цм	133 цм	100 цм	92 цм
Сести поред незнанца	–	37 цм	48 цм	25 цм
Стати у ред	–	40 цм	39 цм	20 цм

Стернин закључује да Руси ближе од других прилазе непознатôм, ближе од других пуштају незнанце да им се приближе, ближе од других седе преко пута незнанца и ближе од других прилазе једни другима у реду. Руска комуникациона дистанца је краћа од дистанце других Европљана, а допустивост физичког контакта већа је него код других народа. Руска комуникациона култура је, примећује Стернин, контактна.

4.6.2.7. Другу групу радова сачињавају они у којима се комуникационо понашање описује на основу запажањâ истраживачâ.

Тако, на пример, И. А. Стернин (2000г) пише о осмеху у руском комуникационом понашању, наводећи, на пример, следећа запажања: Руси се мало осмехују, зато што осмех у руском општењу није облик учтивости; Руси се не осмехују незнацима; Руси се не осмехују гледајући у децу или у домаће животиње; Руси се не осмехују док обављају службене дужности; За Руса је осмех сигнал личног расположења према човеку, осмех мора бити искрен.

4.6.2.8. У раду о руској невербалној комуникацији у поређењу с немачком, Стернин (2002б) описује око 140 најчешће употребљаваних руских номинативних и емоционалних гестова. Двадесет руских гестова нема еквивалента међу немачким гестовима, а 29 гестова се разликује код Руса и Немаца. Од тих 29 по значењу се разликује 13, по техници испољавања 13, а 3 се разликују истовремено по значењу и по техници. Стернин закључује како једна трећина руских гестова треба да се објашњава Немцима.

4.6.2.9. Описујући доминантне особености француског комуникационог понашања, Стернин (2002е) запажа, на пример, да: Французи имају висок ниво самоконтроле у општењу, да су учтиви, да им је дискусија приоритет у општењу, да су склони крајњим оценама у разговору, да цене шалу. Стернин не наводи изворе за своја запажања, а на крају рада се ограђује констатацијом да се у различитим професионалним, узрасним, територијалним, социјалним групама ове доминантне особености јављају у различитом степену.

4.6.2.10. Ово су, према И. А. Стернину (2002з), неке од разлика у руском и кинеском вербалном комуникационом понашању: при упознавању Кинези одмах питају саговорника колико има година, што Руси никад не раде. Кинези се ређе извињавају него Руси и не извињавају се за безначајне ствари. Приликом сусрета Кинези се осмехују редовно, а Руси се осмехују ређе. Руси су гласнији и веселији на улици него Кинези. Када се обраћају незнанцу, Кинези могу да га ослове по имену професије – *учитељу*, *професоре*, а Руси то не чине. Кинези не позајмљују посуде или столице од суседâ, док Руси то раде.

4.6.2.11. И. А. Стернин је запазио и неке разлике у кинеском и руском невербалном комуникационом понашању (2002и): кад се учтиво захваљују, Кинези се поклоне и ставе руку на груди, што Руси не раде. У Русији

мушкарац никад први не пружа жени руку, док Кинези то практикују. Руси љубе блиске рођаке при сусрету, а код Кинезâ то није распрострањено. Руси се много чешће него Кинези додирују са саговорником док с њим разговарају.

4.6.2.12. На крају рада изнеће се и неке оцене Стернинових погледа изнетих у овом прегледу. Е. Сапир је у својој књизи *Огледи из културне антропологије* написао да постоје појмови који носе извесне ореоле за све припаднике народа, односно говорнике једног језика. Тако, појам *култура* за сваког значи нешто важно и добро. И ако не знају прецизно да одреде шта је култура, сви знају, каже Сапир, да је култура добра ствар. Слично је и са комуникационим понашањем. Сви смо свесни да оно постоји и да га можемо везати за један народ или за неку групу, али је оно тешко ухватљиво, компликовано за мерење, за научно испитивање. Када се човек нађе међу припадницима другог народа, свакако ће запазити неке различитости и осетиће потребу да их позитивно или негативно оцени, али су оцене, па чак и запажања, два посматрача често дијаметрално супротна. Комуникационо понашање је уочљиво, подложно емпиријском истраживању, те оно захтева опис и објашњење, па је зато добро што се Стернин и његови сарадници њиме баве. Јасно је и то да је погодан пут у проучавању комуникационог понашања пут од емпиријских истраживања до теоријских уопштавања.

Поставља се питање како емпиријски проучавати комуникационо понашање. Стернинова експериментална истраживања су понекад сувише штура и резултати нису увек довољно објективни. У ствари, готово је немогуће направити анкету која би била довољно поуздана, јер треба узети у обзир много фактора. Није довољно испитати само студентску популацију једног народа, а онда резултате уопштавати на дâти народ у целини. И. А. Стернин у закључку својих радова често запажа како би резултати били другачији да су се узеле у обзир и друге групе испитаника, али то не може умањити методолошки недостатак повременог одсуства довољно широке емпиријске основе за закључке који се доносе.

Начину на који И. А. Стернин и његови сарадници проучавају комуникационо понашање могло би се замерити и због околности што та истраживања нису од самог почетка постављена на широку експерименталну основу. Валиднији би се резултати постигли да су сви истраживачи укључени у само један експеримент него тако што свако од њих отвара по неки нови проблем, чији је резултат под знаком питања. Осим тога, таквим половичним истраживањима не пружа се баш узоран пример другим истраживачима. Од страних истраживача се очекује да у својим срединама понове експерименте које је Стернин организовао с руским испитаницима и да изведу закључке. Тако добијени закључци такође нису сасвим меродавни.

Изгледа да је циљ највећег броја Стернинових експеримената проналажење стереотипâ о неком сегменту комуникационог понашања. Чини се да је трагање за стереотипима један од праваца учења о комуникационом понашању. И. А. Стернин се у теоријским радовима ретко осврће на теорију о стереотипима. Стернин и његови сарадници обично не узимају у обзир досадашње резултате у проучавањима стереотипâ, односно прототипâ, у когнитивистици. Будући да се многи емпиријски радови заснивају на изналажењу стереотипâ, један од теоријских задатака науке о комуникационом понашању свакако ће бити и проналажење нових модела за њихово уочавање, разумевање њиховог ширег значаја и проналажење параметара за процену колико је стереотип у сваком конкретном случају близак реалној слици којој се тежи и коју он представља.

Ипак, највећи број примедаба које би се могле ставити овде размотреним радовима о комуникационом понашању односио би се на знатан број уопштавања на граници произвољности, која се износе у тим радовима. Могло би се, на пример, генерално оценити да се Руси мало осмехују. Али, више је него претерано констатовати да се Руси не смеше док гледају децу и мале животиње, да осмех у Русији мора бити искрен и да осмех мора имати разлог познат околини. Неизбежно је и значајно описивати комуникационо понашање на основу запажања испитивача, али треба проценити субјективни став и одвојити га од објективног. Требало би утврдити механизме за изношење запажања и пронаћи начин за њихову проверу, потврђивање. На пример, ако се констатује да се у Француској беле хризантеме носе на гробље, а не носе на свадбе, да се Кинези поклањају кад желе да се учтиво захвале, то су проверљиве чињенице које имају своју тежину, а да се Руси ретко смеју – то је само утисак који је тешко доказати.

Учење о комуникационом понашању тек се развија и обликује. Научнике који се баве овим проблемом чека још много посла. Први корак је, међутим, смело учињен, а то је оно најважније.

4.7. Српски комуникациони идеал у поређењу с руским (Експериментално истраживање комуникационог понашања)

4.7.1. Руски комуникациони идеал. У зборнику радова о руском и финском комуникационом понашању И. А. Стернин (2001) објавио је експериментално истраживање о руском *комуникационом идеалу*.

Под комуникационим идеалом се подразумева стереотипна представа о идеалном саговорнику, присутна у сазнању народа (Стернин 2001: 8). Комуникациони идеал може бити представљен не само у сазнању народа, него и у сазнању дела етничког колектива, обједињеним неким специјалним

узрасним, професионалним или полним обележјем. У том случају реч је о *групном комуникационом идеалу*.

И. А. Стернин је руски комуникациони идеал испитивао помоћу асоцијативног експеримента. Испитаницима су дате следеће инструкције:

„Молим Вас да учествујете у психолингвистичком експерименту. Испитујемо представе различитих људи о идеалном саговорнику. Молим вас да писмено одговорите на следеће питање:

Какав је идеалан саговорник?

1.
2.
3.
4.
5.

Време одговора на питања не ограничава се. Хвала!“

Испитаници су били студенти из Воронежа и учесници регионалне научне конференције о језичкој култури у Јекатеринбургу. Испитана су 103 образована човека – 29 мушкараца и 74 жене. Међу испитаницама је била 31 особа која је имала између 20 и 30 година, 63 лица између 31 и 50 година и 19 испитаника старијих од 50 година. Са друге стране, 74 испитаника су становници града, 25 је са села, а 4 становника су становници рајцентара (тј. рејонских, обласних центара).

Најфреквентнији одговор, који представља и најцењенију особину саговорника јесте *умеће слушања*. Пошто су поједини испитаници неколико пута понављали исти одговор, испоставило се да је 103 испитаника дало чак 111 одговора те садржине. Други одговор по фреквенцији јесте: *паметан*, *образован*, *компетентан* (103). Затим следе ови одговори: *весео, са смислом за хумор, оптимист* (56); *пажљив*, *васпитан*, *са финим манирима*, *који није груб, тактичан* (43); *који културно, лепо*, *исправно говори* (41); *који је способан да разуме* (28); *дружељубив, добронамеран* (27). Остали одговори су мање фреквентни. И. А. Стернин (2001: 10) на основу свих одговора закључује да је његовим испитаницима идеалан саговорник пре свега толерантан сабеседник. Толерантност је главна црта руског комуникационог идеала.

И. А. Стернин (2001: 11–12) разврстао је одговоре на основу пола, узраста и порекла испитаника. Испоставило се да мушкарци код саговорника највише поштују памет (22), потом умеће слушања (20) и елоквентност (11), а жене умеће слушања (91), памет (81) и веселост (51).

Омладинци који имају између 20 и 30 година највише цене веселост (34), умеће слушања (21), па интелигенцију (15). Средња генерација, коју су чинили испитаници између 30 и 50 година, преферирају умеће слушања (73), затим памет (68) и способност лепог, исправног, граматичног изражавања (26), док је старија генерација, коју је сачињавала група људи старијих

од 50 година, највише поштовала умеће слушања (26), интелигенцију (13) и могућност разумевања и саосећања (7).

Становници града поштују исте особине саговорника као и становници села. Највише се цени умеће слушања, на другоме месту је памет, а на трећем веселост.

4.7.2. Српски комуникациони идеал. Имајући у виду истраживање И. А. Стернина, све његове добре стране и недостатке (од којих је најважнија ограниченост узорка), извршили смо слично експериментално истраживање са циљем да одредимо српски комуникациони идеал. Сличности и разлике између српског и руског комуникационог идеала могле би да послуже осветљавању неких црта српског комуникационог понашања у односу на руско комуникационо понашање.

Подвргли смо 104 испитаника асоцијативном експерименту И. А. Стернина. Испитаници су Срби, који тренутно или одувек живе у Београду. Група испитаника која броји 25 чланова потиче се села, али тренутно живи у Београду. Међу испитаницима је 86 жена и 18 мушкараца. Испитаници су у највећем броју студенти Филолошког и Учитељског факултета који имају између 20 и 25 година – њих 75, затим 12 учесника који имају између 30 и 50 година и 17 субјеката који имају преко 50 година. Дакле, највећи део наших испитаника су студенти, а највећи део Стернинових испитаника чине људи средњих година, који имају између 30 и 50 година.

Најчешћи одговор свих испитаника јесте *умеће слушања*. Педесет двоје испитаника (50%) уврстило је овај одговор у својих пет одговора. Од тога се тридесеторо (28,8%) одлучило да то буде први од пет одговора. Тридесет два испитаника (30,7%) поштује искреност саговорника, двадесет шесторо (25%) цени образованост, двадесет петоро (24%) очекује од саговорника духовитост, док двадесет четворо (23%) очекује спремност саговорника да пружи савет. Ово је пет најчешћих одговора српских испитаника. За њима следе: *сталожен*, *миран* (21 – 20,1%), *паметан* (19 – 18,2%), *елоквентан* (18 – 17,3%), *комуникативан* (16 – 15,3%), *поверљив* (16 – 15,3%), *занимљив* (14 – 13,4%), *саосећајан* (13 – 12,5%), *стрпљив* (12 – 11,5%), *пријатан* (11 – 10,5%), *толерантан* (10 – 9,6%), *отворен* (9 – 8,6%).

Распоредили смо резултате и по критеријуму узраста, пола и порекла, и дошли до следећих закључака о групном комуникационом идеалу:

Између 20 и 30 година (75 испитаника)	**Између 30 и 50 година (12 испитаника)**	**Преко 50 година (17 испитаника)**
Умеће слушања (47 – 62%)	Умеће слушања (5 – 41,6%)	Толерантност (6 – 35,2%)
Спремност да се дâ савет (23 – 30,6%)	Искреност (5 – 41,6%)	Допадљив физички изглед (5 – 29,4%)

Духовитост (22 – 29,3%)	Елоквентност (5 – 41,6%)	Стрпљивост (4 – 23,5%)
Искреност (22 – 29,3%)	Комуникативност (5 – 41,6%)	Искреност (4 – 23,5%)
Особа од поверења (15 – 20%)	Упознатост с темом (3 – 25%)	Интелигенција (3 – 17,6%)

Мушкарци (18 испитаника)	**Жене (86 испитаника)**
Искреност (8 – 44,4%)	Умеће слушања (49 – 56,9%)
Елоквентност (5 – 27,7%)	Спремност да се дâ савет (24 – 27,9%)
Толерантност (4 – 22,2%)	Искреност (24 – 27,9%)
Стрпљивост (4 – 22,2%)	Духовитост (22 – 25,5%)
Образованост (3 – 16,6%)	Особа од поверења (16 – 18,6%)
Град (79 испитаника)	**Село (25 испитаника)**
Умеће слушања (43 – 54,4%)	Умеће слушања (9 – 36%)
Искреност (23 – 29,1%)	Искреност (9 – 36%)
Образованост (21 – 26,5%)	Интелигенција (8 – 32%)
Духовитост (20 – 25,3%)	Спремност да се дâ савет (6 – 24%)
Спремност да се дâ савет (18 – 22,7%)	Образованост (5 – 20%)

Анкета коју је спровео професор И. А. Стернин и који смо поновили са српским испитаницима вишеструко је корисна.

Прво. На основу одговора испитаника лако се запажа да је комуникациони акт пропраћен очекивањима саговорникâ која обезбеђују успешну комуникацију. Постоје вербална и невербална неписана правила комуникационог понашања. Могуће је говорити о прототипичном сценарију успешне комуникације. Та правила се могу распоредити у нивое у вези са степеном директне везе са комуникационим чином. У најдиректнијем смислу, од саговорника се очекује да гледа у очи, да се осмехује, да поставља питања у току разговора, да клима главом, да не гледа около и не ради нешто друго, да не упада у реч, да не превртне очима када му се не свиђа мишљење саговорника. Ови одговори испитаника показују невербалне факторе на основу којих закључујемо колико саговорник учествује у комуникационом чину.[61]

У директној вези са комуникационим чином јесте и начин на који саговорник говори. Од њега се, судећи према одговорима испитаникâ, очекује да: има пријатан глас, да говори разговетно, да је причљив, да

[61] Неки одговори, међутим, показују колико очекивања могу бити различита. Има испитаника који воле кад саговорник гестикулира док говори, а има и оних који то схватају каоману саговорника.

нема монотону линију гласа, да не говори прегласно, претихо, пребрзо или преспоро, да говори у складу са граматичким правилима, да је елоквентан. У вези са самим разговором испитаници очекују од саговорника да је: комуникативан, да слуша саговорника, да није опширан, да је заинтересован за тему, да познаје тему, да не залази у монолог, да не прави дигресије, да има способност за композицију приче, да се лако премешта с теме на тему.

Следећу групу особина (други ниво особина) идеалног саговорника чине оне које могу утицати и на конкретан разговор, али се испољавају и независно од разговора: свестран, образован, искрен, интелигентан, толерантан, ненаметљив, убедљив, поверљив, сталожен, стрпљив, маштовит, духовит, радознао, објективан, отворен, опуштен, пажљив, оптимиста, весео, да има сопствене ставове и да је спреман да их брани,[62] пристојан, добар, васпитан, поштен, парламентаран, непосредан, динамичан, карактеран, саосећајан, да има слична интересовања.

На крају, од саговорника се очекују и неке особине које, можда, немају или не морају да имају било какве везе са разговором (трећи ниво особина): успешан у послу којим се бави, лепо обу́чен, леп, вредан, да је мушкарац, да верује у Бога, да цени супротни пол, да је дугогодишњи пријатељ, музички образован, да није сујеверан.

Друго. Анкета нам омогућава да сагледамо како се слика идеалног саговорника у случају српског испитаника мења од једне до друге друштвене групе. Најмање разлика је уочено у вези са становницима села у односу на становнике града, а највише разлика се испољава у вези са годинама старости. Анкета показује да што су старији, Срби све мање воде рачуна о оним особинама саговорника које су у директној вези са разговором, а све више воде рачуна о особинама које немају везе са разговором, а које смо у претходном поглављу назвали особинама трећег нивоа. То је очигледно и на основу резултата изложених у табели, а нарочито је упадљиво кад се погледају сви одговори испитаника. Од 17 испитаника с преко 50 година само је 1 одговорио како очекује од саговорника да га пажљиво слуша, а од 75 студената 47 је дало тај одговор. Студенти се уопште нису осврtали на физички изглед саговорника, док је старијима то важно. Средња генерација је по одговорима између младих и старих.

Жене очекују од саговорника да их саслуша и да им да̑ савет, за разлику од мушкараца којима је то мање битно, а више поштују искреност, елоквентност, образованост.

---

[62] Испитаници су донекле подељени и у вези с односом према саговорнику неистомишљенику. Неки то веома поштују и очекују од саговорника да се бори за своје ставове, да се препире, да је одлучан и борбен. Други од идеалног саговорника очекују да је сталожен слушалац који не пада у ватру и који никада не контрира. Дакле, неки од нас концептуализују комуникацију као битку, а неки не.

Треће. Ове анкете нам омогућавају да упоредимо сличности и разлике између српског и руског комуникационог идеала и да покушамо закључити понешто о сличностима и разликама у српском и руском комуникационом понашању.

Руси и Срби цене исте особине код саговорника, те можемо рећи да су им комуникациони идеали врло слични. Међутим, распоред тих особина и начин на који се оне респектују упадљиво су различити. Бројке показују да Руси више од Срба цене код саговорника способност да их саслуша,[63] као и образованост и интелигенцију саговорника. Срби, више од Руса, инсистирају на искреном саговорнику и на оном ко је спреман да им пружи савет.

Код Руса је способност саговорника да их саслуша подједнако важна за све три генерације, док се код Срба важност смањује са годинама. Тако се поприлично разликују српски и руски комуникациони идеал за људе који имају преко 50 година. Док старији Руси очекују да буду саслушани и да их саговорник разуме и саучествује с њима, старији Срби готово да и не обраћају пажњу на то, док воде рачуна чак и о физичком изгледу саговорника.

Руски мушкарци такође очекују од саговорника саосећајног слушаоца, за разлику од српских мушкараца, који пре свега очекују од сабеседника искреност и елоквентност. И Рускиње и Српкиње од саговорника очекују да их саслуша и утеши својом веселом, духовитом, оптимистичком природом.

Показало се да на руски, као ни на српски комуникациони идеал не утиче живот на селу или у граду. Резултати су готово исти. Руски становници града, као и села, цене код саговорника умеће слушања и памет, умност, док српски становници, како са села тако и из града, поред способности саговорника да их саслуша, највише поштују искреност. Због ограничености узорка, резултати до којих смо дошли сигурно нису сасвим поуздани, али показују тенденције и главне пунктове у одговору на питање како изгледа српски комуникациони идеал и по чему се он разликује од руског комуникационог идеала.

4.8. И аутомобили су људи (о једној метафори)

Због своје антропоцентричности, човек често персонификује предмете и појаве око себе, па зато највише значења имају оне речи које се односе на човека, на његов живот и навике, као и на делове људског тела.

Пошто је аутомобил постао нераздвојни део наше свакодневице, понекад га доживљавамо као пријатеља или најближег рођака. Он има

[63] Као што је малочас поменуто, 103 руска испитаника дала су 111 пута одговор у таквом духу, а 104 српска испитаника тако су одговорила 52 пута.

физичке и духовне особине, темперамент, животни стил. Све у свему, АУТОМОБИЛ ЈЕ ЧОВЕК. У језику је много доказа за то да аутомобиле овако доживљавамо. Довољно је да овлаш прегледамо неколико часописа о аутомобилима и запазићемо мноштво метафора испод којих се крије она основна – АУТОМОБИЛ ЈЕ ЧОВЕК.

АУТОМОБИЛ ИМА ЉУДСКЕ ДЕЛОВЕ ТЕЛА И ЉУДСКЕ ФИЗИЧКЕ ОСОБИНЕ: *Даевуов најмањи аутомобил добио је* ***ново лице****, и сада је, каку кажу, још* ***привлачнији*** (*Салон аутомобила*, април 2002, 9); *Некада највећи Сузукијев теренац сада је* ***порастао*** (*Салон аутомобила*, април 2002, 22); *Несретна комбинација коцкасте каросерије филоване квази луксузом за резултат је имала мање-више* ***импотентан*** *модел, који је на асфалту био неудобан и груб, а у беспућу прилично* ***свилен и беспомоћан*** (*Вреле гуме* 90/9, 12); *Вектра је* ***нешто пунијих бокова, мада нема комплекс дебљине, оштрих контура лица, иако је избори за лице године не занимају*** (*Вреле гуме* 93/9, 18).

АУТОМОБИЛ ИМА ЉУДСКЕ ДУХОВНЕ ОСОБИНЕ: *Сви будући модели ће имати* ***динамичан спортски дух*** (*Салон аутомобила*, април 2002, 29); *Талија је мала и* ***спретна*** *лимузина* (*Салон аутомобила*, април 2002, 20); *Џип се по угледу на своје претходнике из доба инвазије на Нормандију понаша* ***одлучно и неустрашиво*** (*Вреле гуме* 90/9, 13); *Та дама, нова вектра, као и све жене, прилично је* ***компликовано биће*** (*Вреле гуме* 93/9, 18); *Марчело Гандини извршио је операцију, задржавајући се на унутрашњости и прегледности, не дирајући* ***снажну личност*** *реноа 5*.

АУТОМОБИЛ ИМА ПОРОДИЦУ: *Предвиђена је премијера* ***млађег брата*** *тог модела* (*Вреле гуме*, 88/9, 8); *Тај* ***природни отац*** *свих каснијих ГТИ модела произведен је у свега 2405 комада* (*Вреле гуме*, 88/9, 92); *Кија је доживела своју* ***другу генерацију*** (*Салон аутомобила*, април 2002, 18); *Од представљања 1998. године, продат је у два милиона примерака, а са* ***новим чланом у фамилији*** *има још више шанси да продужи живот* (*Салон аутомобила*, април 2002, 17); *Сеат ибица је нови* ***сестрински*** *модел Пола* (*Вреле гуме*, 90/9, 36); ***Генетски кôд****, како код човека, тако и код аутомобила, најчешће се понавља* ***у свакој другој или трећој генерацији*** (*Вреле гуме*, 90/9, 12); *Нови џип чироки на први поглед више подсећа на актуелни тренд уличних јапанских малишана него на робус[т]ни теренац, што му* ***по породичној традицији*** *припада* (*Вреле гуме*, 90/9, 12).

АУТОМОБИЛ ИМА ПРИЈАТЕЉЕ: *Хамер је сачувао ћошкасти стил* ***ратног колеге*** (*Вреле гуме*, 88/9, 48).

АУТОМОБИЛИ ИМАЈУ НАЦИОНАЛНОСТ: *Фијат је уложио много труда у изради новог конкурента све популарнијим* ***французима*** (*Салон аутомобила*, април 2002, 13); *Сузуки је ефикасан у сваком погледу, прави је* ***Јапанац*** (*Салон аутомобила*, април 2002, 39).

АУТОМОБИЛИ ИМАЈУ НАВИКЕ, ОБИЧАЈЕ И ПОНАШАЊЕ КАО ЉУДИ: *Опел корса и рено клио су* ***штедише*** (*Вреле гуме*, 88/9, 42); *Стара дама* [рено еспас] *је* ***затегла боре на лицу, фитнесом је дотерала тело, али утицај година ипак оставља трага испод сјајне спољашњости*** (*Вреле гуме*, 88/9, 14); ***Понашање*** *у вожњи овог опела испуњава умерене жеље* (*Вреле гуме*, 88/9, 54); *Сада матис изгледа као да* ***се заводљиво смешка*** (*Салон аутомобила*, април 2002, 27); *Нови чироки* ***пред собом има тежак задатак*** *– да буде бољи од претходника* (*Салон аутомобила*, април 2002, 17); *Код* ***понашања*** *у вожњи не јављају се* ***лоши манири*** (*Вреле гуме*, 90/9, 34); *Рено је* ***несташко*** (*Ауто свет*, мај 2002, 67, 46); *Рено се представио са* ***лепом грађанком****, званом Бакара* (*Ауто свет*, мај 2002, 67, 47); *Пежо 307 је* ***билдер у свиленој кошуљи*** (*Ауто свет*, мај 2002, 67, 18); *Фијат стило је* ***убица*** *голфова* (*Ауто свет*, мај 2002, 67, 14).

АУТОМОБИЛИ ИМАЈУ ЖИВОТНИ ЦИКЛУС ОД ДЕТИЊСТВА ДО СТАРОСТИ: *Рено еспас наредног пролећа одлази* ***у заслужену пензију*** (*Вреле гуме*, 88/9, 12); *И пре ових побољшања матис је стајао раме уз раме са* ***малишанима*** *свих светских произвођача* (*Свет аутомобила*, април 2002, 9); *Сви нови системи су преузети из фокуса и мондеа, што употпуњује причу да су мали аутомобили скоро* ***прерасли пубертет*** (*Салон аутомобила*, април 2002, 11).

Да о аутомобилима размишљамо као да су људи, показују и нека граматичка средства којима се служимо кад о њима говоримо или размишљамо. Познато је да именице мушког рода које означавају нешто неживо имају облик акузатива једнак облику номинатива (нпр. *Отворио је прозор*), а да именице које означавају нешто живо имају акузатив једнак генитиву (нпр. *Нахранио је коња*). Неке именице које означавају аутомобиле имају акузатив једнак генитиву, као да се њима исказује нешто живо. Тако се, на пример, често каже: *Купио је* ***југа*** или *Вози* ***форда***. Изједначавање акузатива са генитивом у овим случајевима није допуштено са становишта језичке норме, али је чéсто у разговорном језику.

Такође, има примера који показују да се људи понекад идентификују с аутомобилима. Тако, на пример, нико не би приметио ништа необично у реченици: *Паркирао се пред кућом*, иако возач аутомобила није пред кућом паркирао себе, него свој аутомобил. Ова снажна логичка веза између возача и аутомобила пример је за метонимију. Иста метонимија се запажа и у реченицама *Ударио* ***ме*** *је у браник* или *Погурај* ***ме*** *до низбрдице*.

Неке вербалне асоцијације испитаникâ из *Асоцијативног речника српскога језика* показују један посебан тип идентификације с аутомобилом, који је у вези са доживљајем аутомобила као статусног симбола. Ево неких одговора на стимулус *аутомобил*: *луксуз*, *жеља*, *скуп*, *удобност*, *новац*, *престиж*, *богат*, *богатство*, *фантазија*, *раскош*, *скупоћа*, *срећа*, *статус*, *страва*. Неки људи сматрају да ако имају престижан аутомобил,

и они сами постају престижни; ако је аутомобил велик и брз, и они сами су виши и бржи. Дакле, у првом кораку аутомобилима придајемо људске особине, а у другом – те замишљене особине преносимо са аутомобила на људе којима они припадају. Метафора се креће од човека као изворишта ка аутомобилу, а затим се враћа са аутомобила ка човеку.

Наведени примери из језика часописа посвећених аутомобилима, као и наше граматичко понашање и вербалне асоцијације, потврђују колико се кроз језик којим се свакодневно користимо назиру наши погледи на свет, ставови о ономе што нас окружује и у колико великој мери ствари и појаве меримо према себи.

5. ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ И КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЕМОЦИЈА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

5.1. Истраживања концептуализације емоција

Започећемо преглед испитивања концептуализације емоција неким дефиницијама, поделама, универзалијама о њима, које често представљају полазишне тачке у осмишљавању методе за анализу концептуализације емоција. Циљ није исцрпно представљање радова лингвиста који су се бавили овим питањем, већ кратак поглед на приступ концептуализацији емоција оних аутора који су утицали на теоријско уобличавање нашег виђења ове теме. Наводе се и основне методе испитивања концептуализације емоција, а затим се представљају могућности асоцијативне методе у оваквим анализама.

5.1.1. Изабрани ставови А. Вјежбицке о емоцијама. А. Вјежбицка (1999: 13) констатује да је емоције тешко или немогуће дефинисати, али да постоје многи начини како се оне могу описати. Први од два најосновнија облика подразумева да неко може рећи како се осећа добро или лоше (*Осећам се дивно/ужасно*), а други је да неко упореди своја осећања са осећањем неке друге особе у прототипичној ситуацији (*Осећам се као сироче*).

А. Вјежбицка (1999: 275–276) наводи следећих једанаест емоционалних универзалија, које могу помоћи у разумевању и дефинисању емоција: (1) сви језици имају реч за *осећати*; (2) у свим језицима нека осећања могу бити описана као добра, а нека као лоша (док нека не би била одређена ни као повољна ни као неповољна); (3) сви језици имају речи које одговарају, али не морају бити сасвим идентичне, речима као што су *плакати* и *смејати се* – то су речи које се односе на телесне експресије добрих и лоших осећања; (4) у свим културама људи повезују фацијалне гестикулације са добрим или лошим осећањима, па чак и подигнуте углове усана са добрим осећањима, а спуштене углове усана или опуштен нос са лошим осећањима; (5) сви језици имају емотивне интеракције – то су речи (узвици) као *joj!*, којима се исказују емоције; (6) сви језици имају неке речи за емоције (тј. речи које десигнирају нека когнитивно заснована осећања); (7) сви језици имају речи за осећања заснована на мисли: а) нешто лоше може да ми се догоди; б) желим нешто да предузмем; в) људи ће можда помислити нешто лоше о мени – то су речи које одговарају,

али не морају да се подударају с енглеским речима *страх*, *љутња*, *стид*; (8) у свим језицима људи могу да опишу когнитивно базирана осећања помоћу телесних „симптома“ (тј. помоћу телесних манифестација које одговарају карактеристикама тих осећања) – на пример: *Поцрвенела је*. *Тресу јој се руке*, *усне*; (9) у свим језицима, когнитивно базирана осећања могу се описати у односу према телесним сензацијама – нпр. *Кад сам то чуо*, *поцрвенеле су ми уши*. *Кад сам то чуо*, *осушило ми се грло*; (10) когнитивно базирана осећања могу се описати помоћу „bodily images“ – то су имагинарни догађаји и процеси који се наводно догађају у нашим телима: нпр. *То ми је сломило срце*. *Урадио сам то пуним срцем*; (11) у свим језицима постоје алтернативне граматичке конструкције за описивање когнитивно базираних осећања.

Вјежбицка (1999: 46, 49) све емоције дели у шест група: 1. осећања заснована на мисли „нешто добро се догодило“ (*радост*); 2. осећања која се заснивају на мисли „нешто лоше се догодило“ (*туга*); 3. осећања која се заснивају на мисли „нешто лоше се може/ће се догодити“ (*страх*); 4. осећања која се заснивају на мисли „не желим да се догоде такве ствари“ (*љутња*) 5. осећања која се заснивају на мисли „мислим на друге људе“ (*љубомора*) 6. осећања која се заснивају на мисли „мислим на себе“ (*стид*).

5.1.2. Кратак поглед Ј. Д. Апресјана на природу емоција. Ј. Д. Апресјан (1995: 370) дели емоције на *примарне, базичне* (биолошки условљене) и *секундарне, окултурене*. Код примарних емоција, на пример, страха и радости, интелектуална оцена је заступљена у мањој мери, а доминира сáмо доживљавање емоције. Због тога базичне емоције могу да доживе и неке животиње. По П. Екману (1971), базичне емоције су срећа, туга, љутња, страх, изненађење и интересовање, јер за њих, посматрано кроз различите културе, постоје одговарајуће фацијалне експресије. Секундарне, окултурене емоције, као што су нада или очајање, мотивисане су интелектуалном оценом ситуације као жељене или нежељене за субјекта и зато се приписују само човеку. Аналогно с овом поделом, постоји подела на *више стихијске* и *мање стихијске* емоције (Апресјан 1995: 370–371). Код више стихијских емоција преовладава осећање, а код мање стихијских доминира интелектуална оцена. Више стихијске емоције се концептуализују као ђаволска сила која обузима човека. На пример: *Страх овладава човеком*, *човек је под влашћу страха*, *љубомора гризе човека* итд.

Емоције се разликују по *дубини* и *интензитету* преживљавања (Апресјан 1995: 371). Ликовање је интензивније од радости, страст је интензивнија од љубави, али је радост дубља од ликовања, а љубав је дубља од страсти.

Ј. Д. Апресјан (1995: 372) наглашава и поделу емоција на оне које имају *спољашње манифестације* и на оне које их немају. Језик често развија два реда средстава за изражавање емоције саме по себи и факта њеног

спољашњег изражавања. Та средства су, на пример, полисемија, различити афикси и лексичко-синтаксичке конструкције. Тако прилози *тужно*, *весело* могу означавати *осећајући тугу*, *веселье*, али и *изражавајући тугу*, *веселье*. *Стыдно* на руском значи *осећајући стид*, а *стыдливо* значи *изражавајући стид*. Предлошко-падешка конструкција *в ярости* – подразумева само осећање, а *с радостью* подразумева и манифестацију емоције.

5.1.3. Најчешће методе за испитивање концептуализације емоција. У когнитивној лингвистици се за проучавање емоција најчешће користе два приступа – анализа *појмовних метафора* у минималним контекстима у којима се јављају речи са значењем емоција и постављање *когнитивних сценарија* у којима се емоција представља у свом прототипичном облику, уз опис догађаја и мисли које је изазивају и физиолошких реакција које је прате. Неки аутори удружују оба ова модела, јер се они међусобно не искључују.

5.1.3.1. Појмовне метафоре. Постоје појмовне метафоре којима се, према Кевечешу (1998: 133), могу концептуализовати све емоције, оне којима се могу концептуализовати само неке од њих и оне којима се концептуализује само једна емоција. Следеће појмовне метафоре односе се на све емоције:

1) ПОСТОЈАЊЕ ЕМОЦИЈЕ ЈЕ ПРИСУТНОСТ ОВДЕ (*Сва осећања су нестала*);
2) ЕМОЦИЈА ПОСТОЈИ У ЗАТВОРЕНОМ ПРОСТОРУ (*Она кључа од беса*);
3) ЕМОЦИЈА ЈЕ ПОСЕДОВАЊЕ ОБЈЕКТА (*Она има много поноса*);
4) ЕМОЦИЈА ЈЕ ЖИВ ОРГАНИЗАМ (*Његов страх расте*).

Кевечеш (1998: 133–135), затим, наводи оне метафоре којима се не концептуализују све емоције, него највећи број њих:

1) МНОГЕ ЕМОЦИЈЕ СУ КОНТЕЈНЕРИ (*Призор ју је испуњавао страхом*. *Испуњен сам тугом*).
2) МНОГЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ПРИРОДНА/ФИЗИЧКА СИЛА (*Био је то буран састанак*. *Био је то ужасан ударац*).
3) МНОГЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ПРОТИВНИЦИ, ЛУДИЛО, ЗАРОБЉЕНА ЖИВОТИЊА (*Трудила се да се избори с осећањем љубави*. *Луда је за њим*. *Обуздавао је своју љутњу*).
4) МНОГЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ТЕРЕТ (*Он тетура под болом*. *Мајка му је оптерећена страхом*).
5) МНОГЕ ЕМОЦИЈЕ СУ БОЛЕСТ (*Била је болесна од туге*).

Постоје метафоре којима концептуализујемо само мањи број емоција (Кевечеш 1998: 136–137):

1) НЕКЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ВРЕЛИНА/ВАТРА (*Горим од љубави*. *Жеље су му се угасиле*).
2) НЕКЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ХРАНА/РАТ/ИГРА (*Гладан сам љубави*. *Играо се њеним осећањима*).

Постоје, на крају, и оне метафоре, резервисане за концептуализацију само једне емоције (Кевечеш, 1998: 137). Тако се, на пример, само љубав концептуализује као МАГИЈА/ПУТОВАЊЕ/ЈЕДИНСТВО, а само се стид доживљава као ФИЗИЧКО СМАЊИВАЊЕ/ЖИВЉЕЊЕ БЕЗ ОДЕЛА, само страх као НАТПРИРОДНО БИЋЕ и само срећа као ЛЕБДЕЊЕ.

5.1.3.2. Концептуализација емоција као материје. Према Д. Кликовац (2000: 191–203), емоције се најчешће концептуализују као МАТЕРИЈА. Садржатељи емоција или ентитета који за човека имају емотивну вредност јесу срце и душа, а ментални ентитети (мисли, сећања итсл.) смештени су у глави, мозгу, памети и другим целинама.[64] Метафора ЕМОЦИЈЕ СУ МАТЕРИЈА може се даље конкретизовати као ТЕЧНОСТ (*Зато што је у њему врео неки унутрашњи бес*);[65] ЧОВЕК ИЛИ ЖИВОТИЊА (*Узалуд се у мени пропиње немоћни бес*); БИЉКА (*... овој жени, у којој је порасло и разбујало се попут корова ово грешно осећање*); ВАТРА (*Али кад ме стражар ... дрско упитао оно што га се не тиче*, *букнула је у мени љутина*); ОЛУЈА (*А онда је дошла празна тишина. Још је тутњало негдје у мени, све даље... Олуја се избјеснила и смирила, сама од себе*); МЕХАНИЗАМ (*док не проради у њему осећање кривице*); ТЕРЕТ (*Мислила сам ... да ће ми промена места помоћи да заборавим свој бол, као да своју несрећу не носимо у себи*).

5.1.3.3. Когнитивни сценарији. Бавећи се концептуализацијом љутње у енглеском језику, Лејкоф (1987: 380–415) представља типичан сценарио за ову емоцију. Ситуација у којој се испољава љутња подразумева

---

[64] М. Радић-Дугоњић (1998) пореди руску и српску језичку личност према начину на који се срце реализује као садржатељ или центар емоција у руском и српском језику. Сравњивањем минималних контекста у којима се јавља ова именица закључује се да су у руском концепту бројнији предикати који имају значење бола, туге, жалости, док се у српском срце чешће игра, кличе, расте итд. Из овога се може закључити да је српско срце, пре свега, садржатељ радости, док је руско срце у прототипичном случају садржатељ бола. М. Радић-Дугоњић (1998: 208) запажа у српском језику гешталт срца као центра сећања (*урезало му се у срце*, *примити к срцу*). Ауторка примећује да овај гешталт не важи за руски језик и да је по тој особини „српска језичка личност ближа западноевропским језичким личностима“. Чини се, међутим, да и у западноевропским језицима и у српском језику примери као што је *урезати се у срце* представљају изузетак и да не манифестују концептуализацију срца као центра сећања, већ као садржатеља емоција. Те емоције се стално обнављају сећањем на неки догађај. Као да су од сећања важније емоције које се њиме изазивају. Други пример, *примити к срцу*, у *Речнику МС* заиста се објашњава као *добро упамтити*, али овај фразеологизам пре свега означава *доживети, прихватити неки догађај или неку изјаву сувише лично, са пуно емоција*.

С. Ристић (1998б: 176) констатује да су срце и душа садржатељи емоција те наводи примере у којима су ове две речи међузамењиве: *одахнути душом/срцем*, *свалио ми се камен са душе/срца*, *лакнуло ми је на души/на срцу*, *пећи на души/на срцу*.

[65] У књизи се наводе примери за различите емоције. Овде се издвајају, тамо где је то могуће, они који се односе на љутњу.

два учесника – изазивача и доживљаваоца љутње. Прототипични сценарио се састоји из пет сцена, међу којима не постоји оштра граница.

Прво. Изазивач вређа доживљаваоца, који због тога почиње да осећа љутњу.

Друго. Доживљавалац осећа љутњу све интензивније, са свим физиолошким последицама.

Треће. Покушај контролисања љутње.

Четврто. Губљење контроле и агресивна акција.

Пето. Кажњавање виновника и нестајање љутње.[66]

5.1.3.4. Сценарио А. Вјежбицке за емоције на основу природног семантичког метајезика. Према А. Вјежбицкој (1999: 34–35), људске емоције се разликују од језика до језика и од културе до културе, али имају и много тога заједничког. Ни различитости, а ни универзални аспекти емоција, не могу се проучавати без одговарајућег метајезика. Није могуће испитивати појединачне језике, јер сваки од њих одсликава своју особену „наивну слику света“ (према Апресјану), укључујући ту и засебну етнопсихологију. Енглески, шпански, малајски језик немају одговарајућу реч за немачку реч *Angst*, али сви језици имају одговарајуће кореспонденте за енглеске речи *good* (*добар*), *bad* (*лош*) или *know* (*знати*), *want* (*желети*). То значи да су концепти доброте, знања, жеље универзални, па могу бити елементи културално независног семантичког метајезика.

Тако, А. Вјежбицка постулира *природни семантички метајезик* (*The Natural Semantic Metalanguage* – NSM).[67] Он се састоји из око 60 примитива, као што су: *ја*, *ти*, *неко*, *ово*, *исто*, *један*, *два*, *добар*, *лош*, *велик*, *мали*, *мислити*, *видети*, *чути*, *рећи*, *имати*, *живети*, *умрети*, *можда*, *зато*, *ако*, *сад*, *после*, *пре*, *испод*, *изнад*, *далеко*, *близу*, *део*, *као* итд. А. Вјежбицка (1999: 38) ову листу назива алфабетом људских мисли. Сва комплексна значења, у свим концептуалним доменима, могу се репрезентовати и објаснити као конфигурације од ових приближно шездесет фундаменталних, концептуалних грађевинских блокова. Осим тога, постоји и скуп базичних, канонских реченица које се користе у свим језицима и којима се у природном семантичком метајезику описују и пореде значења. Универзалне су, на пример, реченице *Желим да урадим нешто*, *Знам да ништа не могу да урадим*, *Знам да ће се догодити нешто лоше*. Овакве реченице такође спадају у семантички метајезик и њима А. Вјежбицка описује структуру осећања.

Вјежбицка (1999) саставља сценарије за емоције помоћу канонских реченица. То су реченице природног семантичког метајезика и састоје се

[66] Више о сценарију љутње, али и концептуализацији љутње уопште, в. у делу књиге посвећеном овом питању.

[67] Природним семантичким метајезиком Ане Вјежбицке у српској лингвистици користила се Р. Трнавац (2001) у описивању концепта *наде* у српском и руском језику.

из примитива – елементарних концепата именованих речима природног језика, који су преводиви на све језике и које користимо у разумевању сложенијих концепата. Примитиви су појмови који се схватају непосредно, а не преко других појмова. Број примитива се подудара са бројем лексичких универзалија. За сада, Вјежбицка издваја 62 примитива, којима се, путем канонских реченица, по њеном мишљењу, може описати било каква емоција. Сценарио, на пример, разочарања по Вјежбицкој (1999: 71) изгледа овако:

„разочарање (X је био разочаран)
X је осетио нешто зато што је X помислио нешто
Понекад особа мисли:
'Помислио сам да би се нешто добро могло догодити
осетио сам нешто добро због тога
Сада знам: та добра ствар се неће догодити'
Када та особа мисли ово, она осећа нешто лоше
X је осетио нешто овако
Зато што је X помислио нешто тако."

Има аутора, као што су Лејкоф (1987) или Миколајчук (1998), који удружују обе методе у испитивању емоција, јер се оне међусобно не искључују. Ови модели показују велику сличност у концептуализацији емоција у различитим језицима, али постоје примери и за специфичности у неким сегментима концептуализације у различитим језицима. Неки аутори (нпр. Вјежбицка) зато верују да се концептуализација емоција разликује од језика до језика, док неки други (нпр. Лејкоф) мисле да је то универзалан процес.

5.1.4. Асоцијативна метода. Истраживањем асоцијација говорника може се доћи до значајних закључака о концептуализацији различитих апстрактних појмова, па и емоција. Ако се овој методи придружи испитивање појмовних метафора и когнитивних сценарија, добија се широка, прецизна слика о концептуализацији емоција. Печјак је (1986) испитивао транскултуралне варијације асоцијативног значења емоционалних појмова. Емоционални концепти се, према мишљењу Печјака (1986: 75), разликују од осталих концепата по високом степену субјективности и због тога се тешко дефинишу.

5.1.4.1. Асоцијативни тест Вида Печјака. Печјак је тестирао две групе испитаника – 50 америчких студената са Универзитета у Мериленду и 50 словеначких студената са Универзитета у Љубљани. У свакој групи било је по 25 девојака и 25 младића. Циљ истраживања био је да се идентификују културални трендови за сваку групу посебно и да се упореде, како би се дошло до неких закључака у вези са *културалним значењем* речи које означавају емоције. Печјак је применио *Технику анализе асоцијација групе*, коју је развио Л. Салај (L. Szalay). Од испитаника

се тражило да напишу што више асоцијација на задате стимулусе у року од један минут. Стимулуси су били речи које се односе на емоције или су у непосредној вези с њима: *забава*, *срећа*, *весеље*, *уживање*, *жалост*, *страх*, *сигурност*, *страх*, *секс*, *плес*, *брак*, *неуспех*, *успех*, *лепота*, *смрт*, *жеље*. Студенти су обично успевали да испишу седам до десет одговора на сваки стимулус, а затим су они обрађивани, груписани у семантичке категорије и упоређивани.

Најупадљивија разлика између словеначких и америчких испитаника показала се у томе што се у америчкој групи најјачи нагласак ставља на школу, људе, секс и сигурност, а у словеначкој групи на породицу, дом и материјална добра.

5.1.4.2. Вербалне асоцијације на стимулусе *љубав* и *мржња*. Печјак се користио тестом тзв. *континуираних асоцијација*, када се од испитаника тражи да на реч-стимулус одговоре што већим бројем реакција. До значајних резултата долази се и тестом *дискретних асоцијација*, када се од испитаника очекује да на драж дају само један одговор. Управо су таквој врсти теста били подвргнути испитаници који су учествовали у изради *Асоцијативног речника српскога језика*. То су били студенти различитих факултета и ученици већег броја гимназија у Србији. На примеру одговора испитаникâ на драži *љубав* и *мржња* може се описати како асоцијативном методом долазимо до података о концептуализацији ових емоција у српском језику у студентској популацији.

5.1.4.3. *Љубав*. Иако на стимулус *љубав* има одговора као *мајка*, *брат*, *сестра*, *пријатељ*, када се узме у обзир свих 800 реакција, очигледно је да је за студенте прототипичан вид љубави мушко–женска љубав. Многи одговори указују на метафоричку концептуализацију љубави. Љубав је, тако, МУЗИКА, НЕБО, ХЕМИЈА, ЦВЕТ, ПОЕЗИЈА, ПРОЛЕЋЕ, ЖИВОТ, ВАТРА, ЖАР.[68]

Љубав се концептуализује и као СВЕТЛА, ТОПЛА, СЈАЈНА, МЕКАНА МАТЕРИЈА, дакле материја која се може доживети чулом вида, додира, па и слуха (како показује метафоризација љубави као музике или поезије). На овај вид концептуализације упућују следећи одговори: ЦРВЕНО, РУЖИЧАСТО, ТОПЛИНА, МЕКАНО, СЈАЈНО.

У литератури се обично наводи да је у наивној слици света седиште љубави у срцу. Љубав извире у срцу, чува се, расте и умире у њему. Међутим, поред реакције СРЦЕ, велика учесталост асоцијације СТОМАК показује да је у концептуализацији љубави као материје седиште те материје и стомак. То је, наравно, у вези са физиолошким реакцијама које прате осећање љубави. Асоцијација ЛЕПТИРИЋИ У СТОМАКУ метафорички описује ту физиолошку реакцију. Има и других асоцијација којима се концептуа-

[68] Узимамо у обзир само фреквентне одговоре, а не оне који се јављају са ниском учесталошћу.

лизује доживљај љубави: БЛАЖЕНОСТ, ЛЕБДЕЊЕ, ЖМАРЦИ, ЖАР, СВЕУКУПНОСТ, ИСПУЊЕНОСТ, БЛИСКОСТ, СНАГА.

Љубав се доводи у везу и са неким другим емоцијама. Једна од најчешћих реакција на стимулус *љубав* јесте СРЕЋА, али се појављују и: ЧЕЖЊА, НЕЖНОСТ, НАДА, БОЛ, ПАТЊА.

Најдетаљнијим истраживањем концептуализације љубави бавио се З. Кевечеш, који је љубавним метафорама посветио и књигу. Многе асоцијације које су овде наведене и Кевечеш потврђује као метафоре којима се љубав концептуализује. На асоцијације се можемо ослонити, исто тако поуздано, и у креирању когнитивног сценарија за љубав. Неке асоцијације су елементи тог прототипичног сценарија и он се може осмислити на основу њих: ДВОЈЕ, ПОЉУБАЦ, ЗАГРЉАЈ, СТРАСТ, СЕКС, БРАК.

5.1.4.4. *Мржња*. За истраживаче лексичких односа значајан је и очекиван податак да је једна од најчешћих реакција на стимулус *љубав* – МРЖЊА, а на стимулус *мржња* – ЉУБАВ. Очекивало би се да и концептуализација ових емоција иде у истом правцу, а у супротном смеру. Реакције испитаника показују да је СРЦЕ седиште мржње као и љубави. И мржња се концептуализује као обојена материја. На то указује асоцијација ЦРНИЛО. Међутим, прототипична љубав је мушко–женски однос. Чак и ако није мушко–женска релација, одговори показују да је она првенствено резервисана за двоје – за два пријатеља, за две сестре, сестру и брата, мајку и дете.

Прототипична мржња је међунационална или међудржавна мржња. На то указују реакције: ПОЛИТИКА, НЕЧОВЕЧНОСТ, РАТ, СИЛА, НАЦИЈА, РАСНА, АМЕРИКА, АМЕРИКАНЦИ. Ова врста асоцијација показује зависност концептуализације емоција од друштвених и социјалних прилика, и да концептуализација заиста не мора бити универзална за све народе. Најчешће реакције на стимулус *мржња* јесу РАТ, СМРТ, БЕС. На основу студентских асоцијација лако би било саставити и когнитивни сценарио прототипичне мржње за говорнике српског језика: ЗАВИСТ, ЉУБОМОРА, ПРЕЗИР, СТРАХ, БЕС, СВАЂА, СУКОБ, РАТ, КРВ, СМРТ, РАЗДОР.

Док љубав концептуализујемо као блаженство и задовољство, мржња је патолошка емоција. На то указују реакције: БОЛЕСТ, ОТРОВ, НЕНОРМАЛНО. Изазивачи мржње су према бројности асоцијација: ЗАВИСТ, ЉУБОМОРА, КОМПЛЕКС. Мржњу прате и друге емоције: БЕС, ПАТЊА, ПРЕЗИР, СТРАХ, БОЛ, СТРЕС, АГРЕСИВНОСТ, НЕТРПЕЉИВОСТ.

Може се закључити да се, иако је за антониме уобичајено да на сличан начин развијају полисемантичке структуре, они не морају концептуализовати на сличан начин, што недвосмислено показују асоцијације. И поред тога, антоними су у чврстој лексичко-семантичкој и асоцијативној вези.

5.1.5. Други приступи и истраживачке методе. Постоје и други приступи анализи емоција у лингвистичким истраживањима. Важно место у овој области заузима руски лингвиста В. И. Шаховски, који се већ пуних

40 година бави искључиво питањима изражавања емоција у језику. На Универзитету у Волгограду основао је *школу емоциологије* (лингвистике емоција). У лингвистику је увео мноштво нових термина, као што су: *емоционална* (или емотивна) *валентност*, *емоционални текст*, *емоционална номинација*, *емоционална деривација*, *емоционална компетенција* итд.

В. И. Шаховски (2009) разликује језичка средства којима се именују емоције од оних којима се изражавају емоције. Лексема *радост*, на пример, именује емоцију и има логичко-предметно значење у којем се реализује мисао (појам) о датој емоцији, а лексема *ура* садржи емотивно значење и одликује се способношћу непосредног изражавања емоције. Према Шаховском, *ура* спада у *емотиве*. То су језичке јединице које поседују емоционалност као семантичку компоненту или значење, захваљујући чему ту јединицу сви говорници употребљавају да изразе неку емоцију. Лексема *радост* није емотив. Доказ за то да називи за емоције не спадају у емотиве може се пронаћи у тесту супституције. Можемо, на пример, рећи: *Ти си свиња! Ето шта си ти*, а можемо рећи и: *Будиш у мени гађење*. Према Шаховском (2009: 95), ефект поруке исказане на ова два начина неће бити исти: прагматика другог исказа је снижена бар за један степен. Говорник има потребу да емоције не исказује пуким називима за њих, већ језичким средствима која спадају у емотиве.

Изражавање емоција се остварује различитим језичким средствима – лексичким, стилским, синтаксичким итд. Емотиви се могу пронаћи у свим језичким нивоима, од фонеме до текста. В. И. Шаховски је у својим радовима показао којим се све језичким средствима исказују емоције. Он уводи термин *емоционални* (емотивни) *текст* и показује његову структуру, анализира језичке и ванјезичке компоненте које се наслућују из садржаја. У језичке компоненте спадају: емотивна лексика и фразеологија, емоционалне конструкције, емоционалне „кинеме“ и „прозодеме“ итд. У ванјезичке компоненте спада: емоционална ситуација, која укључује емоционалну пресупозицију, емоционалну намеру, емоционалне позиције саговорника у моменту општења, њихов општи емоционални склоп итд.

Овакав начин испитивања емоција значајно је другачији у методолошком смислу од оног за који се опредељујемо у овом истраживању, али заслужује пажњу и могао би значајно употпунити општу слику о емоцијама у лингвистичким истраживањима.

5.2. Концептуализација љутње у српском језику

5.2.1. Испитивања концептуализације љутње. Домен љутње у српском језику чине именице *љутња*, *бес*, *јарост*, *јед*, *разјареност*, *срџба*, *гнев*, *махнитост*, *напраситост*, *пргавост*, *прекост*, *раздражљивост*, као и сви чланови деривационих система којима ове именице припадају.

Границе категорије нису сувише оштре, тако да би јој се могле прикључити и неке друге речи, а централни чланови су *љутња* и *бес*. У раду ће се анализирати концептуализација *љутње* узимајући у обзир све ове лексеме, односно појмове на које се оне односе, уз занемаривање разлика међу њима, а тамо где буде потребно на те разлике ће се указивати.

5.2.1.1. Појмовне метафоре З. Кевечеша за љутњу. Иако су многи аутори у својим радовима наводили појмовне метафоре којима се концептуализује љутња, издвајамо Кевечешово истраживање, јер спада у најцитиранije. Кевечеш (1998: 128–129) наводи следеће метафоре којима се концептуализује љутња у енглеском језику. Није нам циљ да опсежно поредимо концептуализацију љутње у српском и енглеском језику, јер је за то потребно далеко више језичког материјала, па ћемо, за ову прилику, потврдити Кевечешове појмовне метафоре примерима из српског језика.

ЉУТЊА ЈЕ ВРЕО ФЛУИД У КОНТЕЈНЕРУ: *She is boiling with anger*. (*Она кључа од љутње*.) Ова метафора се може потврдити и примерима из српског језика. У *Речнику МС* значење 1.а. лексеме *бес* потврђено је примером: *Кад је видим, у мени све кључа од беса*. У *Речнику САНУ* наводе се примери који такође потврђују ову метафору: *дивља ерупција беса*; *Бес кипи/кипти у мени*; *излити, искалити свој бес*. У *Речнику МС* налазимо потврду да се и *срџба* може искалити.

ЉУТЊА ЈЕ ВАТРА: *Oh*, *boy*, *was I burned up!* (*Горео сам од љутње*.) Потврда из српског језика у *Речнику САНУ* за лексеме *бес* и *јарост*: *Из очију му сева бес*. *Очи јој севаху од јарости*. Пример за *срџбу* у *Речнику МС*: *Сва је сијевала од срџбе*.

ЉУТЊА ЈЕ ЛУДИЛО: *The man was insane with rage*. (*Човек је полудео од беса*.) И у српском језику може да се употреби оваква реченица, а има и других потврда у *Речнику САНУ*. Лексема *бесан* у значењу 1.б. *који има напад лудила, суманут, махнит*: *Скочи ти он ка' бијесан*. И нека значења лексеме *јарост* потврђују ову метафору: *Управник, ван себе од јарости, скочио је са столице*.

ЉУТЊА ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ У БОРБИ: *I was struggling with my anger*. (*Борио сам се са љутњом*.) Пример за српски језик у *Речнику МС* за лексему *бес* и у *Речнику САНУ* за *гнев* и *љутњу*: *Кад им се плати, истерују бес из стоке. Гнев га мучи*. *Ипак ме је распињала љутња*.

ЉУТЊА ЈЕ ЗАРОБЉЕНА ЖИВОТИЊА: *He unleashed his anger*. (*Обуздавао је своју љутњу*.) Овом примеру, који је у потпуности преводив на наш језик, могао би се додати и податак из *Речника САНУ* да *бес* може означавати *помамног, необузданог коња*. Такође би се *бес* у примеру из истог речника *Бежали су испред турског беса и зулума* могао концептуализовати као дивља животиња. *Јарост* се у једном примеру у *Речнику САНУ* описује као *дивља*: *Стој – грмну Никола са изразом дивље јарости*.

ЉУТЊА ЈЕ ТЕРЕТ, БРЕМЕ: *He carries his anger around with him*. (*Носио је своју љутњу са собом*.)

ЉУТЊА ЈЕ ПРЕДВОДНИК: *His actions were completely governed by anger*. (*Његови поступци су руковођени љутњом*.)

ЉУТЊА ЈЕ ПРИРОДНА СИЛА, БУРА: *It was a stormy meeting*. (*Био је то буран састанак*.)

ЉУТЊА ЈЕ ФИЗИЧКА НЕПРИЈАТНОСТ: *He is a pain in the neck*. (*Он је бол у врату*.)

ЉУТИТО ПОНАШАЊЕ ЈЕ АГРЕСИВНО, ЖИВОТИЊСКО ПОНАШАЊЕ: *Don't snarl at me!* (*Не режи на мене!*)

Може се закључити да се већина наведених метафора односи и на српски језик, осим можда оне о љутњи концептуализованој као физичка непријатност. За српски језик би се могле издвојити још неке метафоре. Једна од њих је експлицитно наведена у *Речнику МС* као значење 1.ђ. и гласи ЉУТЊА ЈЕ ЂАВО, ВРАГ, НЕЧАСТИВИ: *Седамдесет и седам је бијесова у њему*.[69] Концепт ЉУТЊА ЈЕ ПЛОД потврђује се примером: *Узнемири се и љутња се зачне у њему*, а концепт ЉУТЊА ЈЕ МАТЕРИЈА КОЈА СЕ МОЖЕ ТАЛОЖИТИ дâ се илустровати примером за лексему *гнев* у *Речнику САНУ*: *Чим се гњев слегне, он га је намјерице појачавао*. Постоји једна необична и неочекивана концептуализација љутње у нашем језику, различита у од-

[69] БЕС ЈЕ ЂАВО представља појмовну метафору само из синхронијске перспективе са које саглçдамо овај проблем. Међутим, П. Скок констатује да је *бес* „термин из прасловенскога паганизма, демонско божанство истог ранга као *Gorgone* (*језибаба = баба јага*), под упливом кршћанства постао табу за *враг* у нашим нарјечјима, као и у чешком и пољском“. Следећом примедбом П. Скок наглашава да ово значење још постоји: „Славенски је семантички специјалитет да је ријеч из прајезика очувала демонолошко значење, што се у литавском не види.“ Ипак, на самом почетку речничког чланка за одредницу *бијес* П. Скок изричито тврди: „*демон*, табу за *враг*, *ђаво*, данас није опћенито значење, него у нарјечјима“. Етимологију имамо у виду, али истраживање постављамо у оквире савременог српског књижевног језика, а из тог угла БЕС ЈЕ ЂАВО представља појмовну метафору, а не примарно значење лексеме *бес*. Лексикографи *Речника Матице српске* ово значење нису обрадили као примарно, јер је њихов задатак био да израде речник савременог српског књижевног језика. Лексикографи *Речника САНУ*, чији је циљ да израде речник савременог српског књижевног, али и народног језика, ово значење су обрадили као основно, имајући у виду да је то значење етимолошки прво и да је тежиште њиховог интересовања у изради овог речника подељено између књижевног и народног језика. Због тога је *бес* у овом речнику под 1. празн. *злодух, нечастива сила, враг, ђаво*: – А по тмини витлају се беси. Јурио је као да га беси гоне. Причају људи, бијесови су ту уковали Цара Дукљана. Причини јој се да је неки бијес скочио из пучине. Зором се радо повлачио шумом злобни Бјесомар, владар свих шумских бјесова. За овај поступак лексикографâ *Речника САНУ* постоји објашњење и оно је овде наведено, али је питање постоји ли оправдање да се у речнику савременог српског језика статус примарног значења даје етимолошки примарном и покрајински ограниченом значењу, уместо реално примарном значењу у савременом српском књижевном језику. Проблем одређивања примарног значења засебно је питање, којим се овде нећемо бавити. О томе детаљније исп. Р. Драгићевић (2007: 134–135).

носу на све остале у енглеском и у српском језику. Љутња односно бес у српском језику не мора увек бити непожељна емоција, већ и пожељна. Она је илустрована примерима за значење 5.б. лексеме *бес* у *Речнику САНУ*: *снага*, *бујност*, *једрина*. *– Здрава жена, пуна, румена, ваљана, баш у најбољем бијесу између' тридесете и четрдесете*. Исто значење потврђено је у *Речнику САНУ* и за придев *бесан*: *једар*, *бујан*, *снажан*, *кршан*: *– Од младог Поповића се захтијеваше да одржи дом такав какав је. За такву једну снажну и бијесну природу то је било више него премало*. *Ожених два понејака синовца*, *а доведох им двије бијесне невјесте*.

5.2.1.2. Сценарио љутње Ц. Лејкофа. Опште је познат и често цитиран сценарио Ц. Лејкофа ситуације у којој доминира љутња. Лејкоф (1987: 380–415) запажа да веза између љутње и њених физиолошких ефеката, као што су црвенило у лицу, повишен крвни притисак, повишена температура, повишен притисак у мишићима, условљавају различите метафоре помоћу којих концептуализујемо љутњу. Најважнија је ЉУТЊА ЈЕ ВРЕЛИНА. Пошто су појмовне метафоре и метонимије мотивисане законима људске физиологије, Лејкоф претпоставља да оне морају бити универзалне за све језике.

Ц. Лејкоф, као што је назначено и на стр. 155, поставља и прототипични сценарио ситуације у којој доминира љутња. Ова ситуација подразумева два учесника – изазивача и доживљаваоца љутње. Прототипични сценарио се састоји из пет сцена, међу којима не постоји оштра граница.

Прво. Изазивач вређа доживљаваоца, који, због тога почиње да осећа љутњу. *Друго*. Доживљавалац осећа љутњу све интензивније са свим физиолошким последицама. *Треће*. Покушај контролисања љутње. *Четврто*. Губљење контроле и агресивна акција. *Пето*. Кажњавање виновника и нестајање љутње.

5.2.1.3. Сценарио љутње Ј. Д. Апресјана. Има, наравно, и другачије постављених сценарија. Апресјан (1995: 367–369), на пример, разликује пет фаза заједничког сценарија за емоције у реконструкцији наивне слике света емоција. Прву фазу представља предузрок емоције – увид у неко стање ствари. То може бити и догађај за који смо сазнали из друге руке. Друга фаза је непосредни узрок емоције – интелектуална оцена тог стања ствари, који је за субјекта жељен или нежељен, очекиван или неочекиван и итд. Већина емоција је утемељена у мишљењу и то данас наглашавају многи аутори. Тиме се у некој мери превазилази дихотомија рационалност–емоционалност. Ипак, Вјежбицка (1999: 15) разликује осећања типа *осећам се као...* (*успаваност*, *глад*, *умор*) од осећања типа *понекад особа мисли...* (*кривица*, *страх*). Прва група нема референта у мишљењу, него у телесним стањима. Трећу фазу, према Апресјану, представља сама емоција (осећање нечег пријатног или непријатног). Четврту фазу чини жеља да се продужи или прекине постојање узрока

који покреће емоцију. Пету фазу представља спољашња манифестација емоција, која може бити неконтролисана физиолошка реакција тела на узрок емоције или контролисани покрети и вербалне реакције субјекта на узрочника емоције.

5.2.1.4. Сценарио А. Вјежбицке за љутњу на основу канонских реченица. А. Вјежбицка (1999: 87–89) убраја љутњу у осећања типа „не желим да се догађају такве ствари". Констатује да је љутња једна од најчешће испитиваних емоција и да се обично објашњава као последица блокираног циља. Међутим, ако замислимо мајку која је љута јер јој је дете сломило вазу, запазићемо да у тој ситуацији нема блокираног циља. Међутим, оба ова случаја могу да се разумеју помоћу једноставног сценарија у глави љуте особе:

„Ова особа је учинила нешто лоше.
Не желим да та особа ради такве ствари.
Желим да учиним нешто због тога."

А. Вјежбицка је експериментисала са различитим видовима љутње. На крају, она уводи љутњу$_{(1)}$ и љутњу$_{(2)}$. Први случај је кад је особа *X* љута на особу *Y*. Други случај је илустрован примером: *Људи који умиру су љути на Бога*. У оваквим случајевима нико није урадио ништа лоше. Проблем је у томе што се нешто лоше догодило а неко се није потрудио да то предупреди иако је могао. А. Вјежбицка (1999: 88) предлаже овакав сценарио за љутњу$_{(1)}$:

„*X* се наљутио на *Y*.
X је осетио нешто зато што је *X* помислио нешто.
Понекад особа мисли о некоме:
'Ова особа је урадила нешто лоше
Не желим да та особа ради такве ствари
Желим да урадим нешто због тога.'
Када та особа то мисли, та особа осећа нешто лоше.
X је осетио нешто овако
Зато што је *X* помислио нешто овако."

Сценарио за љутњу$_{(2)}$ јесте следећи:

„*X* се наљутио на *Y*
X је осетио нешто зато што је *X* помислио нешто.
Понекад особа мисли:
'Нешто лоше се догодило
Зато што је неко урадио (или није урадио) нешто
Не желим да се догађају такве ствари
Желим да урадим нешто због тога ако могу'
Када та особа мисли ово, та особа осећа нешто лоше.
X је осетио нешто овако
Зато што је *X* помислио нешто овако."

5.2.1.5. Да ли је концептуализација љутње универзална (на примеру поређења концепата у енглеском и пољском језику А. Миколајчук). А. Миколајчук (1998: 153) у раду посвећеном метонимијским и метафоричким концептуализацијама љутње у пољском језику започиње своје истраживање навођењем супротстављених схватања о концептуализацији емоција. По првом схватању (чији су заступници Екман, Џонсон-Лерд, Оутли и други теоретичари) постоји лимитирани скуп универзалних концепата за базичне емоције и њих деле сви људи. Језици се разликују само по различитим концептима за сложене емоције. Према другом схватању (чији је представник Вјежбицка) нема универзалних концепата за емоције. Универзалне су само компоненте од којих се концепти састоје. Сви осећамо љутњу или страх, али их у разним језицима концептуализујемо различито. Пољско *gniew* се не концептуализује исто као енглеско *anger*. А. Миколајчук је прихватила друго становиште и покушала да открије специфичности концептуализације љутње у пољском језику у односу на енглески, и то тако што је анализирала семантичко поље љутње у пољском језику. Разврстала је метафоре за све синониме *љутње* и узела је у обзир њихове деривационе системе.

Миколајчук (1998: 167) разлаже имиџ *љутње* на компоненте: 1) узрок љутње, штета коју је неко нанео; 2) особа која се наљутила; 3) емоција љутине; 4) жеља да се реваншира ономе ко је љутњу изазвао; 5) симптоми љутње нестају када се оствари баланс између компоненти 1 и 4.

А. Миколајчук констатује да прве три компоненте играју важну улогу у концептуализацији љутње у пољском, док четврта и пета нису значајне. Љутња има ове компоненте у свим језицима, али се они међусобно разликују по томе које ће компоненте бити извориште за метафоризацију, односно концептуализацију.

У раду се издваја седам кључних појмовних метафора за љутњу у пољском:

1) ЉУТЊА ЈЕ ФИЗИЧКИ БОЛ И ТЕЛЕСНА БОЛЕСТ: *Jakby go osa/mucha ukąsiła/ugryzła*. (*Као да га је ујела оса/мува*.)[70] *On dostał białej gorączki*. (*Он има белу грозницу*.)[71]
2) ЉУТЊА ЈЕ ОПАСНА ЖИВОТИЊА: *On warczy na mnie*. (*Он режи на мене*.) *On parska złością*. (*Он фркће од љутине*.)[72]

---

[70] Замишљамо да извориште љутње лежи у чињеници што је некога ујео инсект којег доживљавамо као љутог због његових темпераментних покрета. Дакле, реч је о метафори изазваној другом метафором.

[71] Док би први пример био донекле препознатљив у српском језику, други пример је говорницима српског језика сасвим неприхватљив.

[72] Љуте особе се у пољском пореде са ћурком, осом, змијом. Занимљиво је да колективна експресија у српском у вези с овим животињама иде у сасвим другом правцу – према духовним особинама, ређе према емоцијама. У нашем језику глупа женска особа

3) ЉУТЊА ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ (У БОРБИ): *Gniew opanowuje kogoś*. (*Спопала га је љутња*.) *Ktoś opanował wściekłość*. (*Победио је свој бес*.)[73]
4) ЉУТЊА ЈЕ ЂАВО И ПАКАО: *Diabeł w niego wstąpił*. (*Ђаво је ушао у њега*.) *Jest zły jak sto diabłów*. (*Љут је као сто ђавола*.)
5) ЉУТЊА ЈЕ ЛОШЕ ВРЕМЕ: *Ktoś ściągnał na swoją głowe burzę*. (*Неко је навукао олују на нечију главу*.)
6) ЉУТЊА ЈЕ ВАТРА/ВРЕЛИНА: *iskry złości w oczach* (*варнице беса у очима*), *płomień gniewu na twarzy* (*пламен љутње на лицу*).
7) ЉУТЊА ЈЕ МОРЕ: *głęboki gniew* (*дубока љутња*), *bezbrzeżna złość* (*безгранична љутња*).[74]

По угледу на Лејкофа, А. Миколајчук (1998: 181) представља идеални модел љутње у пољском језику. Он се састоји из три централне сцене, чији су носиоци два учесника: субјекат љутње као жртва претходне увреде и особа која ће бити мета агресивне акције.

Прва сцена. Увредљив догађај. *Друга* сцена – *унутрашња љутња*. Субјекат осећа љутњу, која постаје све интензивнија. Јављају се физиолошке промене и субјекат покушава да контролише своју љутњу. *Трећа* сцена – *спољашња љутња*. Љутња измиче контроли и надвладава субјекта. Он се понаша агресивно, што је опасно и за њега и за противника. Најзад, љутња се стишава.

А. Миколајчук (1998: 181–184) пореди Лејкофов енглески концепт љутње са својим, пољским. За разлику од енглеског сценарија, покушај контроле љутње не посматра се као посебна сцена, јер се не одваја од емоције. Исто важи и за освету. Ауторка закључује да се љутња у пољском језику концептуализује са слабијим нагласком на контролу него у енглеском.

Поредећи метафоре којима се концептуализује љутња у енглеском (према: Лејкоф, 1987; Кевечеш, 1998) и пољском, ауторка констатује да је метафора БОЛЕСТ карактеристична за пољски, а није за енглески. По Кевечешу, љутња у енглеском није вреднована ни афирмативно ни негативно, док се у пољском вреднује негативно.[75] У енглеском метафора КОНТРОЛА има три нивоа: покушај контроле, губитак контроле и недостатак

се пореди са ћурком. У пољском је извориште за поређење љуте особе с ћурком у црвеној боји ћуркине главе која подсећа на црвенило љутитог људског лица. Заједљиве особе се у српском језику пореде с осама, вредне особе са пчелама, а зле, опаке, подмукле особе са змијама. За љутњу је у српском језику уобичајено поређење са рисом.

[73] Метафорама се обухватају разл чити аспекти борбе у концептуализацији љутње као противника (пораз, победа, казна, компензација). У првом наведеном примеру побеђује љутња, а у другом неко побеђује љутњу.

[74] Све метафоре се односе и на српски језик.

[75] У српском се најчешће вреднује негативно, али, показало се, у једном сегменту постоји и могућност афирмативног вредновања.

контроле. У пољском је трећи ниво најприроднији и повезан је с аспектом пасивности.

На крају рада следи закључак како нам ове разлике у концептуализацији љутње у енглеском и пољском језику не допуштају да љутњу доживимо као универзални концепт. Разлике постоје због различитих вредносних система и кодова понашања у две културе.

5.2.1.6. „Замрзнуте концептуализације“ туге Г. Ђерија. Завршићемо представљања различитих приступа концептуализацији љутње, као и емоција уопште, занимљивим дијахронијским приступом Габора Ђерија (1998). По овом аутору (Ђери 1998: 100), у основи сваке семантичке промене налази се когнитивни процес. Значење речи етимолошки може бити посматрано као замрзнута концептуализација. Дијахронијске семантичке промене сведоче о томе како су раније генерације концептуализовале одређене делове стварности. Тако се, на пример, енглеска реч *gold* (*злато*) изводи из праиндоевропског **ghel-*, „сијати, блистати“. Дакле, злато је концептуализовано као нешто што сија. Та концептуализација је метонимијска, зато што је особина супстанце изабрана да именује саму супстанцу.

Ако се анализирају синоними са становишта етимологије, може се показати како је развој значења укључен у способност говорника да алтернативно називају исти феномен. Као пример Ђери (1998: 102) наводи етимологију енглеских синонима за лексему *кожа – skin* и *hide*: *skin* < пие.**sek-* (*сећи*) преко корена **skend-* (*одрати*); *hide* < пие.**(s)keu-* (*покрити*). Етимологија речи *skin* упућује на концепт драња коже животиња, а *hide* на нешто што штити тело. То су две сасвим различите, готово супротстављене метонимије. Прва је мотивисана акцијом, а друга својством којим се именује објекат. Ђери (1998: 103) закључује да је избор речи којима се служимо да именујемо неки феномен увек семантички мотивисан.

У наставку рада (Ђери 1998: 104–120) анализирају се и упоређују концепти базичних емоција из дијахронијске перспективе у неколико језика. Под базичним емоцијама овде се подразумевају *срећа*, *туга*, *љубав*, *мржња*, *љутња*, *забринутост*.[76] Дијахронијски концепти ових емоција прате се у три индоевропска језика, а то су енглески, немачки и руски, и у једном уралском језику, а то је мађарски. Анализиране су неке именице, глаголи и придеви.

Енглески придев *angry* (*љут*) потиче од пие.**angl-* (*болан*, *тесан*). Управо бол и стезање значајни су ефекти односно узроци љутње у концептуализацији ове емоције.

[76] У раду се не прецизира да ли је оваква класификација базичних емоција ауторова или је преузета.

Немачка именица *Zorn* настала је од пие. **der-* (*расцепити*, *љутити*). Цепање, располућивање као ефект љутње утиче на концептуализацију. Немачки придев *bose* потиче од старовисоконемачког *bosi* (*лош*, *безвредан*), а тај облик води порекло од пие. **b(h)eu-* (*отицати*). Ову етимологију Ђери (1998: 112) повезује са разумевањем љутње као болесне воље.

Руски глагол *serdit'sa* < пие. **kerd-* (*срце*). Љутња се повезује са срцем због наивне представе да она извире из срца. Руски придев *jadovityj* < пие. **ed-* (*jecmu*). С овим глаголом у вези је и именица која означава *отров*, па и метафора: ЉУТЊА ЈЕ ОТРОВ (У ТЕЛУ).

Мађарски придев *merges* < pfu. **mirkk3* (*отров*). Ова етимологија одсликава концептуализацију љутње као отрова у телу. Мађарска именица *harag* < pfu.**kur3* и у вези је са pfu. **kura-* (*ољуштити*, *летети*). У основи ове мотивације за именовање љутње лежи метафора ЉУТЊА ЈЕ ЦЕПАЊЕ.

Ђери (1998: 114) закључује да и дијахронијска анализа показује како се иста емоција може у разним језицима концептуализовати на различите начине, али и да има сличности у начину концептуализовања једне емоције у различитим језицима. Ђери (1998: 115) констатује кореспонденцију између немачког *Zorn* и мађарског *harag*, иако потичу из различитих језичких породица. Етимологија ових речи открива концептуализацију љутње засновану на метафори ЉУТЊА ЈЕ ЕКСПЛОЗИЈА. Ова метафора постоји и у многим другим језицима. Друга очигледна сличност је између руског придева *jadovityj* и мађарског *merges*. Ови придеви су настали од именица које означавају отров, а секундарно – љутњу.

5.2.2. Систематизација различитих модела у испитивању концептуализације. Преглед различитих приступа анализи *љутње* показује да концептуална анализа емоција има више токова.

5.2.2.1. Први се заснива на истраживању појмовних метафора које се репрезентују у језику. Овако су љутњу анализирали Кевечеш и Миколајчук. Оно што би се могло замерити овом приступу јесте то што нам се кроз тај тип анализе *љутња* у исто време и осветљава и замагљује. Навођење бројних метафора, иза којих сваки пут стоји нова концептуализација, пружа једну пуну, прегледну слику о томе шта све љутња јесте у нашем когнитивном систему, али је та слика хетерогена, распршена и склопљена је из истих, или скоро истих, делова као и слика осталих емоција. Та непрецизност није препоручљива за семантичку анализу неке лексеме, јер неколико резултата концептуализације даје скоро подједнако нејасну слику о семантичком садржају као и изостанак било какве семантичке процедуре. Из овакве анализе нарочито изостаје јасан закључак о правој, очигледној специфичности концептуализације једне емоције у односу на другу.

Упадљива је потреба аутора који се баве метафоричким концептуализацијама да се одреде у вези са универзалношћу или релативношћу метафоричких концепата љутње (и других емоција). Лејкоф (1987: 380–415),

на пример,[77] поставља хипотезу да, пошто су метафоре и метонимије мотивисане људском физиологијом (за љутњу је то повишена температура, убрзано дисање, црвенило лица и друге реакције), оне морају бити универзалне за све језике. А. Вјежбицка, а за њом и А. Миколајчук, верују да се емоције, па и љутња, различито концептуализују у разним језицима. У многим радовима се инсистира на специфичностима језичке личности и наводе се неуверљиви примери, којима се то тобоже потврђује. Докази А. Миколајчук да за љутњу не постоји универзални концепт изведени су на основу наводних разлика у концептуализацији љутње у енглеском и пољском језику, и делују неубедљиво. Ауторка је навела две маргиналне разлике, које уопште не утичу глобално на процес концептуализације љутње у енглеском и пољском језику, и које су сасвим небитне у дугачком низу истих метафоричких образаца за љутњу у ова два језика. И Ђери (1998: 114) наводи специфичности у концептуализацији љутње у различитим језицима на крају својих етимолошких анализа емоција, али ни његови примери не делују баш убедљиво.

С. Ристић (1998а: 162) такође запажа једну посебност у вези са концептуализацијом емоција у српском језику: „Мноштво контекстуалних реализација разматраних речи показује да је фреквентнија и разноврснија употреба речи са позитивним компонентама значења. Тако је за припаднике српске културе, како нам показују савремени речници српског језика, карактеристична отвореност и несуздржаност у исказивању позитивних емоција.“

И ми смо, коментаришући концептуалне метафоре у пољском и енглеском језику које наводе Миколајчук и Кевечеш, констатовали нека ситнија концептуална неподударања у српском језику у односу на пољски и енглески. Ипак, много су упадљивије бројне универзалности у концептуализацији емоција (па и љутње) у различитим језицима. Поред Лејкофовог образложења ове појаве у вези са физиолошким променама које изазива емоција, требало би као разлог за ове упадљиве сличности навести и Кевечешево запажање о постојању и фундаменталности за емоције специфичних метонимијски заснованих метафора које се базирају на узроцима и ефектима емоција. Кевечешова идеја је у ствари потврда Лејкофове хипотезе. Као да су ситне међујезичке разлике у концептуализацији само део поуке о томе да изузетак потврђује правило.

5.2.2.2. Други заступљени вид концептуалне анализе у проучавању емоција јесте изналажење типичног сценарија. Овај модел се уопште не искључује са моделом појмовних метафора, па их неки аутори и комбинују, као, на пример, Миколајчук или Лејкоф. Лејкофов прототипични сценарио

[77] Али, као што смо напоменули, и други аутори пре и после њега, попут Екмана, Џонсон-Лерда, Оутлија.

љутње у енглеском језику састоји се из пет сцена, а Миколајчук поставља три централне сцене са својим супсценама за сценарио љутње у пољском језику. Вјежбицка свој сценарио љутње саставља помоћу канонских реченица универзалног семантичког метајезика.

Овај модел концептуалне анализе одређенији је, конкретнији, усмеренији од претходног и у комбинацији с њим даје добре резултате. Остаје, међутим, нејасно како се поставља прототипични сценарио и како се проверава његова прототипичност. Није сасвим јасно кад Вјежбицка констатује да је „експериментисала са различитим типовима љутње“ или кад Миколајчук примећује да се, за разлику од Лејкофовог енглеског сценарија, покушај контроле љутње у пољском језику не посматра као посебна сцена, јер се не одваја од емоције, и кад закључује да се љутња у пољском концептуализује са мањим нагласком на контроли него у енглеском. Чини се да за овај модел нема довољно потврда, или се оне у радовима не износе, па изгледа као да су у значајној мери резултат субјективног доживљаја истраживача.

5.2.2.3. На основу прототипичног сценарија љутње и на основу појмовних метафора које се на њу односе, Миколајчук (1998: 167) наводи *компоненте имица љутње*: 1) узрок љутње, штета коју је неко нанео; 2) особа која се наљутила; 3) емоција љутње; 4) жеља да се реваншира ономе ко је љутњу изазвао; 5) симптоми љутње нестају када се оствари баланс између компоненти 1 и 4. И за навођење компоненти имица проблематично је колико су објективна и прецизна мерила којима се до њих долази, али се идеја о њиховом изналажењу и набрајању чини као врло корисна у истраживању семантичког садржаја лексема које означавају емоције.

5.2.2.4. Ђеријев покушај да испита концептуализацију емоција дијахронијском методом такође је подесан начин да се употпуни или провери анализа емоционалних концепата. Међутим, сâм по себи, ни овај модел није довољно поуздан, јер етимологија открива обично само један, како би се изразио Ђери, замрзнути концепт, а то није довољно за опсежно и потпуно расуђивање о концептуализацији љутње.

5.2.3. Анализа концептуализације љутње асоцијативном методом. Када се сви наведени модели укрсте, стиче се слика о концептуализацији љутње. Њима се, међутим, могу придружити и други начини анализе. Један од могућих је примена асоцијативне методе. Черњејко (1997: 153) запажа важност интуитивног начина разумевања апстрактног значења и наглашава да постоје четири модуса постојања апстрактних имена у сазнању: интуитивни, геометријски, метафорички и дискурсивни. Интуитивни се испољава кроз асоцијације говорника.[78]

[78] Асоцијативну методу у испитивању неких емоција (али не и љутње) користио је Печјак (1986).

Циљ примене ове методе јесте увид у прототипични сценарио љутње и, што је још важније, покушај увида у компоненте имиџа љутње. До концепта љутње не долази се субјективним ставом аутора о прототипичном сценарију, како је то представљено у овом раду, него се на основу прве асоцијације већег броја говорника нашег језика изводе закључци. Овај модел истраживања емоција има своје предности и мане. Чини се да је прилично објективан и да се на овај начин добијени резултати не могу занемарити (како због тога што се заснивају на првој асоцијацији изворних говорника, тако и због тога што истраживач закључује на основу већег броја одговора), међутим, зависан је од начина на који се испитаницима постави задатак и од њихове мотивације да учествују у анкети.

Зашто баш изналажење прототипичног сценарија? Анализирајући семантички садржај придева који означавају људске особине (Драгићевић, 2001), закључили смо да разумевање значења неког придева чија је семантика у вези са људским особинама подразумева увид у типичну ситуацију за испољавање особине, као и процену колико се особа коју квалификујемо сналази или не сналази у њој. Чини се да је за разумевање апстрактне лексике, бар оне која је у вези са човековим животом и деловањем, у блиској вези са ситуацијама у којима се човек налази.

5.2.3.1. Први асоцијативни тест. Анализи љутње асоцијативном методом могло се прићи из више углова. Ово је први. Затражено је од испитаника, а то су били студенти прве године Учитељског факултета, да првом асоцијацијом заврше реченицу која почиње са: *Љутња је кад...* Очекивало се да ће испитаници, завршавајући ову реченицу описом неке ситуације, наводити различите догађаје који ће нам омогућити да изведемо прототипични сценарио за љутњу. Листа добијених одговора изгледа овако:

Љутња је кад...

Не могу искрено да кажем оно што мислим; бих срушила све око себе; си изнервиран;/;[79] ми је учињена неправда; се нађем у неправди; ме неко изнервира; сам потпуно немоћан у случају неправде; не успеш у ономе што желиш; ме изнервира мама; нешто не испадне онако како желиш; не могу да постигнем оно што желим; те изнервира неко; ме неко не схвати; не могу да добијем оно што желим, а могуће је; немаш контролу над собом; се изгубиш; смо нервозни; ме неко лаже; бих побила све око себе; си љут на некога; бих неког убила; ми дође да убијем и кад губим контролу; ти нешто не одговара; ме дечко превари с мојом најбољом другарицом; сам љута; не могу да урадим шта желим; не постижем шта желим; се љутиш; неко некога прекида док прича; кад ме неко нервира; смо изнервирани, бесни због нечег; ме неко изнервира; неком позајмиш одело, а тај ти не

[79] Косом цртом се означава изостанак реакције испитаника.

врати; ме неко згази у градском превозу; нешто планираш, а не испадне како си хтео; ме не поштују; ме неко изнервира; си изнервиран да не можеш да се контролишеш; си нервозан, нерасположен; ме неко изнервира; не добијем оно што сам очекивала; се љутиш на неког; бих најрађе убила неког кад ме изнервира; изгубиш разум; рукама удараш у јастук; осетиш као да нешто кључа у теби; искалимо на себи нешто што је други урадио; ми неко добаци; ти се не оствари жеља; ме неко повреди; не добијем или не постигнем оно што желим; мрзиш све око себе; неко створи осећај незадовољства или нервозе која прелази одређене границе; није онако како ја хоћу; горим изнутра и желим да пукнем; те неко изнервира; ме брат изнервира; неко прекрши обећање; мрзим цео свет; ме дечко изнервира; те неко изнервира у превозу; ме неко разочара или изневери и тиме испровоцира; се изнервирамо; нисмо у границама нормале; ме обори професор на испиту; ме неко лаже, а мисли да ја не примећујем; желиш да разбијеш све око себе; немам лепих дешавања; не испадне како желиш; ме неко лаже, сам страшно љута; не постигнем шта желим; изгубим нешто драго; ме неко нељути и повреди; неко добије оно што није заслужио; ти професор нѐ дâ заслужену оцену; не могу да савладам негативне емоције; ми одузму оно што ми је драго; сам нервозна; када сам у ситуацији да будем љубоморна; ми родитељи нешто забране; вриштим; кад ме пробуде; неконтролисано лупим први предмет који се нађе у близини; /; се неко издере на тебе без разлога; нам побегне аутобус; ме неко прави лудом; радим оно што не желим, а морам; изневериш самог себе; те неко нељути; постајем агресивна; ти нешто не пође за руком; ми говоре шта да радим; вас неко изнервира; видим да неко лаже, а гледа ме у очи; те неко превари; је човек неразуман; те неко изнервира; осетиш да те неко лаже; добијем лошу оцену неправедно; смо љути на брата (сестру); нешто није по нашој вољи, а важно нам је; не положим испит; ме неко изнервира; ме изнервира особа до које ми је стало; те неко намерно изигра, те неко нељути; те неко нељути; изгубим оно што толико желим; неко не поштује договор; неко ради оно што ме нервира и покушава да ме понизи; се деси оно што не желим; не иде онако како испланираш; ме изнервирају глупи људи; не могу да утичем на нешто што се десило, а мислим да није у реду; желиш да неког појеш; си разочаран; не могу да добијем оно што желим; ме неко лаже; ме неко изнервира; си веома љут на некога.

Систематизација реакција показује четири најчешћа типа асоцијација на љутњу. Први је: ЉУТЊА ЈЕ КАД МЕ НЕКО ИЗНЕРВИРА. Други: ЉУТЊА ЈЕ БЛОКИРАНИ ЦИЉ. Трећи: ЉУТЊА ЈЕ КАД ИСПОЉИМ ФИЗИОЛОШКУ РЕАКЦИЈУ КАО РЕАКЦИЈУ НА НЕКИ ДОГАЂАЈ. Четврти: ЉУТЊА ЈЕ КАД МИ НЕКО УЧИНИ НЕПРАВДУ.

Сва ова четири типа асоцијација (а то су, у ствари, четири врсте концептуализације) указују на љутњу као реакцију на догађај. Тај догађај има два своја облика: први је са само једним учесником – оним који

доживљава љутњу, јер је фрустриран у немоћи да оствари циљ; а други је са два учесника – оним који доживљава љутњу и оним који је изазива. Доживљавалац љутње у типичном случају реагује на неку неправду, понижење, увреду коју му је неко нанео. Због тога је четврти тип студентских одговора заправо подтип првог типа.

Дакле, *овај асоцијативни тест показује да је љутња у свом најтипичнијем облику реакција на блокирани циљ или на нанесено понижење.* Задатак је постављен тако да би се могли анализирати и сами догађаји који доводе до љутите реакције.

Примери за љутњу изазвану блокираним циљем са једним учесником: *Љутња је* – кад не могу искрено да кажем оно што мислим; кад не успеш у ономе што желиш; кад не могу да добијем оно што желим а могуће је; кад нешто планираш, а не испадне како си хтео; не добијем оно што сам очекивала;[80] кад нам побегне аутобус.

Примери за љутњу изазвану нанесеном увредом или понижењем са два учесника: *Љутња је* – кад ми је учињена неправда; кад сам потпуно немоћан у случају неправде; кад ме дечко превари с мојом најбољом другарицом; кад ме неко лаже а мисли да ја не примећујем; кад ти професор нѐ дâ заслужену оцену; када сам у ситуацији да будем љубоморна; кад ме неко прави лудом; кад те неко превари; кад видим да неко лаже а гледа ме у очи; кад те неко намерно изигра; кад неко ради оно што ме нервира и покушава да ме понизи; кад си разочаран; кад не могу да утичем на нешто што се десило, а мислим да није у реду.[81]

Занимљиво је издвојити физиолошке или физичке (агресивне) реакције као последицу љутње, које нам показује наведена анкета: *Љутња је* – кад бих срушила све око себе; кад немаш контролу над собом; кад се изгубиш; кад бих побила све око себе; кад бих неког убила; кад ми дође да убијем и кад губим контролу; кад си изнервиран да не можеш да се контролишеш; кад бих најрађе убила неког; кад изгубиш разум; кад рукама удараш у јастук; кад осетиш да нешто кључа у теби; кад искали-

---

[80] Треба издвојити одговоре: *љутња је* – кад не могу да добијем оно што желим а могуће је; кад нешто планираш а не испадне како си хтео; не добијем оно што сам очекивала. Ови одговори указују на један важан сегмент фрустрација које доводе до беса. Не љути нас недосезање онога за шта унапред знамо да је недостижно, него само онога за шта смо мислили да је доступно а није, оно у шта смо улагали труд или наду.

[81] На неке од одговора треба скренути пажњу. То су одговори: *љутња је* – кад сам у ситуацији да будем љубоморна; кад си разочаран. Из ових одговора се види како љутња може да буде секундарно осећање, тј. да неки догађај изазове једну емоцију као што је љубомора или разочараност, а онда се из те емоције развије бес. Друга два одговора која се издвајају гласе: *љутња је* – кад сам потпуно немоћан у случају неправде; кад не могу да утичем на нешто што се десило, а мислим да није у реду. Из ових одговора произлази да је немоћ често или обавезно емоција која је главни пратилац љутње и јавља се симултано с њом.

мо на себи нешто што је други урадио; кад горим изнутра и желим да пукнем; кад желиш да разбијеш све око себе; кад не могу да савладам негативне емоције; кад неконтролисано лупим први предмет који се нађе у близини; кад постајем агресивна; кад је човек неразуман; кад желиш да неког поједеш.

Овим спонтаним одговорима испитаника потврђују се неке концептуализације које су наведене у раду. На пример: ЉУТЊА ЈЕ ВРЕО ФЛУИД У КОНТЕЈНЕРУ – Љутња је кад осетиш да нешто кључа у теби; ЉУТЊА ЈЕ ВАТРА – Љутња је кад горим изнутра и желим да пукнем; ЉУТЊА ЈЕ ЛУДИЛО – Љутња је кад изгубиш разум. Љутња је кад је човек неразуман; ЉУТЊА ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ У БОРБИ – Љутња је кад не могу да савладам негативне емоције; ЉУТИТО ПОНАШАЊЕ ЈЕ АГРЕСИВНО, ЖИВОТИЊСКО ПОНАШАЊЕ – Љутња је кад желиш неког да поједеш.

Одговори испитаника такође поткрепљују обавезан део типичног сценарија љутње о губљењу контроле љуте особе и неспособности савладавања емоције.

5.2.3.2. Други асоцијативни тест. Истраживања су показала (Драгићевић, 2001) да постоје типични носиоци особина. Претпоставља се да било ко може бити жртва блокираног циља или нанесеног понижења. Ипак, покушали смо другим типом асоцијативног теста да откријемо постоје ли неки носиоци занимања, чланови породице итсл. који су, у наивној језичкој слици света наших говорника, склонији доживљавању љутње од других људи. Задатак је овог пута постављен тако што је од студената Филолошког факултета тражено да у 12 реченица попуне празно место речју која им прво падне на памет. Свих 12 реченица има исту структуру – предикат реченице је глагол *осећати* у трећем лицу једнине презента (*осећа*), објекат је именица која означава осећање у облику акузатива (*туга*, *љубомора*, *срећа*, *страх*, *стид*, *понос*, *страст*, *љутња*, *љубав*, *разочараност*, *нада*, *кривица*). Студенти су попуњавали празно место остављено за субјекат. Субјекат реченице ——————— *осећа љутњу* одређивала су 104 студента Филолошког факултета својом првом асоцијацијом. Одговори су били дивергентни, али најчешће реакције су: 1) *отац/тата* и 2) *професор*.

Пошто се из асоцијација у вези са типичном сутуацијом за испољавање љутње може закључити да је љутња реакција на блокирани циљ или на нанесено понижење, очекивало би се да је типичан доживљавалац љутње особа која је у инфериорном статусу у одређеној друштвеној групи и да је такав статус често доводи до фрустрација, које, опет, изазивају љутњу. Међутим, говорници се опредељују за оца односно професора, иако ове две друштвене улоге подразумевају супериоран статус у одговарајућим друштвеним заједницама. Овако неочекивани одговори испитаника откривају нову компоненту у семантичком садржају љутње.

Љутња може бити тренутна, изазвана конкретном ситуацијом, а тада је то кратка импулсивна реакција. Међутим, љутња постоји и као склоност, на пример, као део колеричног темперамента. Тренутној љутњи склони смо сви, међутим, трајнијој љутњи, честим напраситим реакцијама склони су они који руководе разним делатностима у различитим друштвеним заједницама и који се често сусрећу са немогућношћу инфериорних чланова заједнице да остваре задати циљ. Само њихова љутња је упадљива, пошто они обично немају разлога да је контролишу у односу на остале чланове групе, који морају да се контролишу, јер су у таквој позицији. Дакле, из одговора на овај задатак може се протумачити да је *љутња реакција на догађај и да су стереотипни носиоци љутње у типичном сценарију они који немају разлога да је контролишу, због своје важне улоге у друштвеној групи, па је због тога слободно и често испољавају.*

5.2.3.3. Трећи асоцијативни тест. Овај закључак потврђују и допуњавају подаци из *Асоцијативног речника српскога језика* (САР). Осамсто испитаника је одговорило на придев *љут* првом речју која им је пала на памет. Најчешћи одговор који се односио на доживљаваоца љутње био је *рис* (због фразеологизма *љут као рис*), а одмах затим *отац/тата*. Неке друге реакције, а пре свега *мрзовољан*, *мргуд*, *незадовољан*, *безобразан*, *напет*, *зао*, *пргав*, *напрасан*, *огорчен*, *импулсиван*, *агресиван*, *слаб*, *намћораст*, *пркосан*, *колерик* говоре посредно о томе да постоје људи са одређеним склопом особина који су склони љутњи. Ова трајнија љутња, изазвана темпераментом или супериорним положајем у друштвеној заједници може да прерасте у особину, зато што се учесталије манифестације неких осећања или стања уобичајено доживљавају као особине.

Могли бисмо закључити да асоцијативном методом долазимо до следећих закључака у вези са типичним сценаријем љутње у српском језику, а, пошто се у овом раду полази од универзалности емоционалних концепата, онда се овај сценарио вероватно односи и на многе друге језике.

1. Љутња је у свом најтипичнијем облику реакција на блокирани циљ или на нанесено понижење.
2. Љутња је реакција на догађај, а стереотипни носиоци љутње у типичном сценарију јесу они који немају разлога да је контролишу због своје важне улоге у друштвеној групи, па је због тога слободно и често испољавају.
3. Љутња има две своје манифестације – тренутну и трајн(ij)у. Тренутна манифестација је типична емоција, док је трајн(ij)а део колеричног темперамента и представља особину.
4. Два типична сценарија љутње са компонентама имица љутње, према резултатима асоцијативне методе, јесу:

Први сценарио: један учесник; објективно остварљив циљ; труд/нада/уверење да ће се постићи зацртани циљ; немогућност остварења циља;

осећање фрустрације; губитак контроле; физиолошке реакције понекад праћене агресивним понашањем.

Други сценарио: два учесника; изазивач чини неправду, увреду, понижење; други учесник тиме бива изазван; губитак контроле; физиолошке реакције понекад праћене агресивним понашањем.[82]

Две напомене. Пре свега, љута особа може бити било ко. Међутим, типичан доживљавалац љутње је особа на значајнијем положају у некој друштвеној групи. Та особа може и безазлен догађај да интерпретира као блокирани циљ или као доживљену увреду.

Друга напомена је у вези с агресивним понашањем које се наводи као обавезна последица губљења контроле. За љутњу је обавезно губљење контроле, као и физиолошке реакције које је прате (црвенило у лицу, убрзано лупање срца, напетост у желуцу, повишен крвни притисак итд). Међутим, агресивно понашање није обавезан део љутње. То је само могућа последица. По томе се, између осталог, овај приступ разликује од приступа Лејкофа или А. Миколајчук. Сваки човек се наљути бар једном у току дана, али то не значи да се због тога обавезно понаша агресивно. Губљење контроле се испољава кроз физиолошке реакције, а не обавезно и кроз агресивни акт.

Изгледа да се потпуна слика о концептуализацији љутње може добити само комбиновањем свих наведених модела, а свакако се може и употпунити новим методама анализе.

5.3. Концептуализација туге у српском језику

5.3.1. Увод. Постоји много савремених семантичких теорија које се могу применити на анализу значења лексема. Међутим, не постоји универзална теорија, погодна за истраживање свих типова лексике и свака од њих има своје добре стране и недостатке. Тако је, на пример, компоненцијална анализа подесна за испитивање значења именица са конкретним значењем, али је неодговарајућа за анализу других врста речи. За анализу апстрактне лексике као погодна се показала концептуална анализа.

Циљ овог одељка је семантичка анализа лексема из домена туге у српском језику. У ову групу спадају пре свега *туга*, *жалост*, *бол*, *јад*, *патња*, *несрећа*, као и све лексеме које припадају деривационим системима чији су чланови и наведене именице. Има и других лексема које се мање или више сврставају у ову групу, јер се у некој мери односе и на тугу. Такве су, на пример *очај*, *сета*, *потиштеност*, *утученост* итд.

[82] А. Вјежбицка такође наводи два сценарија типична за љутњу. Међутим, у оба њена сценарија постоје два учесника, од којих је један љут на другог – у првом случају због тога што је он урадио нешто лоше, а у другом зато што није урадио ништа да би се предупредиле непожељне последице.

За проучавање лексема које означавају емоције, као и за проучавање свих апстрактних лексема, погодна је, као што је већ речено, концептуална анализа, тако да ће се семантичка анализа *туге* у овом раду подударити са проучавањем концептуализације туге. Послужићемо се уобичајеним процедурама у истраживању концептуализације емоција, а то су: 1) уочавање појмовних метафора као механизма мишљења помоћу којег конкретизујемо и разумемо емоције и друге апстрактне ентитете; и 2) изналажење прототипичног сценарија помоћу којег се емоција повезује са типичном ситуацијом или типом ситуација у којима се она јавља. Тим методама додаћемо и: 3) асоцијативну методу, коју такође сматрамо поузданим начином за испитивање концептуализације.[83] Највише пажње посветићемо управо асоцијативној методи, јер су наша истраживања из ове области. До најважнијих закључака у овом раду дошло се истраживањем вербалних асоцијација.

5.3.2. Појмовне метафоре којима се концептуализује туга. Испитивањем појмовних метафора у различитим језицима испоставило се да постоји изненађујућа сличност у начину на који припадници различитих култура концептуализују и разумеју свет око себе. Ова анализа ће показати да је и концептуализација туге углавном иста за говорнике енглеског и српског језика. Најцитиранији аутори у вези са темом коју обрађујемо јесу Золтан Кевечеш и Антонио Барселона. Они су се бавили концептуализацијом туге и других емоција у енглеском језику, али и у својим матерњим језицима (мађарском и шпанском), и показало се да и говорници ових језика концептуализују тугу на врло сличне начине. Кевечеш (1998: 130) због тога усваја метафоризацију туге А. Барселоне.[84] Нама преостаје да примерима из српског језика потврдимо неке од појмовних метафора које наводе ови аутори.

а) Једна од типичних појмовних метафора којима се концептуализује туга јесте оријентациона метафора ТУГА ЈЕ ДОЛЕ.[85] З. Кевечеш (1998: 130) наводи пример: *He brought me down with his remarks* (*Оборио ме је својим примедбама*). Метафора ТУГА ЈЕ ДОЛЕ у српском језику не реализује се баш сасвим исто као у енглеском језику. Примери као *Her attitude has really got me down*. *I am in low spirits* у дословном преводу не значе исто што и на енглеском језику. Говорник српског језика би реченице попут *Оборио ме је својим ставом/својим примедбама* вероватно разумео као израз

[83] Нећемо се задржавати на предностима и недостацима концептуалне анализе нити ћемо дефинисати појмовну метафору и објашњавати разлике између појмовне и лексичке метафоре. О томе на српском језику исп. Кликовац 2004: 7–44.

[84] Кевечеш се позива на рад A. Barcelona, „On the concept of depression in American English: a cognitive approach“, *Revista Canaria de Estudios Ingleses* 12, 1986, 7–33.

[85] О оријентационим појмовним метафорама на српском језику исп. Расулић (2004а; 2004б).

одушевљења, а не туге. Такође, тугу не бисмо убројали у ниска осећања (*low spirits*). У ту групу бисмо пре укључили љубомору или завист. Ипак, и ми тугу доживљавамо као емоцију у коју се пада, односно западa, а о томе сведочи употреба предлога *у* уз именице из домена туге: *Запао је у тугу/у депресију*. То потврђују и примери из омладинског жаргона: *Он је у бедаку/у дауну*.[86] Важно је, дакле, нагласити како то што су неки примери непреводиви са једног језика на други не значи увек да у оба језика није на делу иста појмовна метафора.

Барселона (2000) управо на метафори ТУГА ЈЕ ДОЛЕ елаборира своју смелу хипотезу да су све појмовне метафоре засноване на појмовним метонимијама. Кевечеш, Лејкоф и други аутори мисле да су макар неке метафоре засноване метонимијски, али су, према Барселони, *све* метафоре метонимијске.

Појмовна метафора ТУГА ЈЕ ДОЛЕ представља типичан пример за метафору која је метонимијски условљена. Барселона (2000: 43) подсећа да је опуштен положај тела типичан бихејвиорални ефект туге. На пример: *Џон је оклембесио главу (од туге)/John's head drooped sadly*. *Лице госпође Џонсон се опустило (кад је чула тужну вест)/Mrs Johnson's face fell (on hearing sad news)*. Опуштају се обично рамена, глава и мишићи лица. Ове физиолошке реакције омогућавају тзв. метонимије „ефект за узрок", на којима се заснивају управо наведени примери. Та метонимија је извориште за метафору ТУГА ЈЕ ДОЛЕ: *Her attitude has really got me down*. *I am in low spirits*.

Барселона закључује да је за концептуализацију емоција веома важна веза између њих и телесних манифестација до којих доводе. Питање је само да ли су емоције и физиолошка испољавања заиста у узрочно–последичном односу или се догађају истовремено.[87]

---

[86] Детаљније о овоме исп. Кликовац (2000).

[87] Има и других примера за метонимијски засноване метафоре. У литератури се наводе примери за љутњу, срећу, тугу, љубав, понос, страх. Метонимијска условљеност метафора за емоције заснива се на физиолошким и бихејвиоралним испољавањима емоција. Физиолошки ефекат емоција који се често метонимизује јесте лупање срца изазвано снажним осећањем. На пример: *Срце му је стало кад ју је видео*. Ова метонимија је део мотивације за метафору: СРЦЕ ЈЕ МЕСТО У КОЈЕМ СУ СМЕШТЕНЕ ЕМОЦИЈЕ. Барселона (2000: 33) наводи и рад Валентине Апресјан из 1997. године у којем она пореди „топле" и „хладне" емоције у енглеском и руском језику. Хладан је, на пример, страх, а топла је срећа. Човек заиста може осетити да му је хладно док се боји (па кажемо, на пример, да се неко заледио од страха) или да му је топло кад је срећан. Ове корелације су, по Барселони, метонимијске и у извориштy и у циљу. Због ове везе која очигледно постоји између метафоре и метонимије, у последње време се све чешће говори и пише о *метафтонимији* (исп. Драгићевић 2005).

б) ТУГА ЈЕ ТАМНО: *He is in a dark mood*. (*Он је у мрачном расположењу*.) Депресивну особу прате и лоше мисли у којима су измешани страх и туга. То су *црне мисли*. У *Речнику МС* међу фразеологизмима уз придев *црн* стоје и ови примери: **гледати кроз црне наочари** – *гледати само лоше стране живота, бити песимист(а)*; **црни дани, црне године** – *године оскудице, невоље и несреће*; **црни облаци се надвијају** – *скоро предстоји велика несрећа, велико зло*; **у црно завити кога** – *нанети некоме тежак ударац, бол, унесрећити, ојадити кога*. Такође, под одредницом *таман* у *Речнику МС* стоје и значења: *лишен радости*, *тужан*, *невесео*; *црн, несрећан*: тамни песимизам, тамна слутња; *ојађен*, *уцвељен*, *жалостан*, *несрећан*. – За њим тамна мајка пристајаше, тамна мајка и браћа жалосна. *Речник САНУ* потврђује да се и придев *мрачан* у неким својим секундарним значењима односи на тугу: *лоше расположен*, *обузет невеселим мислима*, *смркнут*. – Проће погнуте главе, мрачан и замишљен. *Тужан*, *чемеран*, *јадан*, *бедан*, *несрећан*. – Невоље су људске горке и мрачне. Претпоследњи наведени пример показује да физиономију тужне, депресивне особе видимо и доживљавамо као смркнуту, мрачну.

в) ТУГА ЈЕ НЕДОСТАТАК ТОПЛИНЕ: *His remarks threw cold water on the party* (дословно: *Његове примедбе су просуле хладну воду на журку*). Ни овај пример се у стриктном преводу на српски језик не односи на тугу. Говорник српског језика би претпоставио да се забава није завршила сјајно, али не и да су његове примедбе изазвале тугу гостију. Придеви *хладан*, *студен*, *леден* у српском језику могу се односити на безосећајност, недостатак срдачности, нељубазност, суровост, али не и на тугу. Иако се туга може доживети, између осталог, и као недостатак духовне топлине, у нашем језику изгледа да нема примера којима би се то показало.

г) ТУГА ЈЕ НЕДОСТАТАК ВИТАЛНОСТИ: *This was disheartening news*. (Била је то обесхрабрујућа [срцепарајућа] вест). Ни овај пример се не може дословно превести на српски језик, иако се и у нашем језику туга може концептуализовати као недостатак виталности, односно болест. Најбољи пример за то јесте именица из домена туге – *бол*, са свим својим дериватима. Туга се разуме као бол, и то, пре свега болест срца и душе: *Више нисам могла савладати боле срца свога* (*Речник САНУ* под одредницом *бол*). *Колико љутих боли очути срце моје* (*Речник САНУ*). *Преко лица прелете оштар израз бољке* (*Речник САНУ* под одредницом *бољка*). *Он је највећа бољка целе породице* (*Речник САНУ*). Под одредницом *болети* у *Речнику САНУ* наведени су и фразеологизми: *боли ме до срца*; *боли ме срце*; *боли ме душа*, а под *жалост* у *Речнику САНУ* забележено је и *пуца срце од жалости*. Занимљиво је да у нашем језику именица *срце* нема изведеницу или сложеницу којом би се означавала болест срца изазвана тугом (као што је енглеска именица *heart-sick*). Постоји *срцобоља*, али

она се не односи на духовни, већ на физички бол срца. Постоји, међутим, придев *срцепарајући, -а, -е*, који се употребљава углавном иронично.

Појмовна метафора ТУГА ЈЕ НЕДОСТАТАК ВИТАЛНОСТИ у блиској је вези са метафором ТУГА ЈЕ БОЛЕСТ, коју Кевечеш илуструје примером *She was heart-sick*. И у српском језику се говори о *леку против туге*, *лечењу туге* итд, што значи да и говорници нашег језика тугу концептуализују као болест.

У ову групу појмовних метафора свакако спада и метафора ТУГА ЈЕ ЛУДИЛО: *He was insane with grief*. (*Био је луд од туге*.) Наведена група појмовних метафора служи и за концептуализацију многих других емоција. Осим од туге, може се боловати и од љубави, чежње, љубоморе, страха, љубави итд.

д) ТУГА ЈЕ ФЛУИД У КОНТЕЈНЕРУ: *I am filled with sorrow*. (*Испуњен сам тугом*.) И у нашем језику туга је флуид којим можемо бити испуњени, који се може ублажити, разблажити: *Знао је да ће јој се туга макар мало ублажити* (*Речник МС* под одредницом *туга*). За разлику од *љутње*, од *туге* не може да се експлодира, да се од ње кључа итсл. Туга подразумева велики степен пасивности – она се таложи у човеку, испуњава га, али га не гони на акцију.

ђ) ТУГА ЈЕ НАСИЛНИЧКА ФИЗИЧКА СИЛА: *That was a terrible blow*. (*Био је то ужасан ударац*.) Под одредницама *удар* и *ударац* у *Речнику САНУ* забележени су и ови примери: *Оволики (душевни) удари сатрли су је. Буди храбра да поднесеш ударац који те очекује*. Дакле, и говорници нашег језика тугу, страх, шок доживљавају као насилничку физичку силу. Осим што удара, туга као физичка сила и стеже човека: *Кад сам био у рату, па ме стегне јад и несрећа, ја знам шта је: рат је* (*Речник МС* под *стегнути*). Туга стеже и срце, па кажемо: *стегло ми (му, јој) се срце* или *стегло ме у срцу* или *стегло ме око срца*. Туга и притиска: *У самоћи јача га туга притисну* (*Речник МС* под *притиснути*).

С овом појмовном метафором блиско је повезана и метафора ТУГА ЈЕ ТЕРЕТ: *He staggered under the pain*. (*Он тетура под болом*.) То је једна од најпродуктивнијих, готово универзалних појмовних метафора за концептуализацију емоција, па и туге. Туга се носи, али се и вуче за собом: *Већ годинама иду људи као натоварени, свако вуче понеку муку* (*Речник САНУ* под *вући*).

е) ТУГА ЈЕ НАСИЛНИЧКА ПРИРОДНА СИЛА: *Waves of depression came over him*. (*Преплавили су га таласи депресије*.) Туга се концептуализује као сила или као непријатељ и у српском језику. Пошто је туга емоција која не наводи на акцију, она обавезно представља надмоћног непријатеља, нпр. *Тежак вал туге обасу га и поклопи* (*Речник САНУ*, под одредницом *вал*).

ж) ТУГА ЈЕ ЖИВ ОРГАНИЗАМ: *He drowned his sorrow in drink*. (*Утопио је тугу у пићу*.) У српском разговорном језику тугу је могуће и убити (*убити тугу*).

Под ову појмовну метафору свакако спада и метафора ТУГА ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ: *He was seized by a fit of depression*. Са тугом се боримо, савладавамо је или губимо од ње.

з) ТУГА ЈЕ ЗАРОБЉЕНА ЖИВОТИЊА: *His feelings of misery got out of hand*. (Туга је измакла контроли.)

Наведени преглед појмовних метафора којима се концептуализује туга сигурно није коначан. Осим тога, наведене метафоре могле би се илустровати и другим примерима. Ипак, овде су наведене оне основне, најважније метафоре, а даља разрада може бити предмет засебног истраживања.

5.3.3. Кратак поглед на метафоричност назива за тугу у различитим језицима. Етимолошка анализа назива за тугу у различитим језицима показује да су метафорички и сами називи за тугу. Осветлићемо концептуализацију туге и са дијахронијског нивоа. Навешћемо неке етимолошке податке о лексемама за тугу у енглеском, немачком, руском и мађарском језику, према Ђерију (1998: 108), да бисмо уочили неке, како их аутор назива, сачуване „замрзнуте концептуализације". Дијахронијски подаци ће углавном потврдити појмовне метафоре до којих се дошло синхронијском анализом. Етимолошке податке наводимо према Ђерију (1998), а за потребе овог рада нећемо залазити у детаљну етимолошку анализу.

Енглески придев *sad* (*тужан*) потиче од праиндоевроспског **ša-* (*задовољити*). Етимологија је, вероватно, у вези са пасивном компонентом туге, са мирноћом која произлази из уверења да се ништа не може променити.

Енглеска именица *sorrow* (*туга*) етимолошки се везује за праиндоевроспски облик **swrgh-* (*бринути (се)*; *бити болестан*). У овој етимологији замрзнута је метафора ТУГА ЈЕ БРИГА.

Енглеска именица *grave*, *grief'*, као и руска именица *grust'* (*жалост*, *туга*), потиче од праиндоевропског **g*^{w}*ere-* (*тежак*). У пореклу ових именица сачувана је метафора ТУГА ЈЕ ТЕРЕТ.

Немачка лексема за тугу *Traurig* (< пие. **dhreu-*, *пасти*) дијахронијски потврђује оријентациону метафору ТУГА ЈЕ ДОЛЕ.

Руска именица *gor'e* етимолошки се везује за праиндоевроспски облик **g*^{w}*her-* (*monao*, *врућ*). Овом етимологијом би требало да се посведочи метафора ТУГА ЈЕ ГОРЕЊЕ. Чини се да тумачење ове етимологије није сасвим умесно, због тога што је то једина потврда за концептуализацију туге као врелине. Туга је, међутим, пасивна и мирна, јер подразумева помирење са стањем ствари.

Мађарски придев *szmorú* потиче од pfu. **śom3* (*гладан*, *жедан*). Етимологија показује метафору ТУГА ЈЕ ГЛАД, ЖЕЂ.

Закључујемо да етимологија лексема које значе тугу у различитим језицима врло богато и прилично поуздано дијахронијски илуструје концептуализацију туге са синхронијског становишта.

5.3.4. Кратак поглед на семантичке односе међу синонимима којима се исказује туга. Прототипичне лексеме којима се исказује туга јесу *туга*, *бол*, *жал* (*жалост*), *јад* и *патити*. Остале лексеме у великој мери подразумевају тугу као семантички слој у свом значењу, а начином на који развијају своја секундарна значења, као и своја деривациона гнезда, омогућавају сагле́дање концепта туге у наивној слици света говорника српског језика. До закључака које ћемо навести дошли смо детаљном анализом полисемије и деривације ових лексема у *Семантичко-деривационом речнику српског језика* (СДГ). Сматрамо да је за концептуалну анализу у словенским језицима и у другим језицима који имају богату творбу речи неопходно узимати у обзир и значења и употребу дериватâ. У радовима на енглеском језику овај аспект се не узима у обзир, због саме природе енглеског језика (исп. Драгићевић 2004).

Именица *бол* примарно означава физички бол, а тек секундарно духовни бол, тугу. *Бол* је, према томе, секундарно у домену туге. Полисемија и деривација ове лексеме потврђују појмовну метафору ТУГА ЈЕ БОЛ/БОЛЕСТ.

Именица *жалост* својом полисемијом и деривацијом указује на превагу једне ситуације која изазива тугу у односу на све остале које је могу изазвати, а то је смрт драге особе.[88] Ово је прототипична ситуација за коју се везује туга, а значења лексеме *жалост* разоткривају, тако, кључни сегмент типичног сценарија туге – *туга је кад ти умре неко драг*.[89] Никакав специјалан контекст, односно никакав семантички детерминатор, не мора бити присутан да би се ово значење остварило. Из реченице *Она је у жалости* јасно следи да она жали за неким ко је умро. Детерминатор је само предлог *у*, којим се указује на метафору ТУГА, ЖАЛОСТ ЈЕ ПРОСТОР. У тај простор се запада (исп. ТУГА ЈЕ ДОЛЕ), као што се и у многе друге емоције запада.

Именица *јад* својим секундарним значењем и деривацијом упућује на концепт ТУГА ЈЕ ГУБИТАК, НЕДОСТАЈАЊЕ, ПРАЗНИНА. То показује значење именице *јад*: *маленкост, штогод убогог, неугледно, нешто безначајно*. Придев *јадан* секундарно значи *који се налази у врло слабом стању, бедан, кукаван*. Прилог *јадно* значи и *бедно, сиромашно*, а именица *јадов* може значити и *онај који није ни за шта*, *беда*.

Полисемија и деривација глагола *патити* указује на концепт ТУГА ЈЕ ТЕРЕТ. Доминантна семантичка компонента патње јесте трпљење неке емоције, стања, физичке или духовне непријатности.

Ова кратка анализа показује да полисемија и деривација лексема из домена туге разоткривају најважније појмовне метафоре којима се ова емоција концептуализује.

---

[88] О овоме ће бити више речи у поглављу овог рада посвећеном асоцијативној методи у испитивању концептуализације.

[89] О типичном сценарију за тугу такође ће бити више речи касније у овом раду.

5.3.5. Прототипични сценарио туге. Конкретне појаве обично се дефинишу тако што се наводе карактеристике њиховог изгледа или функције, док се апстрактни ентитети често дефинишу прототипичном ситуацијом у којој се јављају. То није достигнуће когнитивне лингвистике и концептуалне анализе, јер се појавама овако приступа и интуитивно. Тако се, на пример, *туга* у *Речнику МС* дефинише као *душевни бол изазван неком несрећом или великом чежњом, душевна патња, жалост*. У овој дефиницији се наводи да је туга емоција коју изазива нека ситуација, али се не експлицира које то ситуације могу довести до туге.

Једно од цитиранијих истраживања прототипичног сценарија туге јесте оно које у светлу своје теорије о примитивима и природном семантичком метајезику наводи А. Вјежбицка (1999: 60–63). Она критикује мишљења неких аутора који су истраживали тугу. Харис (Harris), на пример, тугу везује за ситуацију када су жељени циљеви изгубљени, а за Лазаруса (Lazarus) туга је доживљавање неопозивог губитка. По Вјежбицкој, ови приступи су преуски. Она сматра (Вјежбицка 1999: 40) да се помоћу природног семантичког метајезика одвајају есенцијалне од маргиналних црта концепта туге и да је у томе предност њеног приступа у односу на остале. Џонсон-Лерд и Оутли држе да је туга примитив који се не може разлагати. Вјежбицка (1999: 61), међутим, сматра да је туга сложен концепт, а не примитив, и да није универзалан. У неким језицима не постоји реч за тугу, а у другима постоји неколико речи за то осећање. Туга спада у концепте „нешто лоше се догодило“ и овако, према Вјежбицкој (1999: 39), изгледа прототипични сценарио туге састављен примитивима семантичког метајезика:

а) X нешто осећа
б) Понекад особа мисли:
в) „Знам: Нешто лоше се догодило.
г) Не желим да се догађају такве ствари
д) Не могу сада да мислим: Урадићу нешто због тога.
ђ) Знам да не могу ништа да урадим.“
е) Због тога та особа осећа нешто лоше
ж) X осећа нешто тако.

Циљ Ане Вјежбицке јесте да помоћу 60 примитива састављених у канонске реченице природног семантичког метајезика опише ма коју апстракцију, па и било које осећање. Сматрамо да на основу овог сценарија није лако дешифровати на коју се емоцију односи и да за било какву озбиљнију семантичку анализу ови сценарији нису употребљиви. Ипак, за нас може бити корисно то што се из овог сценарија види да је и туга емоција, која, према Вјежбицкој, почива на мисли. Мисао је изазвана непријатном ситуацијом која се догодила. То је још један пример везивања емоције за ситуацију и немогућности разумевања прототипичне емоције независно од ситуације.

Постоји, међутим, хронична туга, „туга-стање“ или различити видови депресије, који се не могу тумачити наведеним моделом Вјежбицке. То, међутим, нису прототипични случајеви. Сценарио нам тугу представља као пасивну емоцију. Она паралише помисао на било какву акцију да се нешто промени, јер подразумева мисао о томе да се ништа не може учинити. Прихватамо и сматрамо корисном саму идеју да се емоција анализира помоћу сценарија и такође нудимо сценарио прототипичне туге у одељку „Други асоцијативни тест“, који следи у наставку ове књиге.

5.3.6. Асоцијативна метода у анализи концептуализације туге. Као наш допринос анализи концептуализације емоција сматрамо увођење асоцијативне методе у ова истраживања. Многи подаци до којих се дошло појмовним метафорама сада ће се потврдити, а доћи ће се и до нових сазнања.

5.3.6.1. Први асоцијативни тест. Навешћемо једно од првих истраживања емоција асоцијативном методом у нашем најближем културалном и језичком окружењу, које је спровео Словенац В. Печјак 1986. године. Он је испитивао међукултуралне варијације асоцијативног значења емоционалних појмова. Неки закључци се односе и на тугу.

Емоционални концепти се, према мишљењу Печјака (1986: 75), разликују од осталих концепата по високом степену субјективности и због тога се тешко дефинишу. Да подсетимо – Печјак је тестирао две групе испитаника: 50 америчких студената са Универзитета у Мериленду и 50 словеначких студената са Универзитета у Љубљани. У свакој групи било је по 25 девојака и 25 младића. Циљ истраживања био је да се идентификују културални трендови за сваку групу посебно и да се упореде, како би се дошло до неких закључака у вези са *културалним значењем* речи које означавају емоције. Од испитаника се тражило да напишу што више асоцијација на задате стимулусе у року од по један минут. Стимулуси су били речи које се односе на емоције или су у непосредној вези с њима: *забава*, *срећа*, *весеље*, *уживање*, *туга*, *страх*, *сигурност*, *страх*, *секс*, *плес*, *брак*, *неуспех*, *успех*, *лепота*, *смрт*, *жеље*. Студенти су обично успевали да испишу седам до десет одговора на сваки стимулус, а затим су они обрађивани, груписани у семантичке категорије и упоређивани.

Одговоре на стимулус *туга* Печјак је уопштио и систематизовао (1986: 78). Најфреквентнији одговор словеначких студената гласи *смрт* (310), а затим следе: *негативне емоције* (168), *позитивне емоције* (112), *неуспех* (48), *природа* (47), *људи* (29), *усамљеност*, *изгубљеност* (22). Најчешћи одговор америчких студената стоји у вези са *негативним емоцијама* (388), а затим следе одговори: *позитивне емоције* (141), *смрт* (112), *усамљеност*, *изгубљеност* (104), *људи* (29), *природа* (20), *неуспех* (15). Упадљива је разлика између америчких и словеначких студената у вези са најфреквнтнијим одговором. Ипак, уједначен је сâм избор одговора.

Туга се асоцијативно везује за друге емоције – непожељне и пожељне, смрт, природу и неуспех.

5.3.6.2. Други асоцијативни тест. У склопу наших асоцијативних истраживања емоција испитали смо на пролеће 2003. године 115 студената Учитељског факултета како доживљавају тугу, и то тако што је од њих тражено да првом асоцијацијом, без много размишљања, доврше реченицу: *Туга је кад...* Ево како изгледа листа добијених одговора:

Туга је кад...

изгубиш вољену особу; нас изневери неко у кога верујемо; немам коме да се обратим; изгубим оно што ми је драго; /; видиш тужну особу; се присетим неког тужног догађаја; ти умре неко драг; си незадовољан, губиш нешто драго; се разочарам после огромне вере; губим некога кога волим; губим драге особе; останем без своје куће; изгубиш некога кога си јако волео; те неко повреди; изгубиш себи драгу особу; кад осећам да сам сама; изгубим некога кога волим; изгубиш вољену особу; изгубимо неког или нешто што волимо; сам сама и не знам шта бих са собом; се сетим нечега што ме растужило; изгубиш битну особу; патиш због некога; човек мора да се помири са не баш лепим стварима; си сам; сам празна у души; човек оставља вољену жену; желим некога, а сигурно знам да га нећу имати; те неко вербално повреди; ми се плаче, а себи то не дозвољавам; изгубиш вољену особу; изгубиш драгу особу; изгубимо нешто драго; кад поред себе немам пријатеља; нас изневери неко нама драг; те повреди неко до кога ти је јако стало; се разочараш у друга, ме изневере другарице у које сам имала поверења; се разочараш у некога или нешто; ме неко остави; ме велика љубав напусти; чујем своју омиљену песму, која ме расплаче; сам безвољна; нас напусти драга особа; сам незадовољна; изгубиш блиску особу; нема љубави; изгубиш особу до које ти је стало; ме неко разочара; схватим да је за неке ствари прекасно; сам остављена; одлазим из неког места где сам дуже живела; изгубиш особу коју волиш; не могу да остварим оно што желим; немам оно што желим; сам сама, без правих пријатеља; изгубим вољену особу; свака ситница боли; ти не иде како би желео; не видиш вољену особу; не добијем оно што заслужујем; схватиш да немаш партнера; ти се чини да је све на овом свету стало за тебе; изгубиш особу коју волиш; изгубим неког; нисмо срећни; се догоди нека несрећа; некога изгубим; изгубиш неког кога волиш; изгубите неког ко вам је најдражи у животу; патим, а нема ко да ме саслуша; очекујем нешто, а не добијем то; сам сама; ти сви лепи тренуци у животу нестану; се затвориш у свој свет и нежелиш да изађеш из њега; изгубиш нешто/неког драгог; се у животу деси неки губитак, трагедија; си усамљен; ми нешто или неко недостаје; нема оног што ми је потребно; изгубиш нешто што ти је драго или што волиш; изгубиш вољено; ми је пас болестан; сам разочарана; осетиш празнину у срцу; ти особа до које ти је стало окрене леђа; ме неко изневери; изгубим оно што ми је најдраже; изгубиш вољену особу; ми неко недостаје; се нешто лоше деси; жалимо за неким или нечим; изгубиш нешто најдрже; ти се срце цепа; ми се догоди нешто ружно; ми неко недостаје; изгубиш нешто важно; човек остави жену; не урадим оно за шта сматрам да сам се одлично спремила; некога изгубим; нисмо расположени; немам оно што хоћу; моја прабака лежи у мртвачком ковчегу; се осећаш усамљено; некога изгубиш; се осећам потиштено, кад ми недостаје мамин загрљај; видим децу без родитеља; ме дечко превари; се нешто страшно лоше деси; много плачем; сам незадовољна; изгубиш пријатеља; не знам шта ћу са собом; нам није узвраћена љубав; изгубимо

вољену особу; се осетиш самим; осетим да не постојим; када губиш оно што волиш; помислим на оно што више немам; си сâм, без икога; не могу да постигнем нешто што јако желим; желиш некоме да помогнеш, а ниси у могућности; волиш, а ниси вољен; изгубиш веру, наду и љубав; сам разочаран у друге људе.

Чак 47 одговора (што је нешто мање од половине) може се свести на доживљавање туге као осећања изазваног *губитком некога или нечега* (још прецизније – 36 реакција се односило на губитак некога, а 11 на губитак нечега). Двадесет три студента су тугу поистоветила са неком *фрустрацијом* (17 одговора) или *чежњом* (6 одговора). Туга је *разочарање*, *увреда*, *издаја* за петнаесторо студената. Четрнаесторо поистовећује тугу са *усамљеношћу*, а једанаесторо с неким *другим осећањем*. Студенти су задату реченицу најређе завршавали одговорима у вези са *физичким стањем* које је изазвано тугом. Таквих одговора је шест.

Закључујемо да убедљиво предњачи одговор у вези са губитком некога или нечега (47 одговора), који можемо удружити са осећањем усамљености (14 одговора). Високом учесталошћу ових одговора кристалише се кључни сегмент прототипичног сценарија туге – она је обично изазвана неким догађајем, а тај догађај је губитак некога. Тај губитак производи усамљеност, а она тугу.

Испитаници су у својим одговорима наводили различите конкретне ситуације које могу изазвати тугу. *Туга је:* кад видиш тужну особу; кад се присетим тужног догађаја; кад ти умре неко драг; кад останем без своје куће; кад човек оставља вољену жену; кад чујем своју омиљену песму, која ме расплаче; кад одлазим из неког места где сам дуже живела; кад не видиш вољену особу; кад ми је пас болестан; кад видим децу без родитеља; кад моја прабака лежи у мртвачком сандуку; кад ме дечко превари итд.

О томе шта је туга сазнаје се и кроз њене асоцијативне везе са другим емоцијама. У том смислу издвајају се следећи одговори. *Туга је:* кад си незадовољан; кад си разочаран; кад си повређен; кад патиш; кад си изневерен; кад си безвољан; кад си несрећан; кад си нерасположен; кад си потиштен. Најчешћи од свих одговора у овом смислу гласи: кад си усамљен.

Многе од наведених емоција такође сугеришу постојање неке емоције у њиховој позадини. Иза незадовољства, разочараности, повређености, изневерености јасно стоје ситуације које покрећу тугу и, наравно, учесници у тим ситуацијама. На тај начин, помоћу асоцијативне методе, полако склапамо компоненте типичног сценарија туге: два учесника – изазивач и доживљавач туге; доживљавалац је блиско емотивно везан за изазивача туге; он га, међутим, напушта (тиме што умире, губи интересовање за њега или га разочарава); доживљавалац саглҫда ситуацију и губитак разуме као дефинитиван; због тога се не бори, већ пасивно трпи.

За разлику од љутње, коју прате бројне физиолошке реакције, фацијалне експресије, физичке манифестације, туга се не манифестује тако

строго одређеним физиолошким реакцијама. Једну од типичних телесних манифестација туге чини повијеност, оклембешеност тела, а пре свега главе.[90] Она се испољава кроз општи утисак који на посматрача оставља тужна особа. Тај утисак се манифестује у језику, што је запазила И. Грицкат (1961: 73) и увела термин *значење „утиска на око"*. Један од примера који се наводи у раду гласи: *Ова врба стоји тужно над рибњаком*. Чак и врба, која не може бити тужна, тако делује, јер су јој гране повијене. У *Речнику МС* забележене су сложенице *тужнокос*, *тужнолик*, *тужноок*, које сведоче о томе да се туга изражава као утисак на посматрача.[91]

У асоцијацијама говорникâ туга се ретко везује за њене објективне телесне манифестације, а често за оне симболичке, које су у вези са наивном представом да је туга лоцирана у души или у срцу. На пример, *туга је:* кад сам празна у души; кад осетиш празнину у срцу; кад много плачем; кад не знам шта ћу са собом; кад осетим да не постојим; кад ти се срце цепа.

Ови одговори показују да се туга може концептуализовати као празнина. Да је туга празнина, показује и израз забележен у *Речнику МС*: *нема ни туге*, што значи *нема ништа*. Та празнина је у вези са губитком. Ипак, она се коси са представом туге (и свих осталих емоција) као ентитета који се може таложити, гомилати или са представом емоције као физичке или природне силе.

5.3.6.3. Трећи асоцијативни тест. Одговарајућим асоцијативним тестом покушали смо да утврдимо постоји ли типичан носилац, доживљавалац туге. Четрдесет студената Филолошког факултета требало је првом именицом која им падне на памет да попуне празно место у реченици: _____ *осећа тугу*. Двадесет двоје студената (дакле, више од половине) одговорило је *мајка*. Други одговор по учесталости гласио је *девојка*. Осам студената је овако попунило задату реченицу.

Из ове анкете можемо закључити (уз одређену резерву која произлази из ограничености сваког асоцијативног теста, па и овог) да се туга типично везује за мајку. Мајка није прототипичан носилац туге због тога што је она стално тужна у вези са својом децом, него због тога што је мајчинска туга јача од осталих типова туге. Ако се узме у обзир закључак из претходне анкете да је губитак некога или нечега типична ситуација која изазива тугу, онда следи да је најупечатљивија туга она коју осећа мајка

[90] Занимљиво је да се фразеологизми који се заснивају на слици оборене главе или носа односе више на стид него на тугу. Тако, према *Речнику МС*, фразеологизам *обесити*, *спустити*, *покуњити нос* значи *снуждити се*, *постидети се*.

[91] И етимологија именице *туга*, која је, према П. Скоку, у вези са глаголом *теглити*, *вући*, можда би могла да се доведе у везу са утиском на око који тужна особа оставља на посматрача, али и у везу са дуготрајношћу и пасивношћу туге која као да се вуче, у односу на бес, који је експлозивна и краткотрајна емоција.

за изгубљеним дететом (за дететом које је умрло, или напустило породицу и осамосталило се).[92]

Туга о којој се овде говори проистиче из дубоке емотивне везаности мајке за своју децу. И сама та веза изазива бол. Тако се у *Речнику МС* као једно од значења именице *туга* наводи и *особа која је веома драга, према којој се осећа сажаљење, за којом се жали, која задаје бол*. У типичном случају овакав однос гаји мајка према свом детету.

5.3.7. Закључак. Ако се сумирају резултати наведених истраживања, следи да се туга концептуализује као ДОЛЕ, МРАК, БОЛЕСТ, ЛУДИЛО, ТЕРЕТ, ФИЗИЧКА СИЛА, ПРИРОДНА СИЛА, НЕПРИЈАТЕЉ (према Барселони, Кевечешу и Ђерију). Тугу асоцирамо са СМРЋУ, НЕУСПЕХОМ, УСАМЉЕНОШЋУ, ИЗГУБЉЕНОШЋУ, НЕГАТИВНИМ ЕМОЦИЈАМА (према Печјаку). Према нашим истраживањима, туга се везује за ГУБИТАК ДРАГЕ ОСОБЕ И УСАМЉЕНОСТ. Кључни елементи сценарија туге јесу: ДОЖИВЉАВАЊЕ НЕОПОЗИВОГ ГУБИТКА (по Лазарусу), ИЗГУБЉЕНИ ЖЕЉЕНИ ЦИЉЕВИ (према Харису), НЕПРИЈАТНО ОСЕЋАЊЕ ИЗАЗВАНО НЕУГОДНИМ ДОГАЂАЈЕМ У ВЕЗИ С КОЈИМ СЕ НИШТА НЕ МОЖЕ ПРЕДУЗЕТИ (према Вјежбицкој). Овоме бисмо придодали још и: ГУБИТАК ДРАГЕ ОСОБЕ.

Туга се очигледно концептуализује као нешто непријатно и непожељно. Концепти који се потврђују највећим бројем примера, као што су ДОЛЕ, МРАК, ХЛАДНОЋА, БОЛЕСТ, указују на то да се туга чешће концептуализује као стање него као некакав предмет или појава. Занимљиво је да примери показују како је туга понекад НЕПРИЈАТЕЉ, ФИЗИЧКА или ПРИРОДНА СИЛА, иако је пасивност њена битна, типична одлика. Набрајајући главне фокусе метафора за емоције, Кевечеш (1998: 140) наводи и пасивност и констатује да се у наивној слици света већине народа емоције човеку догађају, а он их пасивно прима.

И заиста, највећи број емоција подразумева пасивност у том ширем смислу – емоције су облик наше немоћи и због тога, према Лејкофу и Џонсону (1980), ЕМОЦИЈЕ СУ ДОЛЕ, а РАЗУМ ЈЕ ГОРЕ. Често смо у ситуацији када треба да се *издигнемо* изнад емоција и када у њих *западамо*. Међутим, туга, за разлику од многих других емоција, подразумева још један, ужи аспект пасивности, који је издвојила Вјежбицка у свом сценарију туге, а то је свест о томе да се ништа не може предузети. Та свест је обавезна компонента туге, која се, међутим, према примерима којима располажемо, не концептуализује, бар не очигледно. Туга као БОЛЕСТ, ЛУДИЛО итсл.

---

[92] Прототипична туга се у свести говорника манифестује као најинтензивнија туга, за разлику од беса, који се обично манифестује као типичан, просечан пример. За ово мора постојати разлог. Могуће је да га треба тражити у вези с тим што туга може бити нечија трајна емоција, у том смислу што се покреће сваки пут као реакција на помисао на тужан догађај. Могуће је да је таква туга прототипична туга. Бес, без обзира на јачину утиска који га је изазвао, никад не може бити толико јак да се трајно може покретати подсећањем на нанету увреду или понижење.

подразумева стање које нам се дешава независно од наше воље, али је по томе она слична с осталим емоцијама, јер се и оне могу тако концептуализовати. То је компонента пасивности у ширем смислу.

Има и оних концепата који се не уклапају у генералну слику туге, нпр. Ђеријево повезивање етимологије енглеског придева *sad* са значењем глагола ЗАДОВОЉИТИ, затим његово тумачење мађарског придева *szmorú* преко ЖЕЋИ и ГЛАДИ и везивање руске именице *gor'e* за ГОРЕЊЕ, ВРЕЛИНУ. У Печјаковом истраживању тугу амерички студенти су асоцирали, између осталог, и са ПОЖЕЉНИМ ЕМОЦИЈАМА. Ако изузмемо могућност да су Ђеријева тумачења непрецизна, онда овде запажамо две сасвим супротне концептуализације туге – као ГЛАДИ и ЖЕЋИ, и као ЗАДОВОЉЕЊА. Туга, међутим, као осећање обично изазвано свешћу о неопозивом губитку, не може бити задовољење. Та свест о неопозивом губитку, којом се сузбија свака нада, онемогућава метафоризацију типичне туге као ГЛАДИ или ЖЕЋИ. Само онда када се под тугом подразумева чежња, што није њена типична употреба, она се може метафоризовати као ГЛАД или ЖЕЋ. Туга није ни ВРЕЛИНА, ГОРЕЊЕ, зато што је помиреност са губитком пасивна емоција, а не емоција која покреће на акцију. Везивање туге са позитивним, пожељним емоцијама у асоцијацијама америчких студената вероватно треба тумачити као склоност испитаникâ ка асоцијативном повезивању супротних садржаја, а не као доживљавање туге у смислу пожељне емоције.

Испитивањем различитих модела за концептуализацију туге дошли смо до бројних закључака о семантичкој структури лексема којима се означава ова емоција. Осим тога, покушали смо да понудимо и неке нове методе у испитивању концептуализације.

5.4. Концептуализација страха у српском језику

5.4.1. Појмовне метафоре за концептуализацију страха. З. Кевечеш (1989: 75–82) издваја следеће метафоре којима се концептуализује страх у енглеском језику:

СТРАХ ЈЕ ФЛУИД У КОНТЕЈНЕРУ: *Страх у њему расте*.[93] *Призор га је пунио страхом*. И у српском језику се страх концептуализује као флуид у контејнеру. То показује већ и сама преводивост наведених примера с енглеског на српски језик или, рецимо, пример из *Речника МС* за именицу *стрепња*: *Велика јој је стрепња испуњавала душу*; и фразеологизам *утерати* (*улити*) *коме страх у кости* (*срце*).

СТРАХ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ (ЧОВЕК ИЛИ ЖИВОТИЊА): *Страх полако пузи по њему*. *Страх га дави*. У *Речнику МС*, под одредницом *страх*, забележен је и овај пример: *Уз кичму јој је милео хладан страх од власти*, којим се

[93] Дајемо дослован превод енглеских примера на српски језик.

егземплификује концепт страха као непријатељског, опасног инсекта. Пример за метафору СТРАХ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ представља и реченица: *Марка је ухватио ужасан страх*, којом се страх концептуализује као ловац, а онај који осећа страх као жртва.

СТРАХ ЈЕ МУЧИТЕЉ: *Страх их је терорисао*. *Родитељи су јој намучени страхом*. Запажамо да се мало разликују метафоре СТРАХ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ и СТРАХ ЈЕ МУЧИТЕЉ, које раздваја З. Кевечеш. Уз примере који су наведени за метафору СТРАХ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ за концепт страха као мучитеља може се навести и пример из *Речника МС*: *Ударила је у њих паника*.

СТРАХ ЈЕ БОЛЕСТ: *Била је болесна од страха*. *Полако се опорављала од шока*. И у српском језику страх се може концептуализовати као болест. Понекад је она заразна: *Страх завлада међу босанским бегови*ма (*Речник МС*).

СТРАХ ЈЕ БРЕМЕ, ТЕРЕТ: *Осетио је олакшање кад се опасност завршила*.

СТРАХ ЈЕ ПРИРОДНА СИЛА: *Паника га је прогутала*.

У српском језику страх се може концептуализовати и као затворен простор. На појмовну метафору СТРАХ ЈЕ ЗАТВОРЕН ПРОСТОР указује употреба предлога *у* уз именицу *страх*: *бити у страху*, *бити у паници*. У тај простор се упада: *Све дубље тоне у уображене страхове*. У тај простор се често не упада својевољно: *држати кога у страху*. З. Кевечеш не наводи ову појмовну метафору, иако она важи и за енглески језик. Наведени примери се могу дословно превести и говорници енглеског језика би их разумели.

З. Кевечеш (1989: 76) примећује да се страх доживљава као ентитет који може изазвати мноштво духовних и физичких патњи, па чак и смрт. Метафоре осветљавају могуће узрочнике страха – смрт, физички или духовни бол. Према Кевечешу, интересантна је веза између узрока страха и начина на који се он концептуализује. Страх постаје ентитет с мноштвом особина које дефинишу негативну везу између емоције и онога што је изазива. Појам о томе шта изазива страх постаје део наше концепције страха. Према подацима које о концептуализацији пружа језик (Кевечеш, 1989: 81), страх у особу улази споља: *Усадио је у њу страх од Бога*. За разлику од љутње, која је *у* човеку, страх постоји *изван* човека и може да уђе у њега. Чврста концептуална веза између узрока за страх и самог страха огледа се у томе што се у неким случајевима реч *страх* користи и за емоцију и за њен узрок. Када се узрочник стрха разуме као страх и назива страхом, веза између изворног и циљног домена јесте метонимијска. Међутим, та метонимија, даље, омогућава метафору, јер, како каже Кевечеш, изазивач страха постаје део наше концепције страха. Тако се метафора и метонимија која је изазива удружују у јединствен метафтонимијски механизам.

У *Речнику МС* као секундарно значење лексеме *страх* наводи се: „обично с додатком (и трепет) *онај који* (*оно што*) *изазива такво осећање*“. То је и лексикографска потврда овог механизма у језику.[94]

5.4.2. Појмовне метонимије за концептуализацију страха. З. Кевечеш долази до свих наведених података о концептуализацији страха анализирајући метафоре за страх. Он се, међутим, бавио и метонимијама које разоткривају како концептуализујемо страх (Кевечеш 1989: 70–75). Он полази од генералног метонимијског принципа који важи за већину емоција: ФИЗИОЛОШКИ ЕФЕКТИ ЕМОЦИЈЕ → ЕМОЦИЈА И БИХЕЈВИОРАЛНЕ РЕАКЦИЈЕ ЕМОЦИЈЕ → ЕМОЦИЈА. Ове метонимијске формуле важе и за страх. За страх су карактеристичне следеће физиолошке промене: физичка узнемиреност, појачан рад срца, колапс у раду срца, бледило, језење, пад телесне температуре, неспособност кретања, дисања, мишљења, говора, презнојавање хладним знојем, нервоза у стомаку, сушење усана. У језик се метонимијским путем пресликавају ови физиолошки ефекти да би се њима исказао, описао страх:

ПОЈАЧАН РАД СРЦА: *Срце ми је скочило у грло*.

КОЛАПС У РАДУ СРЦА: *Стало му је срце кад је животиња искочила*.

ЈЕЖЕЊЕ КОЖЕ: *Најежио се када је чуо новости*.

ТРЗАЈ ОД ИЗНЕНАЂЕЊА: *Искочио сам из коже од тог звука*.

ПАД ТЕЛЕСНЕ ТЕМПЕРАТУРЕ: *То ми је следило крв*. *Хладно му је око срца*.

Док се љубав или љутња доживљавају као вреле емоције, страх је хладна емоција. Валентина Апресјан је 1997. године написала рад о топлим и хладним емоцијама у руском и енглеском језику. З. Кевечеш (1989: 75) констатује како се и бес и страх концептуализују као флуид у контејнеру, али је тај флуид топао у случају беса, а хладан у случају страха. Кевечеш (2002: 71) изводи чак и метонимијом мотивисану метафору СТРАХ ЈЕ ХЛАДАН (FEAR IS COLD).

Кевечеш не наводи ДРХТАЊЕ као једну од честих манифестација страха. Она се у српском језику манифестује кроз фразеологизам: *Дрхте му (тресу му се) колена*. Велики страх (ужас) изражава се и кроз општу ПАРАЛИСАНОСТ. За некога ко се много уплашио кажемо да *се укочио* или *одузео*, да су му *се ноге одсекле* или да му је *стало срце*.

---

[94] Д. Мршевић-Радовић је (2008: 190–193) анализирала фразеологизме са значењем „јако, много се бојати“ у зависности од значења именичке компоненте којом се означава узрочник страха. Разврстала их је према структурно-семантичким моделима које је условно назвала *ватреним*, *епидемијским* и *магијско-религијским*. У *ватрени модел* спадају фразеологизми типа: *бојати се* (кога) *као (живе) ватре*. У *епидемијски модел* спадају фразеологизми типа: *бојати се* (кога) *као куге*, а у *магијско-религијски*: *бојати се* (кога/чега) *као враг тамјана*. Ова три типа фразеологизама указују на типичне узрочнике страха, што је важан податак за анализу концептуализације страха у српском језику.

З. Кевечеш (1989: 73) констатује да различите врсте физиолошких ефеката сугеришу различит интензитет страха. Како страх расте, тако расту и физиолошке и бихејвиоралне реакције на страх.

5.4.3. Когнитивни сценарио прототипичног страха према З. Кевечешу. З. Кевечеш даје и два сценарија (модела) страха на основу онога „што нам језик говори о страху". До првог модела је дошао анализирајући појмовне метонимије, а до другог – анализирајући појмовне метафоре и појмовне метонимије.

5.4.3.1. Метонимијски модел страха (Кевечеш 1989: 74):

1) Опасност

– Постоји опасност.

2) Настанак страха

– Особа доживљава физиолошке ефекте: физичку узнемиреност, лупање срца, бледило, нервозу у стомаку, сушење усана, презнојавање, дрхтање итд.

3) Бежање

– Особа бежи од опасности.[95]

5.4.3.2. Метафорички и метонимијски модел страха (Кевечеш 1989: 79):

1) Опасност

– Постоји опасна ситуација. Она подразумева ментални или физички бол, па чак и смрт.[96] Особа је свесна опасности. Опасност изазива у особи страх.

2) Страх постоји

– Особа је пасивна према страху.[97] Особа доживљава физиолошке промене, као што су: лупање срца, физичка узнемиреност, сушење усана, презнојавање, бледило, нервозу у стомаку итд. Особа испољава неспособност кретања дисања, говора. Осећање је непријатно. Оно доминира особом.

3) Покушај контроле

– Особа покушава да контролише свој страх. Улаже напор да не покаже страх.[98]

4) Губљење контроле

– Особа губи контролу над страхом.

---

[95] На компоненту бежања у прототипичном концепту убедљиво указују и фразеологизми у српском језику. Наиме, већина фразеологизама који значе „много се бојати" и имају поредбену структуру типа: *бојати се кога/чега као...* имају и варијанту: *бежати од кога/чега као...* Исп. Д. Мршевић-Радовић (2008: 188–193).

[96] То се огледа у концептуализацији страха као бола или смрти.

[97] Пасивност према страху, тј. паралисаност, потврђују у језику примери као што је: *Страх је управљао његовим поступцима*.

[98] Борбу са страхом потврђује појмовна метафора СТРАХ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ, нпр: *Борио се са страхом*. *Неће још дуго моћи да контролише свој страх*.

5) Бежање

– Особа бежи од опасности. Особа осећа сигурност и олакшање. Страх престаје да постоји.

5.4.4. Когнитивни сценарио прототипичног страха према А. Вјежбицкој. А. Вјежбицка (1999: 75) убраја страх у осећања „лоше ствари се могу догодити“. Она предлаже овакав типичан сценарио страха:

„а) X је осетио нешто зато што је X помислио нешто.
б) Понекад особа мисли:
в) ‘Не знам шта ће се догодити
г) Неке лоше ствари се могу догодити.
д) Не желим да се те ствари догоде.
ђ) Желим да урадим нешто због тога ако могу
е) Не знам да ли могу нешто да урадим’
ж) Када та особа мисли ово, та особа осећа нешто лоше
з) X је осетио нешто овако
и) зато што је X помислио нешто овако“

Сценарији страха према З. Кевечешу и А. Вјежбицкој имају много заједничких тачака, али се запажају и неке ситније разлике. Према Кевечешу, страх је аутоматска реакција на опасност. Спознаја опасности изазива страх. Према Вјежбицкој, опасна ситуација формира неизвесност у особи: „Не знам шта ће се догодити. Нешто лоше се може догодити.“ Та неизвесност, затим, производи страх. И Кевечеш и Вјежбицка уводе у сценарио компоненту покушаја контроле страха. Сценарију Вјежбицке се може замерити на прекомерној уопштености. У њему нема елемената који спецификују страх од бројних других непожељних осећања која се заснивају на мисли да се нешто лоше може догодити.

5.4.5. Когнитивни сценарио прототипичног страха А. Атанасијаду. А. Атанасијаду (1998) поредила је 16 лексема из домена страха у енглеском језику са 14 лексема из истог домена у грчком језику. Метода за испитивање овог синонимског низа преузета је од А. Вјежбицке. Пореде се сценарији за све синониме састављени од канонских реченица Вјежбицке, да би се, на крају, саставила листа од шест критеријума значајних за концептуализацију страха, на основу које могу да се упореде значења свих испитиваних концепата. Дакле, не пореде се значења речи, већ специфичности концепата, по чему се ова анализа разликује од уобичајених поређења значења лексема, мада су резултати у неким сегментима слични.

А. Атанасијаду (1998: 251) формулише следећих шест концептуалних критеријума којима се битно разоткривају компоненте страха у грчком језику: 1. знање о опасности (спецификовано/неспецификовано); 2. ситуација (озбиљна/тривијална); 3. време (одмах/удаљено); 4. степен (висок/низак); 5. улога личности (лично/безлично); 6. акција (мобилност/имобилност).

Наводећи ових шест концептуалних критеријума, грчка ауторка је, у ствари, изградила сопствени сценарио страха. Из њеног сценарија сазнајемо да знање о опасности које изазива страх може бити и спецификовано и неспецификовано, да ситуација може бити и озбиљна и тривијална, да особа која је у страху може бити и активна и пасивна. А. Атанасијаду, као и З. Кевечеш, наглашава да се различити типови страха могу разликовати по интензитету, што утиче на саму концептуализацију страха.

5.4.6. Асоцијативна метода у испитивању концептуализације страха. И анализом асоцијација се може доћи до важних података у вези са концептуализацијом страха.

5.4.6.1. Асоцијативни тест број 1. В. Печјак је (1986) са 50 америчких и 50 словеначких студената, 1971. године, радио тест континуираних асоцијација, чији је циљ био да се испитају најчешћи одговори студената у вези са седам емоција. Једна група задатих речи-стимулуса била је у вези са страхом. В. Печјак је систематизовао реакције студената и дошао до одређених резултата. Најчешће реакције америчких студената у вези са страхом односе се на неке друге емоције – то су: *терор*, *зебња*, *несигурност*. Печјак је (1986: 78) чак констатовао да су реакције америчких студената на страх „неуротичније“ од реакција словеначких студената. На другоме месту по учесталости налазе се они одговори америчких студената који се тичу конкретних објеката-изазивача страха. То су, на пример, *змија*, *ватра* итд. Овакви одговори су најфреквентнији код словеначких студената, а изазивачи страха су у обе културе исти. Један од честих одговора код обе групе студената гласи *смрт*, затим: *рат*, *оружје*, онда следи група одговора које је Печјак објединио под називом *менталне карактеристике*, потом – *људи*, па *неуспех*, *физичке карактеристике* и, на крају, *школа*.

Ово Печјаково истраживање, у ствари, показује да се страх, више од других емоција, концептуално везује за своје изазиваче, за конкретне објекте и догађаје, као што су ватра, змија, оружје, смрт, рат, школа. До истог закључка доспео је и З. Кевечеш анализирајући концептуалне метафоре за страх. Овај закључак је, вероватно, поуздан, јер се двема методама долази до истих резултата. Било би добро утврдити који је изазивач страха најтипичнији, јер би се тиме установио основни вид концептуализације ове емоције. У том смислу, урадили смо асоцијативни експеримент који ћемо представити у даљем тексту.

5.4.6.2. Асоцијативни тест број 2. Испитаници су били студенти Учитељског факултета у Београду. Било их је стотину. Добили су задатак да у што краћем року заврше реченицу: *Страх је кад...* Ово су одговори студената:

паднем у депресију; се налазим у мраку; се неко уплаши нечег; кад се бојим нечега; гледамо страшан филм, а после тога се плашимо; се плашиш да не изгубиш некога; се плашиш својих поступака; се осећам усамљено кад ми недостаје мама; се плашим; те нешто уплаши; је мрачно; ме мучи незнање; гледаш страшан филм; ишчекујеш нешто неизвесно; погрешим; се бојимо да остваримо свој циљ; занемиш; се сав одузмеш; када се плашиш да људи које волиш могу да нестану из твог живота; не желиш да ти се деси нешто лоше; се плашимо за себе или неког до кога нам је стало; изгубити родитеља; сам уплашена и усамљена; не знаш шта да радиш; се осећам несигурно; видим куче на улици; дођеш у непријатну ситуацију; очекујеш да ће се нешто лоше десити; могу да изгубим нешто или некога до кога ми је стало; се плашим неуспеха; кад си усамљен а немаш на кога да се ослониш; се нечег плашиш; си несигуран у себе; /; идем мрачном улицом; идем код зубара; се нечега плашимо; се плашимо неких догађаја; се уплашим миша; се бојим да нећу успети; пролазиш мрачном улицом; се бојиш некога и нечега; се изгуби контрола; се плашиш да летиш авионом; мислим да нема излаза из проблема; се плашиш да не изгубиш вољену особу; се бојиш да урадиш нешто непознато; се осећам усамљено; урадиш нешто погрешно; се плашиш губитка; се крећем кроз непознато; свесно погрешим у неким стварима; се бојимо миша; останеш сâм; /; улазиш у нешто непознато; ми се приближи мачка; ја плачем; легнем у кревет сама у мраку; видим ротвајлера; се плашим да ћу да изгубим неку драгу особу; мислим да ме не воли; /; се уплашимо; се плашимо; /; се бојим, плашим; осећам да нисам сигурна; бојим се свега у том тренутку; се бојим; се бојим да ће неко мени драг умрети; не желиш да неко открије твоју тајну; упознајем нове особе; не видим излаз из неке ситуације; останеш сасвим сâм; ми је досадно; се не осећамо слободни; се плашимо неких ствари; се плашим да ћу некога изгубити; се бојиш пораза; се нађеш сâм на непознатом месту; не смем да погледам иза кревета; ми пас излети на улицу; видим или чујем жабу; размишљам да ли ће ме неко напасти; сам уплашена, несигурна; се уплашиш; се осећам незаштићено; сам несигурна; се неко плаши да не изгуби нешто што му много значи; ти залупа срце; ниси сигуран у себе; због сујете не смем нешто да кажем; не волиш нешто да ти се деси што је лоше; смрт; нисам сигурна у себе; останеш сâм; сâм на високој згради; ноћу пролазиш сâм кроз неосветљени део града; осећам да сам немоћна нешто да урадим; /; се уплашим нечега; се плашим истине; се изгубиш и не знаш шта да радиш; се плашиш смрти; је мрак; видиш паука на зиду; сам нешто ружно сањала; изгубиш неког најдражег; изађем на испит; дође време за испит; не знам шта ме чека сутра; /; помислим на растанак; сам суочен са непознатим; сам уплашена; се не осећам сигурно; задрхтим у мраку; кад идеш сâм ноћу; си несигуран у себе; не можеш се суочити са нечим; останем сама; је потребна подршка на сваком кораку.

За разлику од сличних анкета у вези са љутњом и тугом, у којима је обично један одговор студената био далеко фреквентнији од свих осталих, у вези са страхом одговори су дивергентнији. Ипак, упадљиве су неке тенденције. Ова анкета је потврдила Кевечешеву примедбу о томе да се изазивач страха често концептуализује као страх. Исто је показао и Печјаков тест. Двадесет седморо студената је завршавало реченицу *Страх је кад...* тако што су описали неку ситуацију. Занимљиво је да у асоцијацијама испитаника преовладавају врло баналне ситуације: *Страх је кад:*

гледамо страшан филм, кад видим куче на улици, кад идеш код зубара, кад видим миша, кад ми се приближи мачка, кад сам на високој згради, кад видим паука на зиду. Преовладава страх од мрака. На пример: *Страх је кад:* идем мрачном улицом, кад легнем у кревет сама у мраку, кад ноћу пролазиш сâм кроз неосветљени део града, кад је мрак.

На другоме месту по учесталости јесу они одговори на основу којих закључујемо да је један од најчешћих страхова које имамо страх од усамљености, губитка некога или нечега, смрти. Двадесет троје испитаника је завршавало задату реченицу у том смислу. На пример: *Страх је:* кад се плашиш да не изгубиш некога, кад се осећам усамљено, када се плашиш да људи које волиш могу да нестану из твог живота, кад могу да изгубим нешто или некога до кога ми је стало, кад се плашиш губитка, кад се бојим да ће неко мени драг умрети, кад останеш сâм, кад изгубиш неког најдражег.

Ови одговори веома подсећају на оне које су студенти давали у вези с тугом. Изгледа да су самоћа и губитак драге особе мотивација за многа различита осећања. Међутим, туга је осећање изазвано неопозивим губитком, док је страх изазван могућношћу да се догоди губитак. Та могућност је у одговорима испитаникâ често формулисана глаголима *плашити се* или *моћи*.

Следећи тип одговора по учесталости представљају они који су у вези с неким другим осећањима. Те друге емоције, као, на пример, несигурност, најчешће су показатељи страха. Дванаест је таквих одговора: *Страх је:* кад се осећам несигурно (седам одговора), кад ми је досадно, кад се не осећамо слободни, кад се осећам незаштићено, кад ми је потребна подршка на сваком кораку.

Девет одговора разоткрива да је бојазан од неуспеха један од важних изазивача страха: *Страх је:* кад се бојимо да остваримо свој циљ, кад не желиш да ти се деси нешто лоше, кад се плашиш неуспеха, кад се бојим да нећу успети, кад мислим да нема излаза из проблема, кад не видим излаз из неке ситуације, кад се бојиш пораза, кад си несигуран у себе и не можеш се суочити с нечим.

Студенти су шест пута везивали за страх појам *непознато – Страх је:* кад се бојиш да урадиш нешто непознато, кад се крећем кроз непознато, кад улазим у нешто непознато, кад упознајемо нове особе, кад не знам шта ме чека сутра, кад сам суочен с непознатим. На основу два одговора, страх се може разумети и као ишчекивање непријатности: *Страх је:* кад ишчекујеш нешто неизвесно, кад очекујеш да ће се десити нешто лоше.

Лако се запажа да су одговори испитаника у тесној међусобној вези. Страх се показује као нешто што спутава акцију, изазива несигурност пред непознатим, подстиче ишчекивање непријатног краја непознате ситуације, неуспеха. Овако схваћен страх, можда, представља мање емоцију, а више

особину, која може бити чак и пожељна, јер је то свесна или несвесна кочница у олаком препуштању непознатим ситуацијама. Ово је, међутим, само један од три сценарија страха на које указују одговори испитаника. Према броју одговора, рекло би се да је овај сценарио мање типичан у односу на друга два.

Најтипичнији страх је, према фреквенцији одговора, праисконски, урођени страх од непосредне опасности која може угрозити живот, нпр. ватре или опасне животиње. Нешто промишљенији страх је страх од губитка некога или нечега. У том смислу, прототипичан је страх од смрти – сопствене или смрти блиске особе. На овом нивоу страх није само емоција, већ се с емоцијом преклапа и разумско сагле́дање последица губитка. И подаци из *Асоцијативног речника српскога језика* потврђују прототипичност овог типа страха. Наиме, на стимулус *смрт* један од најфреквентнијих одговора био је *страх*, а међу одговорима читамо и: *ужас*, *језа*, *једино чега се плашим*, *страхота*, *страшно*.

На трећем месту је страх од непознатôг или од неуспеха. С тим у вези је несигурност, неодлучност, а то су у доброј мери и особине. Овај страх је у мањој мери емоција у односу на преостала два.

Оно што повезује сва три прототипична страха јесте ситуација пред којом се човек поставља, речено језиком А. Вјежбицке, као да се „нешто лоше може догодити“. Неке од физиолошких реакција у вези са страхом и бихејвиоралних реакција на страх видљиве су и кроз одговоре испитаника: *Страх је:* кад се изгуби контрола, кад плачем, кад ти залупа срце, кад осећам да сам немоћна нешто да урадим, кад се изгубиш и не знаш шта да радиш.

Очигледно је да страх изазива општу паралисаност, пре свега немогућност кретања и мишљења. Кроз ове одговоре запажа се и губљење контроле као важна компонента страха.

5.4.6.3. Асоцијативни тест број 3. Навешћемо резултате још једног асоцијативног теста чији је циљ био да се одреди прототипичан страх. Више од сто испитаника, студената Филолошког факултета, замољено је да, без много размишљања, попуни празно место у реченици именицом која означава биће: _____ *осећа страх*. Двадесет један испитаник је реченицу попунио именицом *дете*. То је био најфреквентнији одговор. Други одговор по фреквентности био је *војник* (девет одговора), а трећи *ученик* (седам одговора). Ево још неких фреквентнијих одговора: *кривац*, *болесник*, *доктор*, *родитељ*, *председник*, *осуђеник*, *затвореник*, *старац*, *сиромах*, *робијаш*, *угрожени*.

Одговори у овој анкети показују прототипичне носиоце страха. Очигледно је да су то они који су најугроженији и најнесигурнији. То су, пре свега, дете, затим војник, па ученик. У исто време, разоткривају се и прототипичне ситуације у којима се испољава страх. Дете најчешће

осећа непосредну опасност и боји се најразличитијих предмета, појава, животиња, па и људи у својој околини. Дечји страх је онај први облик прототипичног страха који је описан у вези с претходном анкетом. Војнички страх се испољава у ратној ситуацији. То је страх од смрти и представља други облик прототипичног страха. Ученички страх највероватније није универзалан. Њега су студенти издвојили јер је у вези с њиховим искуством. Ипак, страх од школе јесте један од типичнијих страхова и везује се за трећи облик прототипичног страха, а то је страх од неуспеха.

5.4.6.4. Асоцијативни тест број 4. Један од могућих начина да се истражи прототипични узрочник страха, а самим тим и да се разуме прототипична ситуација страха, прототипични доживљавач страха и, на крају, да се сагледа како се страх концептуализује у српском језику, јесте да се анализирају одговори на стимулус *плашим се* у *Асоцијативном речнику српскога језика*. Навешћемо најфреквентније одговоре: *мрака* (142), *страх* (99), *мрак* (88), *змија* (23), *самоће* (22), *смрти* (22). И овим тестом се потврђује да је један од типичних страхова страх од мрака. Мрак сâм по себи није узрочник страха, већ он представља предуслов, ситуацију, декор у којем особа може бити нападнута, јер не може да види човека, животињу или неки други извор опасности. У ствари, висока фреквенција ове асоцијације потврђује да је типичан страх онај који је изазван непосредном опасношћу, као што је човек са лошим намерама, опасна животиња, нека физичка препрека или природна појава.

Одмах после мрака, као главног предуслова за страх, јавља се следећи узрочник страха, а то је *змија*. Двадесет троје студената је на задати стимулус одговорило *змија*, а њих осморо – *змије*. Веома нас је изненадио тај одговор. Поставља се питање како је могуће да један од прототипичних страхова студената буде *змија*. Највећи број испитаника су били студенти Београдског универзитета – млада, урбана и релативно образована генерација српског становништва. Многи од њих никада нису видели змију нити постоји било каква шанса да се с њом сретну у реалном животу (осим у зоолошком врту). Једини одговор проналазимо у митској симболици змије, која је уткана у мишљење и културу српског народа. Змија је симбол зла и демонских тежњи.[99] Изненађује чињеница да *Асоцијативни речник* региструје и такве подсвесне слојеве мишљења и културе који су садржани у свести чак и младог, урбаног и образованог становништва.

Који су још узрочници страха младих људи? Према подацима из *Асоцијативног речника*, у конкретне изазиваче страха спадају: *болест, рат, инсект, Бог, пас, паук, висина, бол, миш, вода, зли људи, грмљавина, хорор-филм, нож, школа, ватра, вук, ајкула, авион, Дунав, гмизавац, хоботница,*

[99] О симболици змије у српској фразеологији исп. Д. Мршевић-Радовић (2008), нарочито поглавље: „Митолошка бића змијске природе“, стр. 144–166.

игла, инјекција, лифт, мрави, птица, пуж, звер, жаба. Очигледно је да највише страха изазивају различите животиње. Испитаници се плаше и различитих стања и ситуација: *старости*, *живота*, *љубави*, *будућности*, *досаде*, *глади*, *лажи*, *дављења*, *летења*, *мисли*, *несреће*, *судбине*, *зла*.

На другоме месту по фреквенцији следе одговори: *самоће* и *смрти*, чиме се потврђује да други тип прототипичног страха чини страх од губитка сопственог живота или живота неке драге особе, па и физичко раздвајање од драгих људи, тј. самоћа. Асоцијације испитаника потврђују да је један од чешћих страхова и страх од неуспеха. То потврђује одговор *неуспех*, који је добијен седам пута, као и одговори: *несигурност*, *незнање*, *школа*, *испит*, *свега*, *наступ*, *неспремност*, *одбијање*, *промашаја*.

5.4.7. Закључак. Закључујемо да су кроз тестове асоцијација потврђени сценарији страха Кевечеша и Вјежбицке, те да постоје три врсте прототипичног страха: најтипичнији је инстинктивни страх од непосредне опасности (као што су, на пример, ватра[100] или змија), затим страх од губитка некога или нечега (нпр. смрт) и страх од неуспеха. Сваки следећи тип (ниво) страха подразумева увећан степен укључености мишљења и разума у емоцију и смањивање његове инстинктивности. Најтипичнији доживљаваоци страха јесу они који су најнесигурнији, на пример, дете, војник (и ученик).

Проучавање концептуализације емоција врло је важно и за лексикологију и лексикографију. Примарно значење лексема које означавају емоције требало би да буде у вези са прототипичним манифестацијама тих емоција до којих се долази анализом концептуализације. Занимљиво је колико се дефиниција примарног значења лексема из овог домена понекад може изједначити са резултатима испитивања концептуализације. Тако се, рецимо, именица *страх* у *Речнику Матице српске* дефинише као: *стање узнемирености, забринутости, бојазан од какве опасности (смрти, болести, казне и сл.)*. Лексикограф је с правом одредио страх као

[100] Занимљиво је да вербалне асоцијације показују да прототипичан страх изазива змија, а фразеологизми сугеришу да је то ватра. Ево, шта о ватри у фразеологији закључује Д. Мршевић-Радовић (2008: 193): „Размотрени фразеолошки материјал у српском, руском и бугарском језику показао је да у културама блиских православних народа постоје заједнички стереотипи у мотивацији значења ‘много се бојати’ и ‘бежати од кога (чега)’. Као највећи проузроковач страха, експлицитно и имплицитно, појављује се ватра, било као ватрена стихија, ватрено, демонско биће или ватра очишћења, ватра светлости. Страх од ватре наметнуо се као доминирајући афект страха, остајући таквим и онда када су стари страхови смењивани новим и страховитијим искуством.“ И ми смо (размишљајући и о ватри и о змији) изненађени чињеницом да се искуство и култура српског народа мењају, а прототипични страхови остају исти: не црпу се из реалног искуства, већ из митолошке свести. То није толико изражено у концептуализацији других емоција о којима је овде било речи.

реакцију на опасност, при чему је, наравно, смрт једна од најтипичнијих опасности.

5.5. Творба речи и концептуализација емоција

5.5.1. Улога концептуалне анализе у лексикологији. Концептуална анализа је утемељена у когнитивној науци, која обједињава психологију, лингвистику, филозофију, неурологију, вештачку интелигенцију. Она може имати значајно место и у лексикологији као језичкој дисциплини, у којој се емоцијама приступа као тематској групи речи, а свакој емоцији као засебној лексеми са организованим системом значења повезаних правилима полисемије. Највећи значај ове анализе у лексикологији огледа се у томе што се први пут у центар семантичких испитивања смешта лексика с апстрактним значењем, за чија истраживања до сада практично није било решења. Највећи број досадашњих теоријских достигнућа у лексикологији егземплификован је именицама, и то онима које имају конкретно значење. Често се западало у замку уопштавања закључака, који се у ствари односе само на именице са конкретним значењима. За даљи напредак лексикологије корисна су она истраживања која се спроводе на материјалу других врста речи, или, као у концептуалној анализи емоција, на материјалу именица са апстрактним значењем.

У лексикологији је уобичајено да се закључци о семантици неке тематске групе лексема доносе на основу значењске анализе појединачних лексема које у њу спадају. Концептуална анализа нуди другачији методолошки поступак. Да би се разумела концептуализација, на пример, туге, полази се од концептуалних метафора свих представника домена туге. То на језичком плану значи да се анализа лексеме *туга* заснива на истраживању не само њеног значења, већ и значења свих њених синонима, као и глагола, придева и прилога чија је семантика у ближој или у даљој вези с тугом. Према томе, концептуална анализа подстиче испитивање једне лексеме детаљном семантичком анализом целог семантичког поља којем она припада. Пошто у та семантичка поља улазе и деривати, значајни резултати у истраживању значења једне лексеме постижу се испитивањем њених деривата, као и дериватâ њених синонима.

5.5.2. Значај испитивања концептуализације дериватâ. Пошто је концептуализација емоција највише испитивана у енглеском језику, у којем су творбени процеси сиромашни, деривација и подаци који се добијају испитивањем употребе твореница насталих суфиксацијом и префиксацијом често нису узимани у обзир. За словенске језике, међутим, концептуална анализа неке емоције заснива се на широком корпусу. Ваља узети у обзир целокупан синонимски ред лексема којима се исказује та емоција и комплетна деривациона гнезда сваког од синонима. Када се анализира оваква,

врло широка грађа, добијају се поуздани подаци о концептуализацији те емоције, а као додатни продукт добијају се значајни факти о семантичкој организацији датог семантичког поља, што је врло важно, на пример, за лексикологију. Могуће је установити прототипичне чланове семантичког поља/домена који се истражује, положај осталих чланова у односу на централни, богатство полисемије и деривације сваког члана, семантичке нијансе што откривају који сегмент одређене емоције покрива која лексема. На овај начин се употпуњавају и когнитивно и лексичко и творбено истраживање.

5.5.3. Како се концептуализује интензитет емоције? Као пример семантичке анализе у којој се теоријски и методолошки укрштају когнитивна лингвистика, творба речи и лексикологија представићемо истраживање интензитета беса, туге и страха, а то је само једна од њихових компоненти. Најопштија појмовна метафора коју овде испитујемо јесте ЕМОЦИЈА ЈЕ ВИСОК ИЛИ НИЗАК СТЕПЕН НЕКОГ СВОЈСТВА, а она се, затим, конкретизује у више ступњева. Ова метафора почива на могућности сваке емоције да буде изражена у различитој мери, а крајњи степени доживљавања или испољавања емоција маркирани су како у нашем животном, тако и у нашем менталном искуству, што се, даље, одражава и у језику. До резултатâ се дошло увидом у деривациона гнезда лексема *љут*, *бес*, *јара*, *гнев*, *срдити се*, *јед*, *туга*, *бол*, *жал*, *јад*, *патити*, *страх*, *ужас*, *бојати се* и *плашити се*.[101]

5.5.3.1. Према Кевечешу (2002: 15–20), постоје уобичајени изворни и циљни домени метафоричког пресликавања. Уобичајени изворни домени јесу: људско тело, здравље и болест, животиње, биљке, зграде и грађење, машине и алатке, игре и спорт, новац и посао, кување и храна, топлота и хладноћа, светлост и тама, силе, кретање и смер. Један од важних изворних домена у концептуализацији емоција јесте интензитет. Некад се, због једностраности метафоре, тј. због метафоризације само једног аспекта апстрактног појма, емоција изједначава са интензитетом неког својства, нпр. БЕС ЈЕ ВИСОК СТЕПЕН НЕКОГ СВОЈСТВА. У основи ове метафоре лежи метонимијска логичка веза између емоције и бурних физиолошких манифестација које је прате (убрзан рад срца, подизање крвног притиска, црвенило у лицу). Бес, љутња, јара, гнев, јед обично се концептуализују метафорама које представљају конкретизацију метафоре БЕС ЈЕ ВИСОК СТЕПЕН НЕКОГ СВОЈСТВА, нпр: БЕС ЈЕ ВАТРА (*Горео сам од беса*); БЕС ЈЕ ЕКСПЛОЗИЈА (*Експлодирао је кад је чуо новости*); БЕС ЈЕ ЛУДИЛО (*Полудео је од беса*).

Деривати у примерима *бесна сила*, *бесни пољупци*, *бесни вали*, *бесни и напредни синови*, *бесно веровање*, *бесан јунак*, *бесно коло* засновани су на појмовној метафори БЕС ЈЕ ВИСОК СТЕПЕН НЕКОГ СВОЈСТВА, а она се на језичком

[101] Деривациона гнезда су обрађена као део *Семантичко-деривационог речника* (СДР), под руководством проф. др Вере Васић и проф. др Даринке Гортан-Премк.

плану разлаже на већи број лексичких метафора манифестованих посебним значењима придева *бесан*, овако обрађених у *Речнику МС – обестан*, *необуздан*: бесна сила; *силан*, *помаман*: бесни вали; *снажан*, *кршан*, *јако развијен*: бесни и напредни синови; *претеран*, *превелик*: бесно веровање; *храбар*, *неустрашив*: бесан јунак; *одушевљен*, *раздраган*: бесно коло.[102]

И други деривати именице *бес* развили су нека од својих значења на основу исте појмовне метафоре. Глагол *беснети* може да значи *бити у пуном јеку*: Бесни врућина; *беснило* може да означава *силину*, *жестину*: беснило туберкулозе; прилог *бесно* означава и *жестоко*, *силно*, *необуздано* итд.[103]

На основу израженості интензитета настала су и нека значења придева *љут* и његових деривата: *љута зима*, *љути пијаница*, *љута болест*, *љуто сиромаштво*, *љути крш*; *љуто изгладнети*, *љуто се преварити*. Слично је и са дериватима именице *јара*: *јарко обележје*; *јарко се загрејати*, *јарко блистати*, *јарко црвен*, *јарко зелен*, *јарко изражен*.

5.5.3.2. За разлику од љутње, од туге не може да се експлодира, да се од ње кључа итсл. Туга подразумева велики степен пасивности, недостатак воље за акцијом, што изазива опуштен положај тела, спуштену главу и рамена. На когнитивном плану овакве манифестације туге праћене су појмовним метафорама: ТУГА ЈЕ ДОЛЕ (*Оклембесио је главу од туге*; *тужнокоса врба*), ТУГА ЈЕ ТАМНО (*мрачно расположење*), ТУГА ЈЕ НЕДОСТАТАК ТОПЛИНЕ. Међу овим појмовним метафорама налази се и она која тугу своди на низак или на нулти степен, на недостајање, одсуство: ТУГА ЈЕ НИЗАК СТЕПЕН НЕКОГ СВОЈСТВА, ОДНОСНО ТУГА ЈЕ НЕДОСТАЈАЊЕ, ПРАЗНИНА.[104] Концептуализација неких значења деривата потврђује ову метафору. Придев *отужан*, на пример, означава *који је без укуса*, *ароме*, *бљутав*.

Именица *жалост* која припада домену туге означава и *оно што је безвредно*, *безначајно* – Увек је неку жалост око њих радио. Придев *жалостан* секундарно значи и *који је без вредности*, *јадан* – Жалосна ми лепота, кад је немам чиме опремити. Исти придев може да означава и *који је у бедном стању*, *бедан* – Он се даде на посао да мало уреди свој жалосни стан.

Јад и *беда* припадају домену туге, иако се маркантно односе и на оскудицу, невољу, сиромаштво. *Јад* може да значи и *маленкост*, *штогод*

---

[102] Однос између појмовних и лексичких метафора подсећа на реализацију различитих језичких феномена на дубинској и површинској структури. Појмовна метафора је, тако, у дубинској структури, а манифестује се мноштвом лексичких метафора које се налазе у површинској структури.

[103] Колико је овде важан само интензитет, док се остале компоненте занемарују, показује околност да се као бесне не одређују само појаве које оцењујемо негативно (као и сâм бес, уосталом), већ и оне појаве које се вреднују афирмативно: *бесна хаљина*, *бесан аутомобил*, *бесна кућа*.

[104] У *Речнику МС* забележен је фразеологизам *нема ни туге*, што значи *нема ништа*.

убого, *неугледно*, *нешто безначајно*: Седиш и неке јаде пишеш. Придев *јадан* секундарно значи *који се налази у врло слабом стању*, *бедан*, *кукаван*: јадно рухо, јадан биланс рада КФОР-а. Прилог *јадно* значи и *бедно*, *сиромашно*: Јадно су животарили; а именица *јадов* може да значи и *онај који није ни за шта*, *беда*: шака празноглаваца и јадова.

Поглед на концептуализацију већине лексема из домена туге, а пре свега на деривате,[105] указује на надмоћност метафоре ТУГА ЈЕ НИЗАК СТЕПЕН НЕКОГ СВОЈСТВА ОДНОСНО ТУГА ЈЕ НЕДОСТАЈАЊЕ, ПРАЗНИНА у односу на метафору ТУГА ЈЕ ВИСОК СТЕПЕН НЕКОГ СВОЈСТВА, која се конкретизује кроз метафоре ТУГА ЈЕ НАСИЛНИЧКА ФИЗИЧКА СИЛА (*Био је то ужасан ударац*); ТУГА ЈЕ НАСИЛНИЧКА ПРИРОДНА СИЛА (*Преплавили су га таласи депресије*); ТУГА ЈЕ ЛУДИЛО (*Био је луд од туге*). Деривати и синоними лексеме *туга* показују да се она чешће метафоризује као ентитет ниског него високог интензитета.

5.5.3.3. Страх се, међутим, у вези с интензитетом концептуализује у два смера. *Страх*, *ужас* и деривати ових лексема неким својим значењима и употребом указују да су засновани на метафори СТРАХ ЈЕ ВИСОК СТЕПЕН НЕКОГ СВОЈСТВА, за разлику од дериватâ глагола *плашити се* и *бојати се*, који понеко од својих значења базирају на појмовној метафори СТРАХ ЈЕ НИЗАК СТЕПЕН НЕКОГ СВОЈСТВА, СЛАБОСТ. Придев *страховит* реализује се као *голем*, *силан*: страховита заблуда, а слично значење могу имати и други деривати именице *страх*, па отуда: *страховито брбљив*, *страхотан тресак*, *страшна јулска жега*. Слично је и са дериватима именице *ужас*: *ужасна мањина*, *бити ужасно заинтересован*.

Глаголи *бојати се* и *плашити се* развијају поједина своја значења захваљујући семантичкој компоненти ниског степена: *плашљиво, слабо светло*, *неколико плашљивих сунчаних зрака*, *Прилично плашљиво појавила се једна мисао*, *бојажљиво звонити*. На глагол *бојати се* додају се и префикси који означавају низак степен: *побојавање*, *побојавати се*, *побојати се*, *прибојавање*, *прибојати се*, *прибојавати се*.

Можда је неочекивано и контрадикторно да се део чланова једне исте апстрактне категорије, категорије страха, концептуализује као висок степен, а део чланова као низак степен неког својства. Иако су појмовне метафоре једностране и метафоризују само део циљног домена, па се концептуализација апстрактних појава врши већим бројем метафора, није уобичајено да су оне супротстављене. Објашњење треба тражити у чињеници што је свака емоција феномен који се одашиље и прима. *Страх*, *ужас* и њихови деривати заснивају своја значења на јачини која се постиже одашиљањем страха, јер се појаве одређене овим речима схватају као

[105] И не само на њих, већ и на одговоре испитаникâ у асоцијативном тесту који смо спровели за друге потребе. Испитаници су тугу описивали као, на пример, празнину у души или у срцу, изједначавали је с осећањем сопственог непостојања, са самоћом или са неопозивим губитком некога или нечега.

изазивачи страха, за разлику од глагола *плашити се*, *бојати се* и њихових деривата, који нека своја значења базирају на слабости која се постиже примањем страха, јер се појаве одређене овим речима доживљавају као примаоци страха.

5.5.4. Закључак. Емоције могу имати низак и висок степен, могу се доживљавати или изазивати код других. Ово је део изванјезичке стварности, али се, у вези с различитим емоцијама, рефлектује разнолико у сфери когнитивнôг, па затим и у сфери језичкôг. Бес се, на плану когнитивнôг, концептуализује искључиво као висок степен неког својства, што се одражава на полисемију и деривацију лексема из овог домена тако што нека њихова значења настају продуктивношћу семантичке компоненте интензитета, израженог степена. Туга се, на плану когнитивнôг, може концептуализовати као конкретизација и ниског и високог степена неког својства, али се у полисемији и деривацији лексема из овог домена испољава само способност туге да се преслика у неко својство ниског степена. Страх се концептуализује као висок степен, а на плану језика – полисемије и деривације – неке лексеме из домена страха темеље поједина значења на семи ниског степена неког својства, а неке друге лексеме заснивају нека од својих значења на семи високог степена одређеног својства.

Важност компоненте интензитета емоција – почев од ванјезичке стварности, преко наше менталне организације, до самог језика – има и даљих последица. У покушају да се утврди шта све као јако, интензивно одређујемо лексемама из домена љутње или страха, а шта као слабо лексемама из домена туге, брзо се долази до својеврсне синестезије. Материјал поново проналазимо у деривационим гнездима испитиваних лексема.

Примарно значење придева *љут* односи се на укус. Тим конкретним доживљајем – утиском чула укуса и/или чула мириса – концептуализује се емоција, која производи бурне физиолошке реакције, баш као када се човек ољути неким јелом љутог укуса. Семантичка компонента изражености, снажног обузимања, крајности, тоталности, јачине одиграла је важну улогу у разумевању емоције преко укуса.

Именица *јара* примарно означава велику врелину, дакле, феномен који се доживљава чулом додира. Поглед на деривационо гнездо ове именице указује на доминантну семантичку линију од физичког ка емотивном загревању (*јарити*, *зајарити*, *узјарити* значи и подстаћи топлоту ложећи, на пример, ватру и подстаћи љутњу као емоцију). Неке лексеме из овог гнезда развијају значења од топлоте која се доживљава чулом додира ка топлини која се доживљава чулом вида. Ова способност се, пре свега, односи на лексеме *јарки*, *јарко*, *јаркост*, које се односе на сјај, руменило,

блиставост, јасност, живост, а користе се за описивање колорита, боје очију и других особина.[106]

Придев *отужан* своју семантику развија од емоције ка чулу укуса захваљујући семантичкој компоненти ниског, односно нултог степена, па *отужан* значи *који је без укуса*, *ароме*, *бљутав*.

Ово истраживање је требало да покаже како се лексиколошка испитивања могу с успехом ослањати на резултате когнитивне лингвистике и творбе речи, те како се закључци о семантици лексема могу најпотпуније сагледати из углова различитих језичких дисциплина и различитих методолошких приступа.

5.6. Прототипични носиоци емоција као заједнички проблем лингвокултурологије, когнитивистике, лексикологије и лексикографије

Склоност ка стереотипном[107] начину размишљања доводи до тога да људи имају одређене стереотипе о готово свим појавама – о особинама, о живој и неживој природи, о радњама. У лингвистици се они још недовољно користе, а сачињавају значајан извор података лексиколозима, лексикографима, когнитивистима, лингвокултуролозима. Вербалне асоцијације представљају богато извориште стереотипа, па ћемо се користити асоцијативним тестом да бисмо показали стереотипе говорникâ српског језика о неким емоцијама.

Више од стотине испитаника, студената Филолошког факултета, добило је задатак да, без много размишљања, попуни празно место у дванаест задатих реченица. Одговори у тесту су били контролисани утолико што се од испитаника тражило да попуне празно место именицом која означава човека. Ево задатих реченица:

---

[106] М. Дешић је (1990: 30) приметио, анализирајући полисемантичке структуре именица *гнев*, *јед*, *љутина*, *бес* и *јарост*, да се нека значења, иначе синонимних полисемичних лексема, могу чак и супротстављати. Тако је једно од секундарних значења лексеме *љутина – велика студен*, а *јарост* може значити и *велику топлоту*. Овај пример потврђује како једна иста сема, сема интензитета, омогућава метафоре супротног смера. У неким контекстима, додајемо ми, чак је могуће дериват *страха* заменити дериватом *љутње*. Тако је, на пример, могуће говорити о *страшној зими* и *љутој зими*. Има и оних примера који показују да се интензитет једне емоције представља високим степеном интензитета друге: *љути застрашаји*, *страшан бес*, а постоји чак и *жалосна престрашеност*.

[107] У когнитивистици се чешће користи термин *прототип*, а у лингвокултурологији, готово обавезно, *стереотип*. Има лингвиста који употребљавају оба термина разликујући их по значењу – исп. нпр. Љ. Поповић (2008: 59–64). У овом раду се неће правити значењска разлика између ова два термина.

1. _____	осећа тугу.	7. _____	осећа страст.
2. _____	осећа љубомору.	8. _____	осећа бес.
3. _____	осећа срећу.	9. _____	осећа љубав.
4. _____	осећа страх.	10. _____	осећа разочараност.
5. _____	осећа стид.	11. _____	осећа наду.
6. _____	осећа понос.	12. _____	осећа кривицу.[108]

5.6.1. Први задатак: прототипични носиоци емоција. Први задатак у вези с асоцијацијама прикупљеним у овом тесту био је изналажење типичног носиоца, тј. доживљивача емоција. Очекивали смо да ће одговори испитаника бити у вези с вршиоцима одређених радњи и носиоцима занимања, али углавном није било тако. Емоције се, изгледа, прототипично везују за људе у одређеним узрастима и за родбинске односе. Детињство схватамо као период живота када су емоције најизразитије, па се као прототипични носилац неких базичних емоција доживљава дете. Оно је прототипичан носилац среће, страха и стида. Вероватно бисмо и другим начинима истраживања дошли до истих резултата о прототипичном детету: оно је безбрижно, па може да се радује више од одраслих, незаштићено је, па се боји више од одраслих, и несигурно је, па се зато стиди више него старији.

Мајка се такође доживљава као изразито емотивна. Она је типичан носилац љубави и туге. Изненађени смо одговорима у вези с љубављу, јер је познато да реакције испитаникâ зависе од бројних фактора, као што су узраст, пол, социјални статус итд. Очекивало би се да деца разумеју прототипичну љубав као љубав мајке према детету, а да студенти, као особе у пуној зрелости и спремности за брачни живот размишљају о љубави пре свега као о мушко–женској релацији. Међутим, показало се да је чак и за њих мајчинска љубав прототипична љубав, што се може протумачити тако да је мајчинска љубав објективно прототипична љубав у сазнању српских испитаника, независно од разлика међу њима.

У делу књиге посвећеном туги већ је било речи о томе да се прототипична туга везује за мајку и за неки проблем који има њено дете – пре свега, болест или смрт.

Отац се повезује са две емоције – поносом и бесом. Занимљиво је да се и понос (поред љубави и туге) у свом прототипичном облику везује за породичне односе, јер би се очекивало да се понос укључује у ситуацију победе у некаквом такмичењу. Међутим, *победник* је тек трећи одговор по учесталости. На другоме месту је *мама* или *мајка*, а на четвртом је *родитељ*.

[108] У деловима књиге посвећеним бесу, туги и страху анализирали смо добијене асоцијације као одговоре у првој, четвртој и осмој реченици. Тада нам је циљ био да се послужимо добијеним одговорима у истраживању концептуализације љутње, туге и беса.

Бес се прототипично везује за оца и професора, иако су одговори прилично дивергентни. Отац се доживљава као строг и пун очекивања. Ако дете испуњава очекивања, отац ће бити поносан, а ако не испуњава, отац ће бити бесан. У свести испитаника занемарују се све остале оцене и емоције које отац може осећати.

Везивање неких базичних емоција (туге, љубави, беса, поноса) за мајку и оца говори о томе колико је породица важна институција у нашој култури и колико је српска породица патријархална. Деца се и у доба зрелости труде да испуне очекивања својих родитеља како не би остала ускраћена за највећу радост и благостање (а то је љубав мајке), како би доживела највећу животну потврду (а то је понос оца), како не би изазвала највећи животни неуспех, па и грех (а то је туга мајке), и како не би доживела оно од чега највише страхују (а то је бес оца). У нашој средини деца тешко излазе из ових животних координата, тј. тешко се емоционално осамостаљују. Појединци у томе не успевају чак ни онда када заснују властиту породицу.

Уз љубав иде иде и љубомора. Одговори испитаника у вези с овом емоцијом указују на то да се љубомора везује за мушко–женске односе, па је најфреквентнији одговор *момак* или *дечко*, за њим следи *девојка*, а одмах потом *муж* и *мушкарац*. Мушкарци се схватају као љубоморнији него жене.

Слично је и са страшћу. Може је осећати спортиста или патриота, али се она, ипак, у свом прототипичном облику, везује за мушко–женски љубавни однос. Најфреквентнији одговор је *љубавник*, затим *жена* или *девојка*, па *момак*, *дечко*, односно *мушкарац*.

Типични носиоци неких емоција јесу вршиоци неких радњи или носиоци особина. Оваквих емоција је мање, јер су, као што смо видели, породични односи извор базичних емоција. Тако је, на пример, студент типичан носилац разочараности, али и наде. Ови одговори се могу схватити као производ чињенице да су у овом експерименту испитаници били студенти и да су они сами себи у центру пажње. Међутим, реакције могу бити и последица симболичке слике друштва у којој су студенти симбол прогресивне силе. Они се обично схватају као критички расположени, незадовољни, револуционарни и увек спремни за промене. Они имају визије и желе да створе ново друштво. Ова слика често не одговара стварном стању, али су симболи, можда, остали, па су отуда за студенте везани разочараност и нада.

За вршиоце радње везује се и осећање кривице. Наиме, прототипичну кривицу осећају: 1) *кривац*; 2) *злочинац*; 3) *лопов*. Питање је, међутим, колико се у стварности овај слој друштва осећа кривим, јер су за осећање кривице потребне способности преиспитивања, самокритичности и поседовање виших моралних вредности. Због тога се кривим често осећа

управо онај ко није крив, оптужујући себе за нешто што се објективно није могло избећи. Одговор који су дали испитаници произлази из наивне слике света.

Овај експеримент показује ко су прототипични носиоци емоција, па се помоћу њега може понешто закључити и о видовима прототипичних емоција. Постоји више врста прототипа. Неки од њих представљају најчешћи примерак у одређеној категорији, понеки су најбољи представници, идеали, у категорији којој припадају, неки су обрасци, тј. одређени примерци на основу којих се стиче слика о некој непознатој категорији, итд. Прототипична емоција представља, показује овај експеримент, њен најочитији, тј. најинтензивнији облик. Прототипична љубав је најјача љубав, а она је, у свести говорника, љубав мајке према детету. Прототипичан бес је најјачи бес, а то је онај који осећа отац или професор према детету које није испунило очекивања.

5.6.2. Други задатак: прототипична ситуација. Други задатак је да на основу резултата описаног асоцијативног експеримента утврдимо прототипичну ситуацију или амбијент за испољавање одређене емоције. Такви подаци директно проистичу из података о прототипичном носиоцу емоција. На неке од њих је већ скренута пажња у претходном делу рада, јер је тешко говорити о прототипичним носиоцима емоција а не поменути прототипичне ситуације у којима их они испољавају.

Прототипична туга се везује за мајку и њен однос према детету. У поглављу ове књиге о туги на основу овог и других експеримената закључено је да је прототипична туга (тј. најјача туга) она коју осећа мајка када изгуби дете или ако доживи неки други драматичан проблем свога детета (као што је болест или известан неуспех). Следећи одговор по учесталости у анкети гласи *девојка*. Опет, узимајући у обзир и резултате других асоцијативних експеримената по којима је туга осећање које човек доживљава када спозна неопозив губитак, прототипична туга (овога пута само за студентску популацију) може бити изазвана и раскидом неке љубавне или пријатељске везе.

И прототипична љубав се пре свега везује за емоцију коју мајка гаји према своме детету, а затим и за девојку, односно жену, која воли мушкарца. Дакле, љубав (као и туга) примарно представља емоцију родитеља према детету, а тек секундарно емоцију која се може развити између особа супротног пола.

Бес се прототипично везује за две ситуације. Прва је породична, а друга (исто толико типична) јесте школска. Прототипичан бес је бес оца према детету или професора према ученику. Зато су најчешћи одговори испитаникâ *отац/мама* и *професор*. Ако се узму у обзир сви одговори учесникâ, може се закључити и то да субјекти бесну особу замишљају као мушкарца, а не као жену.

Понос се прототипично везује за породичне односе, а затим и за победу на такмичењу. На то указују најфреквентнији одговори: 1) *отац/тата*; 2) *мама/мајка*; 3) *победник*; 4) *родитељ*. Поносан је родитељ (пре свега) отац на своје дете и победник на неком такмичењу.

Прототипични носиоци страха су: 1) *дете*; 2) *војник*, 3) *ученик*, па се из тога може закључити да се прототипичан страх везује за различите ирационалне или рационалне дечје страхове, за ситуацију рата и школе. То значи да је прототипичан страх онај који је изазван осећањем угрожености (посебно угрожености живота) и предвиђањем могућег неуспеха.

Наду осећају: 1) *студент*, 2) *болесник*, 3) *ђак*, 4) *доктор* (тј. лекар). Ови одговори дају основа да се за говорнике српског језика прототипична нада веже за школу и за здравље. Прототипична нада је нада ученика да ће лако и успешно обављати школске задатке и стећи прилику за удобан живот, али и нада болесника да ће оздравити. Одговори показују да и верник има наду. Претпостављамо да би нада болесника и нада верника биле прототипичније од наде ученика да су анкету попуњавали представници већег броја друштвених група.

Страст и љубомора могу имати различите облике и могу пратити најразличитија људска деловања и односе, али се испоставило да се прототипично ове емоције испољавају у мушко–женским односима.

Стид осећа: 1) *дете*, 2) *девојка*, 3) *девојчица*. Очигледно је да се на основу ових одговора не може прецизирати ситуација прототипичног стида, али се може запазити да то осећање, у свом прототипичном виду, прати недужне, невине и слабе, и да се везује за неке безазлене ситуације.

Кривицу, међутим, осећају: 1) *кривац*, 2) *злочинац*, 3) *лопов*, дакле преступници – што значи да се она примарно везује за ситуације почињеног криминала, као што су крађа или убиство.

Разочараност се, као и нада, везује за студенте, а то значи за ситуације учења и напредовања. И ови одговори су, вероватно, изазвани профилом испитаникâ. Међутим, остали одговори указују на то да се под типичном разочараношћу сматра она која је изазвана стањем у друштву, а не она индивидуална. Тако су се међу одговорима нашли и ови: *идеалисти*, *Србин*, *народ*, *млади*, *држављани*, *интелектуалац*, *радници* итд. Има доста и оних одговора који су у вези са породицом, па су, тако, разочарани: *родитељи*, *сестра*, *мајка*, *тата*.

Прототипични носиоци среће су: 1) *дете* и 2) *мајка*, што значи да и прототипичну срећу треба тражити у породици, пре свега у односу између мајке и детета, али и у детињству, као најбезбрижнијем добу живота.

Главни закључак ове кратке (и не баш сасвим прецизне анализе, јер је експеримент обухватио само студенте) огледа се у томе да је породица прототипично извориште најдубљих емоција. Показало се и да се најинтензивније емоције доживљавају као прототипичне. Осим односа између

родитеља и деце, прототипичне емоције ваља тражити и у фазама живота појединца. Детињство је период за који се везује доживљавање највећег броја емоција, а затим и младост. Зрело доба и старост не слове као периоди проживљавања емоција. Такође, емоције се обично не приписују људима одређених занимања и ситуацијама у вези са послом, па их нема чак ни у односима са пријатељима. Емоције изазивају превасходно однос између родитеља и деце, као и мушко–женски односи.

5.6.3. Носиоци емоција у лингвокултурологији, когнитивистици и лексикологији. Резултати спроведеног истраживања могу се искористити у лингвокултуролошким, когнитивистичким и лексиколошким анализама. У когнитивистици се, преко прототипичног носиоца емоције и прототипичних ситуација у којима се она доживљава, може доћи до когнитивистичког сценарија, који је, опет, пут ка одређењу концептуализације дате емоције у једном језику. Како функционише та метода, показали смо на примеру љутње, туге и страха у деловима књиге посвећеним тим питањима.

Из асоцијација испитаникâ у вези са прототипичним носиоцима емоција доста се може сазнати и о српској култури, па овакво истраживање представља предмет лингвокултурологије. Могу се (мање или више поуздано) реконструисати односи у прототипичној српској породици. Она је патријархална, чланови су узајамно врло повезани, па су (готово) сви озбиљни животни емотивни набоји у вези са породичним односима. Мајка безрезервно воли своју децу и та љубав је пример есенцијалне љубави. Зато су сасвим мала деца емоционално заштићена и срећна. Очева наклоност се по правилу заслужује у каснијим годинама преданим радом и испуњавањем обавеза. Ако деца послушно обављају оно што се од њих очекује, отац ће бити поносан. Ако не буде тако, отац ће бити бесан, а мајка тужна. Зато се деца труде да испуњавају своје обавезе.

На основу овог малог истраживања могу се реконструисати и други сегменти српске културе. Поред оца, прототипични носилац беса је и професор. До ове асоцијације студенти не би дошли да у свом искуству немају контаката са нервозним и љутим наставницима, а та слика довољно говори о односима између ученикâ и наставникâ у српским школама. Осим тога, међу типичним носиоцима страха налазе се и ученици, чиме се ова невесела слика још више употпуњава.

Стање у друштву се може разоткрити и кроз одговоре субјеката о типичном носиоцу разочараности. То су, као што је показао асоцијативни експеримент: студенти, радници, идеалисти, народ.

Лексиколози такође могу користити податке добијене на основу овог истраживања, иако је експеримент на први поглед намењен лингвокултуролошкој и/или когнитивистичкој анализи. Он је, у ствари, и осмишљен за изучавање лексичког значења речи које означавају емоције. Наиме, према нашој оцени, за испитивање значења лексема које имају апстракт-

но значење важно је открити прототипичну ванјезичку ситуацију на коју референцирају ове лексеме. До тог закључка смо дошли истражујући придеве који означавају људске особине (исп. Драгићевић 2001). Да би се, на пример, одредило примарно значење придева *храбар*, важно је проценити шта он значи независно од контекста, а да би се дошло до тог закључка, треба испитати језичко осећање говорника савременог српског језика. Шта њима прво падне на памет када чују придев *храбар*, односно: ко је храбар? Зато смо осмислили асоцијативни експеримент у којем смо од испитаника тражили да уз неколико задатих придева са значењем људских особина допишу прву именицу са значењем човека која им падне на памет.

Уз придев *храбар* најчешћи одговор је гласио *војник*. На основу тога се може закључити да је прототипична храброст она која се испољава у ратној ситуацији. Овај закључак треба имати у виду приликом оформљивања дефиниције за примарно значење придева *храбар* и зато је он значајан и за лексиколога и за лексикографа. Прототипичну ситуацију у којој се испољава нека особина сматрамо толико битном да смо апстрактну значењску формулу придева са значењем духовних људских особина свели на: + или – у ситуацији, па је *храбар* = + у ситуацији, а *кукавички* = – у ситуацији.

Прототипичну ситуацију испољавања сматрамо значајном и за разумевање примарних значења апстрактних именица, глагола и многих придева. Отуда и овај експеримент, у којем се трага за прототипичним носиоцима емоција и прототипичним ситуацијама у којима се оне испољавају. Откривањем тих прототипа може се доћи и до значења. Најбољи показатељ ове чињенице представљају и дефиниције лексема за поједине емоције у речницима савременог српског језика. У дефиницијама се читаоцу често покушава објаснити узрок емоције. Тако се, рецимо, *туга* у *Речнику Матице српске* дефинише као: *душевни бол изазван неком несрећом или великом чежњом, душевна патња, жалост*. Разлог лежи у томе што је тешко (или немогуће) објаснити апстракцију као што је *туга*, али се зато може описати прототипични узрок за тугу, а узрок се, даље, разуме преко прототипичне ситуације. Једно од секундарних значења лексеме *жалост* у истом речнику гласи: *жаљење за покојником, корота*. У овој дефиницији се експлицитно износе узрок и ситуација.

Ни о љубави лексикографи нису могли да размишљају независно од прототипичних носилаца ове емоције, па се примарно значење ове лексеме дефинише овако: *осећајна везаност за одређену особу супротног пола, привржености која се оснива на привлачности супротних полова*. Међу дефиницијама за примарна значења ниједна се не односи на љубав мајке према детету, што, после извршеног асоцијативног експеримента о прототипичним носиоцима емоција, сматрамо погрешним. Значење које је одређено као примарно вероватно је тек секундарно, док је примарно оно које се односи на љубав мајке према својој деци.

Страх је у *Речнику Матице српске*: *стање узнемирености, забринутости, бојазан од какве опасности (смрти, болести, казне и сл.)*. У овој дефиницији лексикограф је експлицитно навео прототипичне ситуације у којима се испољава страх. Овога пута се подударају резултати нашег асоцијативног експеримента и примери из грађе на основу које лексикограф формира дефиниције.

Може се бити љубоморан на различите људе, посебно конкуренте у многобројним ситуацијама, али и наш експеримент, баш као и примарна дефиниција ове лексеме у *Речнику Матице српске*, показују да је љубомора, пре свега, осећање које гаје неки супружници: *осећање душевног бола, несреће због сумње у неверност друга у браку или у љубави уопште*.

Лексикограф се служи примерима из грађе и на основу њих дефинише значења лексема. Многи од њих су ексцерпирани у прошлости, а написани су у још дубљој прошлости. Због тога, често, не одговарају стању у савременом српском језику. Асоцијативни експерименти пружају садашњу слику и зато треба имати поверења у резултате до којих се долази њиховом употребом. То не подразумева да од лексикографа треба очекивати да сваки пут пре него што напише дефиницију припреми и спроведе асоцијативни тест, али значи да се лексиколог не сме ослонити само на дефиниције из речника, већ мора унапредити приступ лексичком значењу. Асоцијативна метода је управо један од најподеснијих начина.

БИБЛИОГРАФИЈА

Анштат 2008: Tanja Anstatt, „Wer ‘dunkel’ hört, muss nicht ‘hell’ sagen: Wortassoziationen in slavischen und germanischen Sprachen“, in: D. Weiss (ed.), *Slavistische Linguistik 2006*.

Апресјан 1995: Ю. Д. Апресян, *Избранные труды*, том II, *Интегральное описание языка и системная лексикография*, Москва: Школа „Языки русской культуры“.

Атанасијаду 1998: Angeliki Athanasiadou, „The conceptualisation of the domain of FEAR in Modern Greek“, in: *Speaking of Emotions, Conceptualisation and Expression*, edited by Angeliki Athanasiadou and Elżbieta Tabakowska, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 227–253.

Бајен и др. 2003: R. Harald Baayen, James M. McQueen, Ton Dijkstra, Robert Schreuder, „Frequency Effects in Regular Inflectional Morphology: Revisiting Dutch Plurals“, *Morphological structure in language processing*, R. Harald Baayen & Robert Schreuder (Eds.), Berlin: Mouton de Gruyter.

Балтова и др. 2003: П. Балтова, А. Ефтимова, А. Липовска, К. Петрова: *Български асоциативен речник, прав и обратен*, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Руска академия на науките.

Барселона 2000: Antonio Barcelona, „On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor“, in: Antonio Barcelona (ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*, Berlin: Mouton de Gruyter, 31–58.

Брагина и др. 2008: М. А. Брагина, В. В. Дронов, Н. А. Красс, В. П. Синячкин, Е. Ф. Тарасов, *Лингвокультуроведческие аспекты формирования языкового сознания иностранных студентов в процессе изучения русского языка*, Москва: Россйский универзитет дружбы народов.

Бриљева и др. 2004: И. С. Брилева, Н. П. Вольская, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных, *Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь*, Москва: ГНОЗИС.

Бугарски 2005: Ранко Бугарски, *Језик и култура*, Београд: XX век.

Бутенко 1979: Н. П. Бутенко, *Словник ассоциативних норм українськоі мови*, Львів.

Бутенко 1989: Н. П. Бутенко, *Словник ассоціативних означень іменників в українскіі мови*, Львів.

Васић 1976: Смиљка Васић, *Развојне говорне норме у наше деце*, Београд: Институт за педагошка истраживања – Просвета.

Венест 2002: Jennifer Jean Vannest, „Morphological Effects in Visual Word Processing: Their Timecourse and Consequences for Lexical Architecture“, *Dissertation Abstracts International, A: The Humanities and Social Sciences*, 62, 8, Feb, 2746-A.

Височина 2000: О. В. Высочина: „Исследования по проблемам коммуникативного поведения, опубликованные членами воронежской проблемной группы ‘Коммуникативное поведение’ в 80–90“, *Русское и финское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Воронежский государственный технический университет, Ювяскюльский университет, Финляндия.

Вјежбицка 1999: Anna Wierzbicka, *Emotions across Languages and Cultures, Diversity and Universals*, Cambridge University Press: United Kingdom at the University Press, Cambridge.

Вјежбицка 2006: Anna Wierzbicka, *English Meaning and Culture*, Oxford, New York: Oxford University Press.

Гашић-Павишић 1981: Слободанка Гашић-Павишић, *Слободне асоцијације речи код деце, карактеристике и педагошке импликације*, Београд: Институт за педагошка истраживања – Просвета.

Гашић-Павишић 1984: Слободанка Гашић-Павишић, *Асоцијативне норме за предшколски узраст*, Београд: Институт за педагошка истраживања – Просвета.

Генц 1977: Л. Генц, „Континуиране асоцијације као техника за мерење језичке равнотеже односно језичке доминације код двојезичних особа“, *Психологија* 3–4, 107–115.

Герганов и др. 1984: Г. Герганов и други, *Български норми на словесни асоциации*, София: Наука и изкуство.

Герертс 2006: Dirk Geeraerts, *Words and Other Wonders: Papers on Lexical and Semantic Topics*, Berlin: Mouton de Gruyter.

Горјанц 2005: Vojko Gorjanc, „Neposredno in posredno žaljiv govor v jezikovnih priročnikih: diskurs slovarjev slovenskega jezika“, *Družboslovne razprave*, 21, 48, 197–209.

Гортан-Премк и др. 2003: *Семантичко-деривациони речник*, свеска 1: *Човек – делови тела*, ред. Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Љиљана Недељков, Нови Сад: Филозофски факултет.

Гортан-Премк 2004: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Гортан-Премк и др. 2006: *Семантичко-деривациони речник*, свеска 2: *Унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство*, ред. Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Рајна Драгићевић, Нови Сад: Филозофски факултет.

Грин 1975: Џудит Грин, *Мишљење и језик*, Београд: Нолит.
Грицкат 1961: Ирена Грицкат, „Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима“, *Наш језик* XI/3–4, 69–80.
Дешић 1990: Милорад Дешић, *Из српскохрватске лексике*, Никшић: НИО „Универзитетска ријеч“.
Диз 1965: J. Deese, *The Structure of Associations in Language and Thought*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.
Добровољски и Караулов 1994: Д. О. Добровольский и Ю. Н. Караулов, *Ассоциативный фразеологический словарь русского языка*, Москва: Помовский и партнеры.
Драгићевић 1996: Рајна Драгићевић, „О правим именичким и придевским антонимима“, *Јужнословенски филолог* LII, 25–39.
Драгићевић 2001: Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*, *творбена и семантичка анализа*, Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 18, Београд: Институт за српски језик САНУ.
Драгићевић 2002а: Рајна Драгићевић, „Нека запажања о могућности употребе асоцијативних тестова у лингвистичким истраживањима“, *Славистика*, књ. VI, 116–124.
Драгићевић 2002б: Рајна Драгићевић, „Асоцијативни речник српског језика (теоријска разматрања, опис пројекта и могућност српско-македонске сарадње)“, *Прва македонско-српска лингвистичка конференција*, Охрид (у штампи).
Драгићевић 2003: Рајна Драгићевић, „Асоцијативна метода у концептуализацији емоција“, у: *Језик и говор*, зборник радова, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 66–74.
Драгићевић 2004а: Рајна Драгићевић, „Творба речи и концептуализација емоција“, *Славистика*, књ. VIII, 120–127.
Драгићевић 2004б: Рајна Драгићевић, „Учење И. А. Стернина о комуникативном понашању“, *Зборник Матице српске за славистику*, 65–66, Нови Сад, 31–45.
Драгићевић 2004в: Рајна Драгићевић, „Сербский коммуникативный идеал в сопоставлении с русским (экспериментальное исследование коммуникативного поведения)“, *Коммуникативное поведение*, вып. 19, Коммуникативное поведение славянских народов, Воронеж, 90–95.
Драгићевић 2005а: Рајна Драгићевић, „Деривациона гнезда чланова антонимског пара“, *Србистички прилози*: *зборник у част професора Славка Вукомановића*, Београд: Филолошки факултет, 93–98.
Драгићевић 2005б: Рајна Драгићевић, „Метафтонимија“, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 34/3, Београд, 185–191.
Драгићевић 2005в: Рајна Драгићевић, „Асоцијативни речници словенских језика у семантичким истраживањима“, у: *Говор и језик: Фундамен-*

тални и примењени аспекти језика и говора, уредници Слободан Т. Јовичић и Мирјана Совиљ, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 110–114.

Драгићевић 2007а: Рајна Драгићевић, „Anna Wierzbicka: *English: Meaning and Culture*, Oxford University Press, New York 2006, 352 str“, *Suvremena lingvistika*, god. 33, svezak 1, broj 63, 132–133.

Драгићевић 2007б: Рајна Драгићевић: „О културно стереотипним појмовима у српском језику“, у: *Српски као страни језик у теорији и пракси*, зборник радова, Београд: Филолошки факултет, 83–91.

Драгићевић 2008: Рајна Драгићевић: „Лексичка семантика“, у: *Лингвистика Милке Ивић*, ур. Предраг Пипер и Милорад Радовановић, Београд: XX век, 233–255.

Ђери 1998: Gábor Györi, „Cultural variations in the conceptualisation of emotions: A historical study“, in: *Speaking of Emotions, Conceptualisation and Expression*, ed. by Angeliki Athanasiadou and Elżbieta Tabakowska, Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 99–125.

Ђуричић 2009: Катарина Ђуричић, *Семантичка анализа глаголâ говорења у савременом српском језику*, необјављени мастер-рад, Филолошки факултет у Београду.

Ејчисон 1987: Jean Aitchison, *Words in the Mind*. An introduction to the mental lexicon, London: Basil Blackwell.

Екман 1971: Paul Ekman, „Universals and Cultural Differences in Facial Expressions of Emotions“, *Nebraska Symposium on Motivation series*, ed. by James K. Cole, Lincoln: University of Nebraska Press.

Ентвајл 1966: D. Entwisle, *The Word Associations of Young Children*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.

Жугић 1997: Рада Жугић, „Придеви који се односе на човекове особине у говору околине Лебана“, *Јужнословенски филолог* LIII, 135–145.

Зиновјева и Јурков 2006: Е. И. Зиновьева и Е. Е. Юрков, *Лингвокультурология*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет.

Згуста 1991: Ладислав Згуста, *Приручник лексикографије*, превод и предговор Данко Шипка, Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Иванова 1982: В. А. Иванова, *Антонимия в системе языка*, Кишинев: Штиинца.

Илић (2002): Марија Илић, „Етнолингвистика у Србији“, *Зборник Матице српске за славистику*, 62, 211–235.

Јакић 2009: Милена Јакић, *Утицај карактеристика асоцијата на брзину обраде стимулуса*, необјављени магистарски рад одбрањен 2009. на Филолошком факултету у Београду.

Јапунџић 1975: Д. Јапунџић: „Истраживање уџбеника са посебним освртом на истраживање појмова“, *Зборник 8*, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Једнотомник: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.

Јовановић 2006: Јелена Јовановић, *Књига српских народних пословица*, I–II, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Караулов 1987: Ю. Н. Караулов, *Русскый язык и языковая личность*, Москва: Наука.

Караулов 1993: Ю. Н. Караулов, *Ассоциативная грамматика русского языка*, Москва.

Караулов и др. 1994–1996: Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова: *Ассоциативный тезаурус современного русского языка*, Т. I, Русский ассоциативный словарь, кн. 1: *Прямой словарь: от стимула к реакции*, Москва, 1994; кн. 2: *Обратный словарь: от реакции к стимулу*, Москва, 1994; Т. II, кн. 3, Москва, 1996; кн. 4, Москва, 1996; Российская академия наук.

Каћенски 2005: Бернд-Кристијан Каћенски (студент-гост са Универзитета у Хамбургу), *Метафорична значења именица које означавају животиње у немачком језику*, необјављени семинарски рад.

Кевечеш 1998: Zoltán Kövecses, „Are there any emotion-specific metaphors?“, in: *Speaking of Emotions, Conceptualisation and Expression*, edited by Angeliki Athanasiadou and Elżbieta Tabakowska, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 127–153.

Кевечеш 2002: Zoltán Kövecses, *Metaphor*. A Practical Introduction, New York: Oxford University Press.

Кевечеш 2006: Zoltán Kövecses, *Language, Mind, and Culture*, Oxford – New York: Oxford University Press.

Кент и Розанов 1910: G. H. Kent and A. J. Rosanoff, „A study of association in insanity“, *American Journal Insanity*, Vol. 67, No. 1–2, 37–96.

Клајн 1992: Иван Клајн, *Речник нових речи*, Нови Сад: Матица српска.

Клајн 1994: Иван Клајн, *Писци и писмењаци*, Нови Сад: Матица српска.

Клајн и Шипка 2007: Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, друго издање, Нови Сад: Прометеј.

Кларк 1985: Ева Кларк, „Шта садржи реч: О дететовом усвајању семантике“, у: *Развој говора код детета* (зборник радова), приредила Надежда Игњатовић-Савић, Београд.

Кларк Х. 1970: H. H. Clark: „Word Associations and Linguistic Theory“, in: *New Horizons in Linguistic*, ed. by John Lyons, Baltimore: Penguin, 271–286.

Класен и др. 2001: Harald Clahsen, Sonja Eisenbeiss, Meike Hadler, Ingrid Sonnenstuhl, „The Mental Representation of Inflected Words: An Experimental Study of Adjectives and Verbs in German“, *Language*, 77, 510–543.

Кликовац 2000: Duška Klikovac, *Semantika predloga: Studija iz kognitivne lingvistike*, Beograd: Filološki fakultet.

Кликовац 2004: Душка Кликовац, *Метафоре у мишљењу и језику*, Београд: XX век.

Костић 2004: Александар Костић: „Репрезентативност језичког корпуса и ментални лексикон“, у: *Говор и језик*, Интердисциплинарна истраживања српског језика I, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 98–112.

Крамер 1968: Ph. Cramer, *Word Association*, New York: Academic Press.

Кризманић 1971: M. Krizmanić, „Ispitivanje konformnosti slobodnih asocijacija kod mladih i starih osoba“, *Revija za psihologiju*, Vol. II, br. 1–2, 17–21.

Курч 1967: I. Kurcz, „Polskie normy powszechności skojarzen swobodnych na 100 słów z listy Kent-Rosanoffa“, *Studia psychologiczne*, III, Wroclaw-Warszawa-Kraków.

Лалевић 2004: Миодраг Лалевић, *Синоними и сродне речи српскохрватског језика*, фототипско издање, Београд: Нолит.

Лебда 2006: Renarda Lebda, *Słownik polskich jako kulturowy obraz swiata – Rečnik poljskih i srpskih asocijacija kao kulturna slika sveta*, Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk; Wydawnictwo LEXIS.

Лејкоф 1987: George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago and London: The University of Chicago Press.

Лејкоф и Џонсон 1980: George Lakoff & Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago – London: The University of Chicago Press.

Ленгрен 1994: Л. Леннгрен: „Опыт построения ассоциативного словаря шведского языка“, *Вопросы языкознания* 4, 52–60.

Леонтјев 1977: А. Леонтьев, ред, *Словарь ассоциативных норм русского языка*, Москва: Издательство Московского университета.

MAP 1983; 1985: *Magyar verbális associációk*, 1. I–II kötet, Szeged, 1983; *Magyar verbális associációk*, 2. I–II kötet, Szeged, 1985.

Марјановић 2008: Милица Марјановић, *Семантичка анализа глаголâ рађања и умирања,* необјављени мастер-рад одбрањен на Филолошком факултету у Београду, 2008.

Марковић 1993: Рајна Марковић, *Лексичка антонимија у Српским народним пословицама Вука Стефановића Караџића*, необјављени магистарски рад одбрањен на Филолошком факултету у Београду.

Марковић 1994: Рајна Марковић: „О неправим антонимима на материјалу Вукових пословица“, *Јужнословенски филолог* L, 209–218.
Маршалова 1974: I. Maršálová, *Slovno-asociačne normy* II, Bratislava.
Маслова 2007: В. А. Маслова, *Лингвокультурология*, 3-е издание, Москва: Академия.
Миколајчук 1998: Agnieszka Mikołajczuk, „The metonymic and metaphorical conceptualisation of *anger* in Polish“, *Speaking of Emotions, Conceptualisation and Expression*, ed. by Angeliki Athanasiadou and Elżbieta Tabakowska, Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 153–191.
Мршевић-Радовић 2008: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
Новиков 1973: Л. А. Новиков, *Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике*), Москва.
Озгуд 1975: Чарлс Озгуд, „Техника семантичког диференцијала у компаративном испитивању култура“, у: Смиљка Васић, *Психолингвистика*, Београд: Институт за педагошка истраживања, 1994, 173–212 (превод: C. E. Osgood, W. H. May and M. S. Miron, „Cross-Cultural Universals of Affective Meaning“, Urbana: University of Illinois Press, 1975).
Озгуд и Снајдер 1969: *Semantic Differential Technique*. A sourcebook, ed. by James G. Snider and Charles E. Osgood, Chicago: Aldine Publishing Company.
Палермо и Џенкинс 1963: D. Palermo and J. Jenkins, *Word Association Norms*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
Пантелић 2009: Ана Пантелић, *Конотативно груписање вербалних асоцијата у зависности од семантичких карактеристика вербалних стимулуса*, необјављени магистарски рад, одбрањен 2009. године на Филолошком факултету у Београду.
Печјак 1978: Vid Pečjak, „Asocijacije kod muškaraca i žena“, *Rezime radova sa IV kongresa psihologa Jugoslavije*, Sarajevo.
Печјак 1986: Vid Pečjak, „Cross-Cultural Variations of Associative Meaning of Emotional Concepts“, *Зборник Филозофског факултета* у Београду, серија Б: Друштвене науке, број XIV, 75–85.
Пипер 2003а: Предраг Пипер, „Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи“, *Славистика*, VII, 22–32.
Пипер 2003б: Предраг Пипер, „О некоторых особенностях сербского коммуникативного поведения“, *Язык и национальное* сознание, вып. 4, Воронеж, 107– 111.
Пипер 2003в: Предраг Пипер, „О проучавањима вербалних асоцијација“, у: *Језик и говор*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, стр. 55–65.

Пипер 2004а: Предраг Пипер, „Прилагательное *русски* в вербальных ассоциациях сербов“, *Коммуникативное поведение славянских народов* (Русские, сербы, чехи, словаки, поляки), Воронеж: Истоки, стр. 183–188 (= Коммуникативное поведение, вып. 19).

Пипер 2004б: Предраг Пипер, „Називи језика у мрежи вербалних асоцијација“, у: П. Пипер, *Српски између великих и малих језика*, друго, допуњено издање, Београд: Београдска књига, стр. 142–151.

Пипер 2004в: Предраг Пипер, „Кириллица и латиница в вербальных ассоциациях сербов“, *Славянский вестник*, вып. 2, К 70-летию В. П. Гудкова; под ред. Н. Е. Ананьевой и З. И. Карцевой, Москва: МГУ, Кафедра славянской филологии, 269–279.

Пипер 2008: Предраг Пипер, „О урбаној етнолингвистици“, у: *Етнолингвистичка проучавања српског и других словенских језика*, у част академика Светлане Толстој, ур. Предраг Пипер и Љубинко Раденковић, Београд: Српска академија наука и уметности, 311–325.

Пипер и др. 2004: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић, „Теоријски и дескриптивни аспекти проучавања вербалних асоцијација у српском језику“, у: *Говор и језик*, Интердисциплинарна истраживања српског језика I, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 2004, 19–35.

Пипер и др. 2005: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика*, Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду.

Пипер и Раденковић 2008: *Етнолингвистичка проучавања српског и других словенских језика*, у част академика Светлане Толстој, ур. Предраг Пипер и Љубинко Раденковић, Београд: Српска академија наука и уметности.

Пипер и Стернин 2004: Предраг Пипер и И. А. Стернин, „Сербское и русское коммуникативное поведение (обзор вопросов)“, *Русское и сербское коммуникативное поведение*, вып. 19, Воронеж: Истоки.

Полио 1966: H. R. Pollio, *The Structural Basis of Word Association Behaviour*, The Hague – Paris.

Попова 1999: В. Попова: „Експериментално изследоване на свободните словесни асоциации на сто български деца“, у: *Съпоставително езикознание*, 24, 4, 105–116.

Поповић 2008: Људмила Поповић, *Језичка слика стварности*. Когнитивни аспект контрастивне анализе, Београд: Филолошки факултет.

Радић-Дугоњић 1998: Милана Радић-Дугоњић: „Концептуална анализа имена *срце* у руском и српском језику“, у: *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*, Београд: Филолошки факултет, 204–211.

Радовић-Тешић 2009: Милица Радовић-Тешић, *С речима и речником*, Београд: Учитељски факултет.

Раздобудко 1994: Лариса Раздобудко, *Именице које означавају делове тела човека: прагматичка анализа значења у српском и руском језику*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду.

Рајбле 1981: W. Raible, „Von der Allgegenwart des Gegensinns“, *Zeitschrift für Romanische Philologie* 97, 1–40.

Расел и Џенкинс 1954: W. A. Russell and J. J. Jenkins, „The complete Minnesota norms for responses to 100 words from the Kent-Rosanoff word association test“, *Technical Report,* No. 11, Minneapolis: University of Minnesota.

Расулић 2004а: Катарина Расулић, „О високим чиновима и ниским оценама: оријентационе метафоре“, *Свет речи* 17–18, 16–19.

Расулић 2004б: Катарина Расулић, *Језик и просторно искуство: Концептуализација вертикалне димензије у енглеском и српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет.

Речник МС: *Речник српскохрватскога књижевног језика* I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.

Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVII, Београд: Српска академија наука и уметности.

Ристивојевић-Рајковић 2005: Наташа Ристивојевић-Рајковић, *Метафоре о мушкарцима и женама у српском и норвешком језику*, необјављени магистарски рад, Филолошки факултет у Београду.

Ристић 1998а: Стана Ристић, „Концептуализација неких речи из сфере духовности носилаца српског језика“, у: *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*, Београд: Филолошки факултет, 155–169.

Ристић 1998б: Стана Ристић, „Концептуална организација значења речи *дух* и *душа* у савременом српском језику“, у: *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*, Београд: Филолошки факултет, 169–181.

Ристић 2004: Стана Ристић, *Експресивна лексика у српском језику*, Београд: Институт за српски језик.

Ристић 2008: Стана Ристић, „Лексичкосемантичке карактеристике асоцијата у асоцијативном пољу прилога степена и скупности у српском, руском и бугарском језику“, у: *Семантичка проучавања српског језика*, ур. М. Радовановић и П. Пипер: Српска академија наука и уметности.

Розенцвајг 1961: R. Rosenzweig: „Comparisons among Word Association Responses in English, French, German and Italian“, *American Journal of Psychology*, 74, 347–360.

Ружић 2008: Владислава Ружић: „Тематско-семантичко поље: однос човека према раду (радан, вредан / нерадан, лењ)“, у: *Семантичка проучавања српског језика*, ур. М. Радовановић и П. Пипер, Београд: Српска академија наука и уметности, 301–317.

Русское и китайское коммуникативное поведение, выпуск 1, Воронеж, 2002: Воронежский государственный университет, Филологический факультет; Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Русское и немецкое коммуникативное поведение, выпуск 1, Воронеж, 2002: Воронежский государственный университет, Филологический факультет; Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Русское и финское коммуникативное поведение, выпуск 1, Воронеж, 2000: Воронежский государственный университет, Воронежский государственный технический университет, Ювяскюльский университет, Финляндия.

Русское и финское коммуникативное поведение, выпуск 2, Санкт-Петербург, 2001: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена.

Русское и французское коммуникативное поведение, выпуск 1, Воронеж, 2002: Воронежский государственный университет, Факультет романо-германской филологии, Филологический факультет, Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Салај и Брент 1967: L. Szalay and J. Brent: „The Analysis of Cultural Meaning through Free Verbal Associations“, *The Journal of Social Psychology*, Vol. 72.

Салај и Диз 1978: L. Szalay and J. Deese, *Subjective Meaning and Culture*: *An Assessment through Word Associations*, Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates Publ.

Скок 1971–1974: Петар Скок, *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика*, Загреб: Хрватска академија знаности и умјетности.

Соколова 1996: Т. В. Соколова, *Ассоциативный словарь ребенка*, Ч. I–II, Архангельск.

Сосир 1977: Ferdinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, preveo Sreten Marić, Beograd: Nolit.

Стернин 1989: И. А. Стернин, „О понятии коммуникативного поведения“, у: *Kommunikativ-funktionale Sprachbetrachtung*, Halle, 279–282.

Стернин 1998: И. А. Стернин, *Проблема сквернословия*, Воронеж: издание автора.

Стернин 2000а: И. А. Стернин, „Понятие коммуникативного поведения и проблемы его исследования“, у: *Русское и финское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный уни-

верситет, Воронежский государственный технический университет, Ювяскюльский университет, Финляндия.

Стернин 2000б: И. А. Стернин, „Финны в восприятии русских (экспериментальное исследование стереотипов восприятия)“, у: *Русское и финское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Воронежский государственный технический университет, Ювяскюльский университет, Финляндия.

Стернин 2000в: И. А. Стернин, „Экспериментальное исследование коммуникативной дистанции финнов и русских“, у: *Русское и финское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Воронежский государственный технический университет, Ювяскюльский университет, Финляндия.

Стернин 2000г: И. А. Стернин, „Улыбка в русском коммуникативном поведении“, у: *Русское и финское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Воронежский государственный технический университет, Ювяскюльский университет, Финляндия.

Стернин 2001а: И. А. Стернин, „Русский коммуникативный идеал (экспериментальное исследование)“, у: *Русское и финское коммуникативное поведение*, выпуск 2, Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена.

Стернин 2001б: И. А. Стернин, „Модель русского невербального коммуникативного поведения“, у: *Русское и финское коммуникативное поведение*, выпуск 2, Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена.

Стернин 2001в: И. А. Стернин, „Контрастивное исследование физического контакта и дистанции в русском коммуникативном поведении“, у: *Русское и финское коммуникативное поведение*, выпуск 2, Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена.

Стернин 2001г: И. А. Стернин, *Общение с мужчинами и женщинами*, Воронеж: издание автора.

Стернин 2001д: *Американское коммуникативное поведение*, Воронеж: Воронежский межрегиональный институт общественных наук, 2001.

Стернин 2002а: И. А. Стернин: „Проблемы описания национального коммуникативного поведения“, у: *Русское и немецкое коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Филологический факультет, Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин 2002б: И. А. Стернин: „Русская невербальная коммуникация (на фоне немецкой)“, у: *Русское и немецкое коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет,

Филологический факультет, Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин 2002в И. А. Стернин: „Немецкий язык в русском коммуникативном сознании“, у: *Русское и немецкое коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Филологический факультет, Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин 2002г: И. А. Стернин: „Ассоциативные связи лексем в условиях естественного русского-немецкого билингвизма“, у: *Русское и немецкое коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Филологический факультет, Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин 2002д: И. А. Стернин: „Национальное коммуникативное поведение как предмет лингвистического и методического описания“, у: *Русское и французское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Факультет романо-германской филологии, Филологический факультет, Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин 2002ђ: И. А. Стернин: „О понятии *коммуникативный шок*“, у: *Русское и французское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Факультет романо-германской филологии, Филологический факультет, Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин 2002е: И. А. Стернин: „О выделении доминантных особенностей французского коммуникативного поведения“, у: *Русское и французское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Факультет романо-германской филологии, Филологический факультет, Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин 2002ж: И. А. Стернин: „Коммуникативное поведение и межкультурная коммуникация“, у: *Русское и китайское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Филологический факультет; Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин 2002з: И. А. Стернин: „О некоторых особеностях китайского вербального коммуникативного поведения на фоне русского“, у: *Русское и китайское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Филологический факультет; Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин 2002и: И. А. Стернин: „Некоторые отличия китайского невербального поведения от русского“, у: *Русское и китайское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государствен-

ный университет, Филологический факультет; Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин и др. 2002: И. А. Стернин, В. М. Топорова и В. Н. Лесных: „Динамика развития представления о типичном немце в русском сознании“, у: *Русское и немецкое коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Филологический факультет, Межрегиональный Центр коммуникативных исследований.

Стернин и Екерт 2002: И. А. Стернин и Х. Еккерт (ур), *Русское и немецкое коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Истоки.

Стернин и Јермакова 2002: И. А. Стернин и Р. А. Ермарковая (ур), *Русское и французское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Истоки.

Стефановић 2004: Марија Стефановић, „Граматика у асоцијативним речницима руског и српског језика“, *Славистика*, књ. VIII, 128–139.

Стефановић 2009: Марија Стефановић, „Руски и српски језик о деци и породици“, *Славистика*, књ. XIII, 95–103.

Тарасов и др. 2008: Е. Ф. Тарасов (отв. редактор), Н. В. Уфимцева и Е. А. Аршавская, *Образ Росии извне и изнутри*, Москва: Росийская академия наук: Институт языкознания.

Тејлор 1991: John R. Taylor, *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*, New York: Oxford University Press.

Трнавац 2001: Радослава Трнавац, „Елементи концепта *наде* као хришћанске врлине“, *Српски језик* VI/1–2, 469–478.

Турунен и Харченкова 2000: Н. Турунен и Л. И. Харченкова: „Ассоциативный эксперимент как средство выявления картины мира у представителей разных культур“, у: *Русское и финское коммуникативное поведение*, выпуск 1, Воронеж: Воронежский государственный университет, Воронежский государственный технический университет, Ювяскюльский университет, Финляндия.

Ћесличка 2004: Anna Cieslicka, „Lexical-Level Representation of Morphologically Complex Words: Effects of Priming Polish Compound Words with Stem- or Compound- Related Associates“, *Studia Anglica Posnaniensia*, 40, 225–244.

Уљанов 1988: Ю. Е. Ульянов, *Латышско-русский ассоциативный словарь*, Рига.

Уфимцева и др. 2004: Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов, *Славянский ассоциативный словарь, русский, белорусский, болгарский, украинский,* Москва: Министерство образования и науки Российской Федерации, Московский государственный лингвистическиый университет, Россиыйская академия наук.

Хлебец 2009: Борис Хлебец: „Називи за снег у ескимском, српском и енглеском језику“, *Српски језик*, 14/1–2, год. XIV, 135–141.
Цитова 1975: А. И. Титова, *Киргизиско-русский ассоциативный словарь*, Фрунзе.
Цитова 1981: А. І. Цітова, *Асацыятыуны слоунік беларускай мовы*, Мінск.
Черњејко 1997: Л. О. Чернейко, *Лингво-философский анализ абстрактного имени*, Москва: Филологически факултет.
Џонсон, П. И. 1964: P. E. Johnson, *The associative structure of schemata in science and their relationship to problem solving behavior*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
Шаховски 2009: В. И. Шаховский, *Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка*, издание третье, Москва: URSS, Книжный дом „Либроком“.
Шипка 1998: Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, Нови Сад: Матица српска.

ИНДЕКС

Именски индекс

Ајзенбајс, З. (Eisenbeiss, Sonja), 218
Алексић, Маријана, 43
Ананьева, Н. Ј. (Ананьева, Н. Е.), 220
Андерсен, Ханс Кристијан, 78
Анштат, Т. (Anstatt, Tanja), 81, 213
Апресјан, В. (Апресян, Валентина), 190
Апресјан, Ј. Д. (Апресян, Ю. Д.), 152, 155, 162, 213
Арутјунов, А. Д. (Арутюнов, А. Д.), 9
Аршавска, Ј. А. (Аршавская, Елена Алексеевна), 29, 36, 225, 241
Атанасијаду, А. (Athanasiadou, Angeliki), 192–193, 213, 216, 217, 219

Бабић, Здравко, 108
Бајен, Р. Х. (Baayen, R. Harald), 70, 213
Балтова, П., 42, 43, 213
Бањасникова, О. В. (Балясникова, Ольга Вениаминовна), 34
Барселона, А. (Barcelona, Antonio), 176, 177, 187, 213
Бахтин, Михаил М., 30
Беликова, Е. В., 36
Бељанин, В. П. (Белянин, Валерий Павлович), 32
Бјелетић, Марта, 9
Богин, Г. И., 13
Бондарко, А. В., 21
Брагина, М. А., 213
Брент, Џ. (Brent, J.), 48, 222
Бриљева, И. С. (Брилева, И. С.), 213
Бугарски, Ранко, 9, 11, 213
Бутенко, Н. П., 43, 213
Бушев, А. Б. (Бушев, Александр Борисович) 32
Вајс, Д. (Weiss, D.), 213
Вајсгербер, Ј. (Weißgerber, J.), 13
Васић, Вера, 200, 214
Васић, Смиљка, 48–49, 62, 213, 219
Венест, Џ. Џ. (Vannest, Jennifer Jean), 70, 214
Висо̀чина, О. В. (Высочина, О. В.), 133, 214
Вјежбицка, А. (Wierzbicka, Anna), 26, 105–106, 151–152, 155–156, 162–164, 168–169, 182–183, 187, 192, 196, 198, 214, 216
Влајић-Поповић, Јасна, 9
Вољска[ја], Н. П. (Вольская, Н. П.), 14, 213
Ворф, Б. Ли (Whorf, Benjamin Lee), 26
Вудбери, Е. (Woodberry, A.), 27
Вукомановић, Славко, 215

Гашић-Павишић, Слободанка, 43, 44, 46–48, 50, 80, 214
Генц, Л., 45, 49, 214
Герганов, Г., 43, 214
Герертс, Д. (Geeraerts, Dirk), 106, 214
Голтон, Ф. (Galton, Francis), 40, 46, 68
Гољдин, В. Ј. (Гольдин, Владимир Евсеевич), 35
Gorjanc, Vojko, 18–19, 214
Гортан-Премк, Даринка, 8, 17, 101, 102, 124, 200, 214
Грин, Џ. (Greene, Judith), 99, 215
Грицкат(-Радуловић), Ирена, 186, 215
Гуљајкина, С. О. (Гуляйкина, Светлана Олеговна), 35
Гутков, В. П. (Гудков, В. П.), 220
Гутков, Д. Б. (Гудков, Д. Б.), 14, 213

Денисова, М. Л., 14
Детелић, Мирјана, 9
Дешић, Милорад, 204, 215
Диз, Џ. (Deese, J.), 45, 47, 215, 222
Дмитрјук, Н. В. (Дмитрюк, Наталья Васильевна), 33
Добровољски, Д. О. (Добровольский, Д. О.), 43, 215
Драгићевић, Рајна (в. и Марковић, Рајна), 42, 43, 50, 60, 103, 115, 116, 125, 129, 170, 173, 181, 210, 214–216, 220, 241–243
Дронов, В. В., 213

Ђери, Г. (Györi, Gábor), 166–169, 180, 187–188, 216
Ђинђић, Марија, 109
Ђуричић, Катарина, 122, 216

Ејчисон, Џ. (Aitchison, Jean), 67, 70, 216
Екерт, Х. (Ekkert, H.), 41, 225
Екман, П. (Ekman, Paul), 152, 164, 168, 216
Елизарова, Т. М. (Елизарова, Татьяна Михайловна), 35
Ентвајл, Д. (Entwisle, D.), 47, 216
Ефтимова, А., 42, 43, 213

Жугић, Рада, 122, 216
Журављев, И. В. (Журавлев, Игнатий Владимирович), 35

Захаренко, И. В., 14, 213
Згуста, Л. (Zgusta, Ladislaw), 56, 216
Зиновјева, Ј. И. (Зиновьева, Е. И.), 7, 9, 12, 14, 20–22, 26, 28, 131, 216
Зоненштул, И. (Sonnenstuhl, Ingrid), 218

Иванова, В. А., 61, 216
Ивић, Милка, 8, 11, 216
Игњатовић-Савић, Надежда, 217
Илић, Марија, 9, 216
Исакова, Т. Н., 35

Јакић, Милена, 53, 60, 78, 216
Јакобсон, С., 28
Јапунџић, Д., 49, 217
Јермакова (Ермаковая), Р. А., 41, 225
Јовановић, Јелена, 217
Јовичић, Слободан Т., 216, 242
Јунг, К. Г. (Jung, Karl Gustav), 10
Јурков, Ј. Ј. (Юрков, Е. Е.), 7, 9, 12, 14, 20–22, 26, 28, 131, 216

Караулов, Ј. Н. (Караулов, Ю. Н.), 13, 34, 39–43, 47–48, 52–53, 130, 135, 215, 217, 225
Каћенски, Бернд-Кристијан (Kaczenski, Bernd-Kristian), 102, 217
Кевечеш, З. (Kövecses, Zoltán), 100, 106–107, 109, 153–154, 158, 160, 165, 167, 168, 176, 177, 179, 187–194, 198, 200, 217
Кент, Џ. Х. (Kent, G. H.), 41, 43–45, 50, 217, 218, 221
Клајн, Иван, 17, 19, 108, 110, 111, 122, 217
Кларк, И. (Clarke, Eve), 119, 217
Кларк, Х. Х. (Clark, H. H.), 119, 217
Класен, Х. (Clahsen, Harald), 70, 218
Кликовац, Душка, 154, 176, 177, 218
Кол, Џ. К. (Cole, James K.), 216
Корнилов, О. А., 12
Костић, Александар Ђ., 53, 67, 69, 218
Крамер, Ф. (Cramer, Ph.), 46, 47, 218
Крапотина, Т. Г. (Крапотина, Татьяна Геннадьевна), 36
Крас, Н. А. (Красс, Н. А.), 213
Красних, В. В. (Красных, В. В.), 14, 213
Krizmanić, M., 49, 61, 218
Кузина, О. А. (Кузина, Оксана Александровна), 36
Курч, И. (Kurcz, I.), 41, 43, 218

Лазарус, Р. (Lazarus, Richard), 182, 187
Лалевић, Миодраг, 57, 218
Лебда, Р. (Lebda, Renarda), 41, 43, 218
Лејкоф, Џ. (Lakoff, George), 107, 154, 156, 162, 165, 168–169, 175, 177, 187, 218

Ленгрен, Л. (Леннгрен, Л.), 43, 218
Леонтјев, А. А. (Леонтьев, А. А.), 13, 34, 43, 48, 138, 218
Лесних (Лесных), 137, 225
Липовска, А., 42, 43, 213
Лома, Александар, 9
Лукашевич, Ј. В. (Лукашевич, Елена Васильевна), 36

Мајрон, М. С. (Miron, M. S.), 219
Марјановић, Милица, 121, 218
Марковић, Рајна (в. и Драгићевић, Рајна), 61–62, 218–219
Маршалова, И. (Maršálová, I.), 43, 219
Маслова, В. А., 7, 9–11, 13, 20, 22–23, 26, 219
Мај, В. Х. (May, W. H.), 219
Меквин, Џ. М. (McQueen, James M.), 213
Миколајчук, А. (Mikołajczuk, Agnieszka), 102, 156, 164–165, 167–169, 175, 219
Митина, Ольга Валентиновна, 31
Михајлова, О. А. (Михайлова, Ольга Алексеевна), 35
Мршевић-Радовић, Драгана, 20, 190, 191, 197, 198, 219

Недељков, Љиљана, 214
Нистратов, Александр Алексеевич, 36
Новиков, Л. А., 61, 219

Овчињикова, И. Г. (Овчинникова, Ирина Григорьевна), 35
Озгуд, Ч. И. (Osgood, Charles E.), 49, 57, 99–100, 219
Ољшански, И. Г. (Ольшанский, И. Г.), 14
Оутли, К. (Oatley, K.), 164, 168, 182
Ошћепкова, В. В. (Ощепкова, Екатерина Сергеевна), 14

Палермо, Д. (Palermo, D.), 43, 47, 219
Пантелић, Ана, 53, 219
Петренко, Виктор Федорович, 31
Петрова, К., 42, 43, 213

Pečjak, Vid, 49, 156–157, 169, 183, 187–188, 193–194, 219
Пипер, Предраг, 9, 41–43, 47, 50–51, 103, 132, 216, 219–222, 242, 243
Полио, А. Р. (Pollio, H. R.), 220
Попков, Вячеслав Димитриевич, 31
Попова, В., 220
Поповић, Људмила, 24, 51, 204, 220
Протасова, Ј. Ј. (Протасова, Екатерина Юрьевна), 32
Прохорова, Ј. Ј. (Ю. Е.), 14, 134

Раденковић, Љубинко, 9, 220
Радић-Дугоњић, Милана, 154, 220
Радовановић, Милорад, 216, 220, 221, 242
Радовић-Тешић, Милица, 67, 221
Раздобудко, Лариса, 52, 221
Рајбле, В. (Raible, W.), 81, 221
Расел, В. Е. (Russell, W. A.), 43, 221
Расулић, Катарина, 176, 221
Ристивојевић-Рајковић, Наташа, 102, 221
Ристић, Стана, 53, 122, 154, 168, 221
Розанов, Е. Џ. (Rosanoff, A. J.), 41, 43–45, 50, 217, 218, 221
Розенцвајг, Р. (Rosenzweig, R.), 43, 221
Ружић, Владислава, 120, 122, 222

Салај, Л. (Szalay, L.), 47, 48, 156, 222
Сапир, Е. (Sapir, Edward), 141
Свицова, Анна Альбертовна, 35
Сеченов, Иван Михаилович, 44
Сергијева, Н. С. (Сергиева, Наталья Станиславовна), 35
Сикимић, Биљана, 9
Синјачкин, В. П. (Синячкин, В. П.), 213
Skok, Petar, 161, 186, 222
Снајдер, Џ. Џ. (Snider, James G.), 99, 219
Совиљ, Мирјана, 216, 242
Соколова, Т. В., 43, 222
Сорокин, Ј. А. (Сорокин, Юрий Александрович), 33, 43, 48, 217
Сосир, Ф. де (Saussure, Ferdinand de), 123, 222

Степанов, Ј. С., 9, 14
Стернин, И. А., 41, 51, 100, 103, 132–145, 215, 220, 222–225, 242
Стефановић, Марија, 42, 43, 50, 52–53, 220, 225

Табаковска, Е. (Tabakowska, Elżbieta), 213, 216, 217, 219
Тарасов, Ј. Ф. (Тарасов, Евгений Федорович), 29–30, 43, 48, 130, 213, 217, 225, 241
Тејлор, Џ. Р. (Taylor, John R.), 100, 225
Телија, В. Н. (Телия, В. Н.), 9
Толстој, Н. И. (Толстой, Никита И.), 9
Толстој, С. (Толстой, Светлана), 9, 220
Топорова, В. М., 137, 225
Трнавац, Радослава, 155, 225
Турунен, Н., 225

Ћесличка, А. (Cieslicka, Anna), 70, 225

Ульянов, Ј. Ј. (Ульянов, Ю. Е.), 43, 225
Уфимцева, Наталья Владимировна, 29, 34, 39, 43, 48, 130–131, 217, 225, 241

Фељицина, В. П., 14

Хадлер, М. (Hadler, Meike), 218
Харис, П. (Harris, Paul), 182, 187
Харченкова, Л. И., 225
Хатори, Ш., 11
Херцен, А. И. (Герцен, А. И.), 222, 223
Хлебец, Борис, 27, 226
Хроленко, А. Т., 13

Цитова, А. И. (Титова/Цітова, А. И.), 43, 226

Черкасова, Г. А., 43, 48, 130, 217, 225
Черњејко, Л. О. (Чернейко, Л. О.), 169, 226

Џенкинс, Џ. Џ. (Jenkins, J. J.), 43, 47, 219, 221
Џонсон, М. (Johnson, Mark), 187, 218
Џонсон, П. И. (Johnson, P. E.), 47, 226
Џонсон-Лерд, Ф. (Johnson-Laird, Phillip), 164, 168, 182

Шаховски, В. И. (Шаховский, В. И.), 158–159, 226
Шипка, Данко, 68, 216, 226
Шипка, Милан, 17, 19, 110, 111, 217
Шкаљић, Абдулах, 109
Шредер, Р. (Schreuder, Robert), 213
Шустиловоја, И. И., 14

Предметни индекс

анализа садржаја, 10
англо-култура, 26, 105–106
антоними/антонимија, 24, 49, 60–63, 75, 77–78, 80–83, 87, 89, 98, 126–127, 138, 158, 215, 219
  антонимски пар, 60, 117–120
  антонимски редови, 39
антропоцентризам, антропоцентричка парадигма, 7–9, 24, 133, 147
архетипи, 10, 12, 104
асоцијативна метода, 22–23, 25, 34, 36, 47, 50–51, 114, 151, 156–157, 169–170, 174, 176, 183, 185, 193, 211, 215
  асоцијативна граматика, 43, 52–53, 87
  асоцијативна лексикографија, 40–43
  асоцијативни тест/експеримент, тест (слободних) асоцијација, 22, 26, 28, 30, 33, 35–37, 41, 44–46, 52, 61–62, 103, 114, 125, 131, 138, 143–144, 156–157, 170, 172–174, 183–184, 186, 193, 196–197, 204, 207, 209–211
  асоцијативни речник/речници, 34, 39–44, 46–48, 50, 52, 55, 58, 63, 66–67, 71, 81, 109–110, 114, 124–128, 130, 215, 216, 219, 225
    обратни асоцијативни речник, 34, 40
  асоцијативни спојеви
    парадигматски, 50, 77, 82–83, 98
    синтагматски, 20, 34, 50, 77–82, 98
  асоцијативно поље, 23, 30, 40, 46–47, 53, 58–61, 63–68, 71, 75, 81, 83, 86–89, 92–93, 96–98, 221
Асоцијативни речник српскога језика, 17, 42–44, 47, 53, 55, 58, 60, 64–66, 71, 76–83, 86, 88, 89, 92–93, 96, 98, 104, 110–114, 127, 130–131, 149, 157, 174, 196–197, 220
асоцијације (вербалне), 8, 22–25, 34–42, 44–53, 55–66, 68, 71–83, 96, 99, 104, 109, 125–128, 149–151, 157–159, 169–171, 176, 183–186, 193–194, 197–198, 204–205, 209, 219–220
  дискретне, 45–46, 157
    дискретне серијске, 46
  идиосинкратичност, 46–47, 50, 62, 92
  континуиране, 45–46, 157, 193, 214
  контролисане, 45–46, 49, 62
  координиране, 61
  омисије, 46–47, 58
  парадигматске, 20, 45, 50, 62, 71, 77, 79–80, 86, 89, 98, 115, 122, 138
  разноврсност, 46, 49, 50, 62, 86–89, 92, 96, 99, 128, 168
  синтагматске, 20, 45, 80, 86, 126–129
  слободне, 39, 45–46, 48, 50, 61, 111, 138, 214
    (у)ланчане, 36, 46
    сукцесивне, 46
  учесталост/фреквенција, 44, 46, 49, 86–87, 92, 96–97, 110–114, 129–131, 157, 197
аутомобили (приписивање људских особина), 147–150
афективност, 36, 49, 57–59, 113
  афективни интензитет појма, 99–100

безеквивалентна лексика, 10

вербално-семантички ниво језичке личности, 13

глуп, 17, 22, 72, 116, 124–129

деривати, 24, 67, 69–71, 75–76, 102, 117–118, 178, 181, 199–203
деривација, 64, 70–71, 117, 119–120, 159, 164, 175, 200, 203
деривациона симетрија, 118
деривационо гнездо, 21, 75, 115–120, 181, 199–200, 203, 215
семантика дериватâ, 24
домен (емоције), 159, 175, 177, 178, 181, 192, 198–203
дух народа, 38

елитна језичка личност, 13
емотив(и), 159
емоције и њихова концептуализација, 8, 12, 21, 22, 24, 43, 51, 52, 104–107, 109, 118–119, 151–171, 173, 175–190, 192–209, 215, 221
замрзнута концептуализација, 166, 169, 180
метафоричка концептуализација, 157, 164, 168
примарне/базичне емоције, 152, 164, 166, 205–206
секундарне/окултурене, 152
стихијске (више и мање), 152
емоциологија, 159
емоционална валентност, 159
емоционална деривација, 159
емоционална језичка личност, 13
емоционална компетенција, 159
емоционална номинација, 159
емоционална ситуација, 159
емоционалне конструкције, 159
емоционалне универзалије, 151
емоционални концепти/појмови, 156, 169, 174, 183
емоционални невербални знаци/гестови, 134, 140
емоционални текст, 159
еталони, 10, 22, 25, 26
етикеција, 10, 28, 136
етнолингвистика, 9, 25, 42, 216, 220, 245, 246
етнологија, 9, 25
етнопсихолошка и етнопсихолингвистичка истраживања, 9, 39, 155
етносемантичка личност, 13
етноцентризам, 28
еуфемизми, 32

задатак/експеримент лексичке одлуке, 69–70
зао, 115, 118–119, 174
змија, 15, 57, 164, 165, 193, 197, 198
зооними, 15, 16, 22, 101, 102

имиџ, 30–31
имиџ земље, 36, 38,
имиџ љутње, 164, 169–170, 174
индивидуалистичка култура/поглед на свет, 28, 131, 132

језичка и говорна личност, 12–13, 38, 48, 120, 168, 217
теорија језичке личности, 13, 25, 135
језичка личност западне и источне културе, 13
језичка слика света/стварности, 9, 11–13, 22–24, 26–30, 32–36, 38, 42, 48, 51, 123, 155, 162
језички портрет, 33, 35, 38
језичко/вербално понашање, 10, 30
језичко сазнање, 15, 29–30, 34, 38–39
етничко језичко сазнање, 14–15, 28, 30, 33, 143
језгро језичког (са)знања, 28, 33, 130–132
језгро лексичког сазнања, 131
културално језгро, 34
периферија (језичког) знања, 33
слике језичког сазнања, 30

канонске реченице, 155–156, 163, 169, 182, 192
когнитивистика (когнитивна наука), 12, 142, 199, 204, 209

когнитивистичке методе, 12, 22, 51, 209
когнитивна лингвистика, 7, 10, 22–25, 100, 153, 182, 200, 204, 209
когнитивни ниво језичке личности, 13
(когнитивни/когнитивистички) сценарио, 103, 153–154, 156, 158, 209
(когнитивни) сценарио прототипичног страха, 191–193, 196, 198
(прото)типични сценарио, 145, 155, 168–170, 173–176, 181
сценарио љутње, 162–163, 165, 169–170, 173–174
сценарио туге, 182–183, 185, 187
компаративна анализа/метода/истраживање, 21, 43, 47, 99, 219
компаративно-историјска (младограматичарска) парадигма, 7
комуникациони идеал, 142–144, 146–147, 215, 223
комуникациони чин/акт, 145
комуникационо понашање, 37, 51, 132–142, 144, 147, 215
вербално и невербално, 37, 136, 140
врсте: национално, продуктивно, рецептивно..., 135, 137, 144, 166
ситуациони, аспектни и параметарски модел, 135–136
конотација, 11, 16, 24, 55–59, 100, 109, 113–115, 117, 120, 122
експресивна и емоционална конотација, 32, 58
културална конотација, 10–11, 50, 115
концепт(уализација) љутње, 154–155, 159–175, 179, 185, 189–190, 194, 200–201, 203, 209, 243
концепт(уализација) страха, 21, 26, 59, 115, 152–154, 157, 158, 164, 173, 179, 183, 188–198, 200, 202–203, 205, 208–209, 211, 243
концепт(уализација) туге, 55, 118–119, 152–153, 166, 173, 175–188, 194–195, 199–207, 209–210, 243
концептуална анализа, 167–169, 175, 176, 181, 182, 199, 220
концептуална слика света, 12–13
корпоративна култура, 38
културална конотација, 10–11, 99
културална сема(нтика), 10, 38
културална традиција, 10
културална универзалија, 10, 100, 151
културалне категорије, 10
културални концепт, 10
културални процес, 10
културално аморфни појмови, 92, 99, 101, 104
културално значење речи, 156, 183
културално језгро, 34
културално стереотипни појмови, 24, 50, 92, 99, 101, 104, 174, 216
кућа, 56, 65, 82, 87, 88, 124

лексикографија, 14, 17–18, 39–43, 64, 124, 125, 198, 204, 216
лексичка симпатија и антипатија, 56
лексичке празнине, 10
лексичко(-семантичко) поље, 21–22
лингвокултурална заједница, 13–15, 30, 135–136, 138
лингвокултурална личност, 13–14
лингвокултурема, 10
лингвокултурологија, 7–12, 14, 20–25, 27–32, 36–38, 48, 52, 96, 123, 204, 209, 243
лингвокултуролошки речници 14, 17–18

љут, 59, 63–64, 104–105, 152

малапропизам, 68
међукултурална комуникација, 30, 39, 133
међукултурална обука, 30
међукултурални конфликти, 30
мелодија, 111
менталитет, 9–10, 13, 27–28, 38, 136
менталне очи, 8
ментални лексикон, 24, 60, 67–71, 76, 126–127, 129, 218, 242
ментално стајалиште, 8
менталност, 13, 38

метафора, 21, 102, 122, 147–148, 150, 154, 187, 217, 218, 221, 242
лексичка метафора, 201
оријентациона метафора, 176, 180, 221
појмовна/концептуална метафора, 8, 10, 22, 25–26, 107, 153, 156–169, 176–177, 179–181, 183, 188–193, 199–202
метафтонимија, 189, 215
метонимија, 149, 164, 166, 200
метонимијски засноване/условљене метафоре, 168, 177, 189–190
појмовна метонимија, 107, 162, 177, 190–191
митологеме, 10
модел, 110–111
мржња, 36, 55, 57, 157–158, 166

наивна слика света, 12–13, 155, 157, 162, 173, 181, 187, 207
наративна анализа, 10
наративни интервју, 31
научна слика света, 12, 30
национална и језичка слика света/стварности, 12–13, 26–27, 30, 38, 128
национална језичка личност, 135
национална култура, 7–8, 15, 38, 43, 106, 115, 133, 135, 219
национална ментална слика и менталност/менталитет, 10, 13, 27–28, 38
национална предрасуда, 29, 101
национални карактер, 34, 38

обичаји, 10, 13, 14, 25, 33, 100, 105, 149
обреди, 10
одредница, 15, 17, 19, 40, 77
ономатопеје, 59, 115, 123

парадигматски однос(и), 20, 45, 50, 71, 77, 79–80, 82, 86, 89, 98, 115, 122, 129
паремиолошки слој језика, 10
полисемија, полисемантичка структура, 24, 63–64, 66, 106, 111, 117–120, 129, 153, 158, 181, 199–200, 203, 214, 241
праг, 63–66, 82
прагматички ниво језичке личности, 13
прецедентни феномен, 15–16
прецедентна имена, 15, 33
прецедентни искази, 15–16
прецедентни текст, 15, 78
придеви са значењем људских особина, 57, 64, 103–105, 115–117, 119, 126, 128, 148, 170, 210, 215
примитив(и), 26, 105, 155–156, 182
природни/универзални семантички метајезик, 26, 105, 155, 169, 182
прототип(и), прототипично значење, 12, 14, 103–104, 106, 128, 142, 157–158, 200
прототипична ситуација/сценарио, 59, 103, 145, 151, 155, 158, 162, 168–170, 176, 181–183, 185–186, 191–192, 197, 210
прототипични концепти, 51
(прототипични) носиоци особина и емоција, 59, 101, 104, 106–107, 127–128, 204–210, 243
прототипични носиоци среће, 205, 208
прототипични носиоци страха, 192, 196–198, 208, 211
психолингвистика, 9, 23–25, 30, 39–40, 48, 49, 67–69, 76, 100, 133, 143, 219
психосемантички експеримент, 30–31

реакција (реч-реакција/лексема-реакција), 30, 34, 36–37, 40, 42, 44–47, 49, 52, 57–60, 62, 69, 77–78, 81–82, 86, 92, 96–97, 114, 125–129, 157–158, 173, 193, 205–206, 217
рефлексивни слој сазнања, 30
ритуали, 10, 16, 25
руска језичка личност, 13
руска језичка слика света и руско језичко сазнање, 14–15, 22–23, 28–29, 34–35

семантички садржај, 167, 169, 170, 173
Семантичко-деривациони речник српског језика (СДГ), 75, 181, 200, 214
сéме, 8, 17, 204
культурална сема, 10
сéме колективне експресије, 102
семиолошка личност, 13
симболи(зам/-ка), 10, 15, 36, 97, 101, 119, 134, 136, 186, 197, 206
синестезија, 203
синонимија, 57, 59–61, 77–83, 89, 98, 126–129, 138, 164, 166, 181, 202, 218
синонимски ред/низ, 20, 21, 26–27, 39, 56, 58, 115, 121, 192, 199
системско-структурна (структуралистичка) парадигма, 7–8
соматизми, 52
социјални митови, 10, 30
социолошки тестови, 10, 30
стар, 62, 75, 104, 116–118, 120, 124–127, 129
стереотип(и), 10, 16, 22–23, 36, 55–56, 86, 101–105, 107, 130, 135, 142–143, 198, 174, 204, 223
аутостереотип, 29, 51
етнички/етнокултурални, 28, 31, 33, 36–37, 50, 53, 132, 137, 219
културални, 23–24, 92, 99, 100, 101, 216, 242
социјални, 38
употребни, 101
о етницима и сродницима, 102
стилска раслојавања, 10
стимулус (реч), реч-(на)драж(ај)/реч-стимулус/лексема-стимулус, 22, 23, 25, 28, 30, 33–34, 36–37, 39–40, 42–47, 49–50, 52, 57, 59–66, 69, 71, 75, 77–83, 86–89, 92–93, 96–98, 104, 109–114, 125–131, 138, 157–158, 183, 193, 197, 216, 217, 219

телефон, 87, 109–111
теорија културалних скрипата, 105
техника анализе асоцијација групе, 45, 156, 214
техника реторичко-херменеутичке анализе, 32
техника семантичког диференцијала, 49, 99, 219

урбана етнолингвистика, 9, 220
„утисак на око“, 186
учтивост у руском (и енглеском) језику, 28, 139–140, 142

фразеолошки модел света, 36
фразеолошки фонд језика, 10
фразеологизми, фразеологија, 8, 22, 25, 33, 40, 48, 53, 56, 66, 79, 97, 178, 215, 219
национално-културна семантика фразеологизма, 38
фразеосемантичко поље, 36, 38
фрејм-анализа, 10

БИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

1. Уводна теоријска разматрања
Поглавље се објављује први пут.

Прилог: Слика Русије споља и изнутра
Поглавље се објављује први пут. Рад је предат у штампу као приказ књиге: *Образ России извне и изнутри*, под редакцией Е. Ф. Тарасова (отв. редактор), Н. В. Уфимцевой, Е. А. Аршавской: Институт языкознания, Москва, 2008. – 280 стр.

2.1. Израда асоцијативних речника као нова тенденција у лексикографији словенских земаља
Поглавље је настало на основу прерађене верзије рада: Р. Драгићевић, „Израда асоцијативних речника као нова тенденција у лексикографији словенских земаља“, *Исследования по славянским языкам*, 11, Корейская ассоциация славистов, Сеул, 2006, 131–136.

2.2. Асоцијативни тестови
Поглавље је настало на основу прерађеног и допуњеног дȇла рада: Р. Драгићевић, „Нека запажања о могућности употребе асоцијативних тестова у лингвистичким истраживањима“, *Славистика*, књ. VI, 2002, 116–124.

2.3. Кратак преглед истраживања вербалних асоцијација у лингвистици и сродним дисциплинама
Поглавље је настало на основу прерађеног и знатно допуњеног дȇла рада: Р. Драгићевић, „Нека запажања о могућности употребе асоцијативних тестова у лингвистичким истраживањима“, *Славистика*, књ. VI, 2002, 116–124.

3.1. Вербалне асоцијације и конотација
Поглавље се објављује први пут.

3.2. Вербалне асоцијације и антонимија
Поглавље је настало на основу прерађеног дȇла рада: Р. Драгићевић, „О правим именичким и придевским антонимима“, *Јужнословенски филолог* LII, 1996, 25–39.

3.3. Вербалне асоцијације и полисемија
Поглавље се објављује први пут.

3.4. Деривати у менталном лексикону
За ово поглавље је у потпуности преузет рад: Р. Драгићевић, „Деривати у менталном лексикону“, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 36/1, 2007, 367–379.

3.5. Лексички односи посматрани кроз везе међу асоцијацијама
Поглавље се објављује први пут.

4.1. О културално стереотипним појмовима у српском језику
За ово поглавље је у потпуности преузет рад: Р. Драгићевић, „О културно стереотипним појмовима у српском језику“, у: *Српски као страни језик у теорији и пракси*, зборник радова, Београд: Филолошки факултет, 2007, 83–91.

4.2. О једној методи за испитивање утицаја културалних и друштвених промена на значење речи
За ово поглавље је у потпуности преузет рад: Р. Драгићевић, „О једној методи за испитивање утицаја културних и друштвених промена на значење речи“, у: *Семантичка проучавања српског језика*, зборник радова, ур. Милорад Радовановић и Предраг Пипер, Београд: Српска академија наука и уметности, 2008, 81–95.

4.3. Речи са позитивном и негативном конотацијом у српском језику из угла националне културе
Поглавље се објављује први пут.

4.4. Придеви *стар*, *глуп* и *леп* у асоцијативним речницима српског, руског и бугарског језика
За ово поглавље је у потпуности преузет рад: Р. Драгићевић: „Асоцијативни речници словенских језика у семантичким истраживањима“, у: *Говор и језик: Фундаментални и примењени аспекти језика и говора*, уредници С. Т. Јовичић и М. Совиљ, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 2005, 110–114.

4.5 Језгро језичког сазнања у словенским језицима
Поглавље је настало на основу прерађеног и знатно допуњеног дêла предговора за *Обратни асоцијативни речник српског језика* (у штампи).

4.6. Учење И. А. Стернина о комуникационом понашању
За ово поглавље је у потпуности преузет рад: Р. Драгићевић, „Учење И. А. Стернина о комуникативном понашању“, *Зборник Матице српске за славистику*, 65–66, Нови Сад, 2004, 31–45.

4.7. Српски комуникациони идеал у поређењу с руским
За ово поглавље је у потпуности преузет рад: Р. Драгићевић, „Сербский коммуникативный идеал в сопоставлении с русским (экспериментальное исследование коммуникативного поведения)“, *Коммуникативное поведение*, вып. 19, Коммуникативное поведение славянских народов, Воронеж 2004, 90–95.

4.8. И аутомобили су људи
За ово поглавље је у потпуности преузет рад: Р. Драгићевић, „И аутомобили су људи (о једној метафори)“, *Свет речи* 17–18, 2004, 48–50.

5.1. Истраживања концептуализације емоција
Поглавље је настало на основу прерађене и допуњене верзије рада: Р. Драгићевић, „Асоцијативна метода у концептуализацији емоција“, у: *Језик и говор*, зборник радова, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 2003, 66–74.

5.2. Концептуализација љутње у српском језику

Поглавље је настало на основу незнатно прерађене верзије рада: Р. Драгићевић: „Испитивања концептуализације љутње“, у: *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, зборник радова, ур. Предраг Пипер, Београд: Српска академија наука и уметности, 2006, 97–121.

5.3. Концептуализација туге у српском језику

За ово поглавље је у потпуности преузет рад: Р. Драгићевић, „Концептуализација туге у српском језику“, *Српски језик* XI/1–2, 2006, 309–325.

5.4. Концептуализација страха у српском језику

Поглавље се објављује први пут.

5.5. Творба речи и концептуализација емоција

За ово поглавље је у потпуности преузет рад: Р. Драгићевић, „Творба речи и концептуализација емоција“, *Славистика*, књ. VIII, 2004, 120–127.

5.6. Прототипични носиоци емоција као заједнички проблем лингвокултурологије, когнитивистике, лексикологије и лексикографије

Поглавље се објављује први пут.

Напомена: Делови неких од наведених радова или примери из њих објављени су у књизи: Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.

РЕЗИМЕ

Последњих година XX века и почетком XXI века у лингвистици је порасло интересовање за истраживања утицаја националне културе на језик. Дијахронијска истраживања из ове области спадају у етнолингвистику, а синхронијска у лингвокултурологију. Лингвокултурологија тек развија методологију истраживања, али је приметно да међу методама преовладавају психолонгвистички експерименти. Један од најзаступљенијих је асоцијативни експеримент. Резултати асоцијативних тестова могу се користити и у другим дисциплинама, на пример, у лексикологији, социологији, психологији. Делове ове књиге повезује метода асоцијативног експеримента, којом се изводе закључци из лексикологије, лингвокултурологије и когнитивне семантике. Резултати неких истраживања се, у мањој или у већој мери, односе и на све ове дисциплине истовремено.

У уводном делу књиге, тј. у прва два поглавља, наводе се основне теоријске поставке лингвокултурологије, а затим следе емпиријска истраживања, која су условно разврстана у три поглавља: прво, које се односи на лексикологију („Вербалне асоцијације у истраживању лексичког значења“); друго, које се тиче лингвокултурологије („Вербалне асоцијације, језик и култура“); и треће, које је у вези са когнитивном семантиком („Вербалне асоцијације и концептуализација емоција у српском језику“). У књизи се на више места критички осврће на пожељне стране, али и на недовољности асоцијативне методе и лингвокултурологије као нове лингвистичке дисциплине.

SUMMARY

During the last years of the 20th and at the beginning of the 21st century, an interest for the research on the influence of national culture on language has grown. Diachronical studies in this research area fall under ethnolinguistics, and synchronical ones under linguoculturology. Linguoculturology has developed its methodology of investigation very soon, but it is noticeable that psycholinguistic experiments dominate among its methods. Results of association tests can be employed in other scientific domains, too, e.g. in lexicology, sociology, psychology. Parts of the current book are interconnected by the method of association experiment, through which we derive certain conclusions in lexicology, linguoculturology and cognitive semantics. Findings of some investigations relate, to a lesser or a greater extent, to all these disciplines simultaneously.

In the introductory part of the book, i.e. in the former two chapters, the basic theoretical tenets of linguoculturology are cited, and then empirical research follows, that is segmented, albeit conditionally, in the latter three chapters: the first one, "Verbal Associations in the Investigation of Lexical Meaning", deals with lexicology; the second one, "Verbal Associations, Language and Culture", is devoted to linguoculturology; and the last one, "Verbal Associations and the Conceptualization of Emotions in Serbian", pertains to cognitive semantics. In several occasions in the book, we review in a critical manner plausible aspects as well as deficiencies of the association method and also linguoculturology as an emergent linguistic discipline.

ДЕТАЉНИ САДРЖАЈ

Сумарни садржај 5

1. УВОДНА ТЕОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА

1.1. *Лингвокултурологија* 7
1.2. Лингвокултурологија као научна дисциплина 9
1.3. Језичка слика света 11
1.4. Језичка личност 13
1.5. Лингвокултурологија и лексикографија 14
1.6. Прецедентни текст 15
1.7. Културолошки елементи у српским једнојезичким речницима 17
1.8. Лексикограф као објективан посматрач стварности 18
1.9. Примери лингвокултуролошких истраживања 20
1.10. Приступ лингвокултурологији у овој књизи 23
1.10.1. О овој књизи 24
1.10.2. Проблеми лингвокултурологије 25
1.10.2.1. Сличности и разлике националним сликама стварности 26
1.10.2.2. Национална слика света и језичка разуђеност 27
1.10.2.3. Објективност у тумачењу података 27
Прилог: ***Слика Русије споља и изнутра*** (осврт) 29

2. ПРИКУПЉАЊЕ И ОПИС ВЕРБАЛНИХ АСОЦИЈАЦИЈА

2.1. Израда асоцијативних речника као нова тенденција у лексикографији словенских земаља 39
2.1.1. О асоцијативним речницима 39
2.1.2. О структури асоцијативног речника 40
2.1.3. Укратко о развоју асоцијативне лексикографије 40
2.2. Асоцијативни тестови 44
2.2.1. Уопште о асоцијативним тестовима 44
2.2.2. Врсте вербалних асоцијација 45
2.2.3. Асоцијативни тестови, поља и речници 46
2.3. Кратак преглед истраживања вербалних асоцијација у лингвистици и сродним дисциплинама 47
2.3.1. Значај вербалних асоцијација 47

2.3.2. Испитивање вербалних асоцијација на материјалу српског језика 48

3. ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ У ИСТРАЖИВАЊУ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА
3.1. Вербалне асоцијације и конотација 55
3.1.1. Три погрешна стереотипа о конотацији 55
3.1.2. Шта је конотација? 56
3.1.3. Вербалне асоцијације у испитивању конотације 58
3.2. Вербалне асоцијације и антонимија 60
3.2.1. Асоцијативни тест 1 61
3.2.2. Асоцијативни тест 2 62
3.3. Вербалне асоцијације иполисемија 63
3.3.1. О примарном значењу придева *љут* 63
3.3.2. О значењима именице *праг* 64
3.3.3. Вербалне асоцијације и примери у описним речницима 66
3.4. Деривати у менталном лексикону 67
3.4.1. Шта је ментални лексикон? 67
3.4.2. Зашто се проучава ментални лексикон? 68
3.4.3. Психолингвистичке методе за испитивање менталног лексикона 68
3.4.4. Деривати у менталном лексикону 69
3.4.5. Литература о дериватима у менталном лексикону 69
3.4.6. Анализа грађе из асоцијативних речника 71
3.4.7. Опис истраживања 71
3.4.8. Анализа резултатâ 75
3.4.9. Закључци 76
3.5. Лексички односи посматрани кроз везе међу асоцијацијама 76
3.5.1. Статистички подаци у речничком чланку 77
3.5.2. Фреквенција најчешће асоцијације 77
3.5.3. Број различитих асоцијација у асоцијативном пољу стимулуса 86
3.5.4. Број асоцијација које се у асоцијативном пољу појављују само једанпут 92
3.5.5. Закључна разматрања 96

4. ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ, ЈЕЗИК И КУЛТУРА
4.1. О културално стереотипним појмовима у српском језику 99
4.1.1. Стереотипи о животињама и биљкама 101
4.1.2. Стереотипи о етницима и сродницима 102

4.1.3. Стереотипна схватања о људским особинама 103
4.1.4. Закључак 105
4.2. О једној методи за испитивање утицаја културалних и друштвених промена на значење речи 105
4.2.1. Утицај културе на говорнике одређеног језика 105
4.2.2. Теорија културалних скрипата Ане Вјежбицке 105
4.2.3. Примери Золтана Кевечеша за везу између националне културе и језика 106
4.2.4. Утицај културалних промена на лексички систем 108
4.2.5. Неке последице утицаја друштвених промена на лексички систем 109
4.2.6. Завршна разматрања 113
4.3. Речи са позитивном и негативном конотацијому српском језику из угла националне културе 115
4.3.1. Тематска група придева који означавају људске особине 115
4.3.2. *Nomina attributiva* од придева са значењем људских особина 116
4.3.3. Деривациона гнезда чланова антонимског пара 117
4.3.4. Лексеме које се односе на рад и нерад 120
4.3.5. Синонимски низ глагола чије је значење у вези са рађањем 121
4.3.6. Глаголи говорења 122
4.3.7. Други примери 122
4.3.8. Закључак 122
4.4. Придеви *стар*, *глуп* и *леп* у асоцијативним речницима српског, руског и бугарског језика 124
4.4.1. Придев *стар* 126
4.4.2. Придев *глуп* 127
4.4.3. Придев *леп* 128
4.4.4. Закључци 129
4.5. Језгро језичког сазнања условенским језицима 130
4.6. Учење и. А. Стернина о комуникационом понашању 132
4.6.1. Теоријске основе 132
4.6.2. Преглед неких практичних резултата 137
4.7. Српски комуникациони идеал у поређењу с руским (Експериментално истраживање комуникационог понашања) 142
4.7.1. Руски комуникациони идеал 142
4.7.2. Српски комуникациони идеал 144
4.8. И аутомобили су људи (о једној метафори) 147

5. ВЕРБАЛНЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ
И КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЕМОЦИЈА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
5.1. Истраживања концептуализације емоција 151
5.1.1. Изабрани ставови А. Вјежбицке о емоцијама 151
5.1.2. Кратак поглед Ј. Д. Апресјана
на природу емоција 152
5.1.3. Најчешће методе за испитивање
концептуализације емоција 153
5.1.3.1. Појмовне метафоре..... 153
5.1.3.2. Концептуализација емоција као материје... 154
5.1.3.3. Когнитивни сценарији..... 155
5.1.3.4. Сценарио А. Вјежбицке за емоције на основу
природног семантичког метајезика..... 155
5.1.4. Асоцијативна метода..... 156
5.1.4.1. Асоцијативни тест Вида Печјака..... 156
5.1.4.2. Вербалне асоцијације на стимулусе
љубав и *мржња*..... 157
5.1.4.3. *Љубав*..... 157
5.1.4.4. *Мржња* 158
5.1.5. Други приступи и истраживачке методе..... 158
5.2. Концептуализација љутње у српском језику..... 159
5.2.1. Испитивања концептуализације љутње 159
5.2.1.1. Појмовне метафоре З. Кевечеша
за љутњу 160
5.2.1.2. Сценарио љутње Џ. Лејкофа..... 162
5.2.1.3. Сценарио љутње Ј. Д. Апресјана .....
5.2.1.4. Сценарио А. Вјежбицке за љутњу
на основу канонских реченица 163
5.2.1.5. Да ли је концептуализација љутње
универзална (на примеру поређења
концепата у енглеском и пољском језику
А. Миколајчук)..... 164
5.2.1.6. „Замрзнуте концептуализације“ туге
Г. Ђерија..... 166
5.2.2. Систематизација различитих модела
у испитивању концептуализације 167
5.2.3. Анализа концептуализације љутње
асоцијативном методом 169
5.2.3.1. Први асоцијативни тест 170
5.2.3.2. Други асоцијативни тест..... 173
5.2.3.3. Трећи асоцијативни тест 174

5.3. Концептуализација туге у српском језику 175
5.3.1. Увод 175
5.3.2. Појмовне метафоре којима се концептуализује туга ... 176
5.3.3. Кратак поглед на метафоричност назива за тугу у различитим језицима 180
5.3.4. Кратак поглед на семантичке односе међу синонимима којима се исказује туга 181
5.3.5. Прототипични сценарио туге 182
5.3.6. Асоцијативна метода у анализи концептуализације туге 183
5.3.6.1. Први асоцијативни тест 184
5.3.6.2. Други асоцијативни тест 184
5.3.6.3. Трећи асоцијативни тест 186
5.3.7. Закључак 187
5.4. Концептуализација страха у српском језику 188
5.4.1. Појмовне метафоре за концептуализацију страха 188
5.4.2. Појмовне метонимије за концептуализацију страха 190
5.4.3. Когнитивни сценарио прототипичног страха према З. Кевечешу 191
5.4.3.1. Метонимијски модел страха 191
5.4.3.2. Метафорички и метонимијски модел страха 191
5.4.4. Когнитивни сценарио прототипичног страха према А. Вјежбицкој 192
5.4.5. Когнитивни сценарио прототипичног страха А. Атанасијаду 192
5.4.6. Асоцијативна метода у испитивању концептуализације страха 193
5.4.6.1. Асоцијативни тест број 1 193
5.4.6.2. Асоцијативни тест број 2 193
5.4.6.3. Асоцијативни тест број 3 196
5.4.6.4. Асоцијативни тест број 4 197
5.4.7. Закључак 198
5.5. Творба речи и концептуализација емоција 199
5.5.1. Улога концептуалне анализе у лексикологији 199
5.5.2. Значај испитивања концептуализације дериватâ 199
5.5.3. Како се концептуализује интензитет емоције? 200
5.5.4. Закључак 203
5.6. Прототипични носиоци емоција као заједнички проблем лингвокултурологије, когнитивистике, лексикологије и лексикографије 204

5.6.1. Први задатак: прототипични носиоци емоција 205
5.6.2. Други задатак: прототипична ситуација 207
5.6.3. Носиоци емоција у лингвокултурологији, когнитивистици и лексикологији 209

Библиографија 213

Индекс

Именски индекс 227

Предметни индекс 231

Библиографска белешка 237

Резиме 241

Summary 242

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41’373
811.163.41’37
81’27

ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна, 1968–
Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу / Рајна Драгићевић. – Београд : Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010 (Београд : Чигоја штампа). – 248 стр. ; 24 cm

Тираж 1.000. – Библиографија: стр. 213–226. – Регистар. – Библиографска белешка: стр. 237–239. – Summary.

ISBN 978-86-84885-38-0

a) Социолингвистика b) Српски језик – Лексика c) Српски језик – Семантика
COBISS.SR-ID 172137484